

Міністерство культури та інформаційної політики України
Національний музей Голодомору-геноциду
Інститут дослідження Голодомору

Навчальний посібник для вчителів
«Голодомор 1932–1933 років –
геноцид української нації»

Київ, 2021

УДК:94(477)»1932/1933»:341.485(075.8)
Г614

Рекомендовано до друку вченою радою філіалу
«Інститут дослідження Голодомору»
Національного музею Голодомору-геноциду
(протокол № 3 від 24.09.2020)

Посібник написано та видано відповідно до рішення комісії
з історії Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти
і науки України (протокол № 3 від 05.07.2019) про надання програмі
факультативного курсу «Голодомор 1932–1933 років як геноцид українського народу»
для 10–11 класів закладів загальної середньої освіти грифа
«Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»

Рецензенти:

В. Берека, доктор педагогічних наук, професор, завідувач науково-методичного центру інформаційно-видавничої роботи Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

С. Дровозюк, доктор історичних наук, професор, ректор Комунального закладу вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти»

А. Матвєєв, кандидат історичних наук, доцент, викладач-методист, голова циклової комісії суспільних дисциплін ВСП «Хмельницький торговельно-економічний коледж КНТЕУ»

О. Антонова, вчителька історії, вчителька-методистка Хмельницької гімназії № 1 імені Володимира Красицького

Авторський колектив: Д. Білий, В. Василенко, А. Козицький, Н. Лапчинська, К. Лук'янець, С. Маркова, В. Марочко, О. Мовчан, Н. Романець, Р. Подкур, В. Сергійчук, С. Старовойт, О. Стасюк, І. Шугальова

За загальною редакцією: О. Стасюк

Відповідальна за випуск: С. Маркова

Наукова редакція: І. Батирєва, А. Іванець, І. Петренко

Літературна редакція: Т. Сопронюк, Л. Шеремета

*За фінансової підтримки
Коштовської місцевої благодійної організації «Світанок»*

Г614 Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації». Київ, 2021. 336 с.: іл.

Навчальний посібник є одним із перших навчальних видань, яке повною мірою висвітлює передумови, обставини та наслідки Голодомору 1932–1933 рр. – геноциду української нації – та масових штучних голодів 1921–1923 рр., 1946–1947 рр. в широкому історичному контексті як української, так і всесвітньої історії. Автори подають ґрунтовний фактологічний матеріал, поєднаний з аналітичним осмисленням різних аспектів злочинів комуністичного тоталітарного режиму.

Посібник може бути використаний у підготовці до уроків з історії України, громадянської освіти, написанні узагальнювальних наукових праць.

Посібник рекомендовано вчителям історії, правознавства, громадянської освіти, викладачам, працівникам культурно-освітніх установ, студентам, учням та всім, хто цікавиться історією України.

ВСТУП

*Чашу смерті не вип'єм до дна
Що б не було – знову прийде весна
Мертві наші зійдуть бруньками
І п'ятьма колосками...
(Д. Білий)*

Голодомор – це геноцид українців, вчинений комуністичним тоталітарним режимом у 1932–1933 рр. в Україні та в місцях компактного проживання українців у межах СРСР.

Уже протягом 88 років українці намагаються усвідомити й подолати наслідки колективної та історичної травми.

Найважливішим видом соціальної пам'яті є пам'ять нації про своє минуле. Вона сублімується у пам'ять кожного про своє минуле, рід, батьків, дитинство. Мозок змушує нас пропрацювати травмуючі події роду, щоб якісно жити далі та розбудувати власну державу. Важливим кроком на цьому шляху стало ухвалення Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» (2006 р.), стаття 2 якого передбачає, що «публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним». Натепер низка країн світу визнала Голодомор актом геноциду українців.

Наслідками російської окупації України стали: психологічний терор, примусове позбавлення українців продуктів харчування, адміністративна і соціально-економічна ізоляція територіально-адміністративних одиниць, «чорнодощечний режим». Українці масово чинили опір комуністичному тоталітарному режиму, застосовуючи різні форми спротиву, та намагалися його позбутися. Морально-психологічними наслідками стали: індоктринація свідомості, спотворення світосприйняття, руйнація традиційних українських цінностей, інституту сім'ї тощо. В роки Голодомору-геноциду загинули мільйони дітей, а ті, хто вижив були позбавлені родинного тепла, любові, затишку, відчуття захищеності. Імена багатьох загиблих дітей так і залишилися невідомими. Хто відповідь за масові смерті дітей, їхнє фізичне,

психологічне й моральне каліцтво? Ми маємо повернути загублені імена та пам'ять про невинно убієнних.

Синергія історії передбачає наступність подій, а точки біфуркації – новий рівень системи. Пройшло десять років відтоді, як було винесено Постанову Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 року в кримінальній справі № 475, порушеній за фактом вчинення геноциду в Україні у 1932–1933 роках. У ході розслідування цієї кримінальної справи слідчі СБУ допитали 1890 свідків, долучили 5 тис. архівних документів, встановили 850 місць масового поховання жертв Голодомору, провели 24 судові експертизи.

І ось черговий крок – у 2019–2021 рр. проведено досудове розслідування у кримінальному провадженні № 22019000000000309 щодо причетності керівників центральних партійних та спеціальних каральних органів УСРР до вчинення геноциду¹.

Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації» ґрунтується на значному масиві наукових досліджень українських і закордонних учених, архівних документах, спогадах тих, хто вижив. У ньому остаточно й переконливо доведено злочинний характер комуністичного тоталітарного режиму. Матеріал посібника охоплює широкий історичний спектр: від початку національно-визвольної боротьби в 1917 р. до масового штучного голоду 1946–1947 рр. Актуальними є теми, присвячені формам опору українців, аналізу моделей поведінки організаторів, виконавців і співучасників злочину проти української нації. У навчальному посібнику поглиблено аналіз теми Голодомору як злочину геноциду українців, висвітлено його пролонговані наслідки, охарактеризовано реакцію світової спільноти на Голодомор 1932–1933 років тощо.

Завдання, запропоновані у посібнику, спонукають до дискусії, розмірковування, навчають аналізувати, порівнювати й робити висновки.

*Директорка Інституту дослідження Голодомору,
докторка історичних наук Світлана Маркова*

¹ Докладніше див.: Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань / упоряд.: О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк. Київ: Видавництво Марка Мельника, 2021. 520 с.

ТЕМА 1. БОРОТЬБА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ (1917–1921 рр.)

Боротьба за незалежність України сягає сивої давнини. Українці пролили за власну державу багато крові, тому коли до Києва дійшла звістка про зречення Миколою II імператорської корони, українські громадські та політичні організації 4 (17) березня 1917 р. створили в Києві представницький орган всеукраїнського масштабу – Українську Центральну Раду (УЦР). Улітку 1917 р. в Україні налічувалося 30 партій, представники половини з яких входили до складу УЦР.

6–8 (19–21) квітня 1917 р. у Києві відбувся Всеукраїнський національний конгрес, у якому взяло участь 900 делегатів, що представляли дев'ять українських губерній, Кубань, Галичину, а також різноманітні організації й усі фронти. Конгрес легітимізував створення УЦР як національного органу, наділеного державотворчими функціями, обравши депутатів і голову – М. Грушевського.

Під тиском представників найактивнішої на той час частини українського суспільства – майже двох мільйонів солдатів та офіцерів, розкиданих по фронтах і тилкових гарнізонах Росії, які, попри заборону Тимчасового уряду, зібралися в червні у Києві на II Всеукраїнський військовий з'їзд, – УЦР 10 (23) червня 1917 р. проголосила у своєму Першому Універсалі автономний статус України: «однині ми самі будемо творити своє життя»¹. Було створено виконавчий орган УЦР – Генеральний секретаріат, який очолив В. Винниченко. Проголошення автономії, створення українського уряду, а особливо підтримка народом і армією дій УЦР змусили Тимчасовий уряд вжити заходів для врегулювання стосунків, зберігаючи, втім, Україну в складі Росії. 3 (16) липня 1917 р. у Другому Універсалі УЦР оприлюднила факт визнання Тимчасовим урядом набуття Україною статусу окремого територіально-адміністративного утворення із власним

¹ Чотири Універсали / упоряд. В. Конашевич. Київ: Добровільне товариство книголюбів України, 1990. С. 6.

представництвом у Петрограді і заявила про підготовку «проектів законів про автономний лад України для предложення їх на затвердження Установчими Зборами» і відтермінування запровадження автономії до Всеросійських Установчих зборів².

Насильницький метод зміщення Тимчасового уряду внаслідок більшовицького заколоту 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. і ув'язнення його членів у Петропавлівській фортеці дали УЦР підстави діяти на випередження. 7 (20) листопада 1917 р. було оголошено Третій Універсал УЦР, в якому Україна проголошувалася Українською Народною Республікою (УНР) у складі Російської республіки. «До Установчих зборів України вся власть творити лад на наших землях, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, й нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України», – декларувалося в Універсалі³. Ним було визначено територію республіки у складі дев'яти губерній (Волинська, Київська, Катеринославська, Подільська, Полтавська, Таврійська (без Криму), Харківська, Херсонська, Чернігівська); строки виборів до Установчих зборів України та ін.⁴

Раднарком РСФРР не став очікувати встановленої Універсалом дати виборів до Українських Установчих Зборів (9 січня 1918 р.) і вжив превентивних заходів для їх зриву, розпочавши воєнні дії в Україні. Одним із головних завдань російських більшовицьких організацій в Україні було створення рад (советів) робітничих і солдатських депутатів як органів влади, попри наявність українських народних рад, що підпорядковувалися УЦР та уряду УНР. І якщо в селах, де проживала переважна більшість населення України, і навіть на рівні органів влади повітів та губерній, де передбачалося повноцінне представництво

² Чотири Універсали. С. 8–9.

³ Чотири Універсали. С. 10.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 760. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2; Бойко О. Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917–1918 рр.). *Український історичний журнал*. 2008. № 1 (447). С. 31–46.

всіх учасників суспільного життя – політичних партій та економічних, просвітніх, професійних громад – більшовики не мали жодного шансу, то в містах їм вдалося проголосити створення рад (советів) робітничих і солдатських депутатів. Це було відвертою маніпуляцією, адже такі ради обиралися всередині промислових підприємств і військових гарнізонів і не відображали інтересів місцевих громад, на території яких їх утворювали.

4 (17) грудня 1917 р. з формальної ініціативи Київської обласної ради робітничих і солдатських депутатів у Києві було скликано Всеукраїнський з'їзд рад. Однак мети ленінського ЦК добитися ухвали з'їзду про перехід влади в Україні до рад (советів) та переобрання або повне усунення від влади УЦР досягти не вдалося. Спонукою до її затвердження мала стати телеграма до Києва від російського Раднаркому з Маніфестом до українського народу, що містив ультимативні вимоги до Української Ради. Замість підтримки з'їздом Маніфест справив зворотний ефект. Щоб дати гідну відповідь на цей ультиматум, на з'їзді зареєструвалося спочатку 2000, а на час ухвалення резолюцій – 2 500 делегатів. Мізерне представництво більшовиків у 150 делегатів не могло вплинути на рішення з'їзду, тож вони змушені були покинути його і втекти до Харкова. У резолюції з'їзд засудив ультиматум і підкреслив, що він продовжує великодержавницьку політику царизму, є замахом на УНР, порушенням прав українського народу на самовизначення та вільне будівництво форм свого державного життя. У резолюції «Про Центральну Раду» з'їзд визнав її тимчасовим законодавчим органом революційної демократії України, а переобрання УЦР – невчасним і непотрібним. Також було вирішено припинити транспортування хліба до Росії і негайно створити власну грошову систему.

Після провалу з'їзду рад у Києві більшовицька Росія перемістила центр воєнних дій і політичних маніпуляцій до Харкова, використавши для захоплення влади в Україні гібридні методи війни: військову окупацію території, створення квазіреспубліки, повну заміну законодавчих актів. Наприклад, 9 (22) грудня 1917 р.

війська експедиційного корпусу Раднаркому Росії під командуванням В. Антонова-Овсієнка, які прибули до Харкова буцімто транзитом на Дон для боротьби із заколотом генерала Каледіна, зайняли місто. Під охороною окупаційних військ російські більшовики 11 (24) – 12 (25) грудня 1917 р. провели так званий Всеукраїнський з'їзд рад, представивши його продовженням роботи з'їзду рад у Києві. І хоча делегати представляли менше третини наявних в Україні рад, а представників від селянства, яке складало понад 80 % населення, майже не було, з'їзд декларував себе виразником інтересів всього українського народу. 12 (25) грудня 1917 р. цей з'їзд проголосив Україну республікою рад робітничих і селянських депутатів, залишивши назву держави – Українська Народна Республіка. Було затверджено законодавчий, розпорядчий та контролюючий орган – Центральний виконавчий комітет (ЦВК) рад України. 17 (30) грудня 1917 р. ЦВК затвердив склад більшовицького уряду – Народного секретаріату, який поширив на Україну російські декрети і в подальшому діяв у тісному контакті та під безпосереднім керівництвом вищих державних і партійних інституцій більшовицької Росії.

Після фарсу проголошення в Україні радянської влади Росія розгорнула активні воєнні дії. 25 грудня 1917 р. (7 січня 1918 р.) В. Антонов-Овсієнко віддав наказ про наступ російських військ проти УНР.

30-тисячна російська армія розпочала воєнні дії проти України у трьох напрямках: Гомель – Чернігів – Київ; Брянськ – Хутір-Михайлівський – Кролевець – Конотоп – Ніжин – Бахмач – Київ; Харків – Полтава – Київ. Ударними групами командували В. Антонов-Овсієнко, О. Ремньов та М. Муравйов. Начальником штабу російських окупаційних військ було призначено колишнього офіцера царської армії, лівого есера М. Муравйова. Тяжкі бої розпочалися на всій території України.

6 (19) січня 1918 р. відбувся бій на станції Хутір-Михайлівський між куренем полку ім. П. Дорошенка 1-ї Козацької пішої дивізії (сірожупанників), 125 кіннотниками і 14 старшинами

Текинського (туркменського) кінного полку та російськими підрозділами особливої армії О. Ремньова, основу якої становили загони балтійських моряків.

З кінця грудня 1917 р. до кінця січня 1918 р. окупаційні війська захопили Катеринослав, Олександрівськ, Одесу, Николаїв, Херсон, Маріуполь, Крим, майже все Лівобережжя⁵.

В умовах російсько-української війни 9 (22) січня 1918 р. було ухвалено Четвертий Універсал, що проголосив УНР «самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу», а її виконавчий орган, Генеральний секретаріат, – Радою народних міністрів, яка мала продовжити переговори з Центральними державами (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією) й укласти мирний договір⁶.

16 (29) січня 1918 р. біля станції Крути курсанти 1-ї Української військової юнацької школи, київські студенти і гімназисти, добровольці з підрозділу Вільного козацтва з Ніжина дали бій російській регулярній армії, що вдесятеро перевищувала українські сили.

26 січня (8 лютого) 1918 р. російські війська захопили Київ і розпочали масові страти цивільного населення та українських військових без судів і слідства. Кількість жертв сягнула кількох десятків тисяч українців. М. Муравйов, який командував окупаційними військами, заявляв: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях наших багнетів, і там, де її встановлюємо, всемірно підтримуємо її силою цих багнетів...»⁷.

Затримка окупаційних військ дала змогу делегації УНР продовжити перемовини в Брест-Литовську. Вони завершилися підписанням 27 січня (9 лютого) 1918 р. Брест-Литовського

⁵ На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років / Руккас А., Ковальчук М., Папакін А., Лободаєв В. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 351 с.

⁶ Чотири Універсали. С. 14.

⁷ Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917–1920 рр.: у 4 т. / упоряд. П. Христюк. Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969. Т. 2. С. 149.

мирного договору з країнами Четверного союзу, які визнали УНР рівноправною державою та повноцінним суб'єктом міжнародного права, а також і її кордони. Усвідомлюючи загрозу втрати незалежності, УЦР активно шукала підтримки на міжнародному рівні, і ще в грудні 1917 р. налагодила зв'язки з провідними країнами Антанти, приймаючи представників Франції («Генеральний комісар Франції при уряді України»), Великої Британії («Представник Великої Британії»). Провідні країни Європи визнали УНР незалежною державою, що дало змогу Україні мати 50 консулатів і дипломатичні представництва у 23 державах⁸.

Делегація більшовицької Росії у Брест-Литовську була змушена 3 березня 1918 р. підписати окремий мирний договір, за яким визнавала законність уряду Української Центральної Ради, зобов'язувалася припинити воєнні дії, вивести окупаційні війська з теренів України, встановити державні кордони та укласти мирний договір. Проте В. Ленін та Л. Троцький від початку не збиралися виконувати умови підписаного договору.

Брест-Литовський договір передбачав перебування на території УНР обмеженого контингенту німецьких військ, які мали гарантувати її цілісність. Разом із німцями перейшло в наступ і українське військо. До кінця квітня вони звільнили значну частину Полтавщини, Харків, Донбас, вийшли на кордон із Доном. Війська Австро-Угорщини, у складі яких був полк Українських січових стрільців, вели бої на Півдні і до кінця березня визволили Одесу, Миколаїв, Херсон. У квітні 1918 р. група військ Запорізького корпусу Армії УНР на чолі з полковником П. Болбочаном взяла участь у звільненні Криму від ліворадикального більшовицько-лівоесерівського режиму.

Поки по всій Україні тривали бойові дії, УЦР продовжила розбудову державного устрою. 29 квітня 1918 р. було ухвалено Конституцію УНР, яка декларувала в Україні парламентський устрій. Значні права самоврядування за Конституцією отримували

⁸ Музиченко П. Історія держави і права України: навч. посіб. Київ: Знання, 2007. 471 с.

волості і громади. Виконавча влада усіх рівнів мала бути виборною й підзвітною народу⁹. Проте Конституцію УНР так і не було запроваджено.

29 квітня 1918 р. на з'їзді Всеукраїнського хліборобського конгресу за згоди німецького військового командування республіканський уряд УНР відсторонено і проголошено П. Скоропадського гетьманом України, який зосередив у своїх руках усю повноту влади і оголосив нову назву країни – Українська Держава.

6 травня 1918 р. за посередництвом німецьких військових у Конотопі було підписано договір між українською та російською сторонами про припинення воєнних дій. 12 червня 1918 р. Українська Держава й РСФРР уклали прелімінарну мирну угоду. Була встановлена демаркаційна лінія – тимчасове розмежування території Української Держави та РСФРР: Сураж – Унеча – Стародуб – Новгород-Сіверський – Глухів – Рильськ – Колонтаївка – Суджа – Беленіхіно – Куп'янськ.

Гетьман П. Скоропадський продовжив налагоджувати міжнародні відносини, встановив дипломатичні зв'язки з десятьма державами, зокрема Румунією, Фінляндією, Швейцарією, Швецією¹⁰. Крім того, Українська Держава проводила активну політику, спрямовану на включення до свого складу земель із переважно українським населенням у Воронежській та Курській губерніях, на Холмщині, Підляшші, в Бессарабії.

У травні 1918 р. гетьман П. Скоропадський прийняв делегацію Кубанської Законодавчої Ради, яку очолював М. Рябовол, на якій обговорили питання об'єднання Кубанської Народної Республіки з Українською Державою на федеративних засадах. Згідно з виробленим планом, на Тамань для допомоги кубанським повстанцям, які вже звільнили півострів від російських більшовиків, мала здійснити десант українська дивізія генерала О. Натієва. Підтримку козакам продемонструвало й німецьке командування, перекинувши з Керчі німецький полк, тож висадка

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 175.

¹⁰ Музиченко П. Історія держави і права України: навчальний посібник. 471 с.

української дивізії дозволяла за декілька тижнів звільнити всю Кубань. Утім, десант українських військ не відбувся через саботаж денікінської агентури в штабі української армії, попри те, що об'єднання з Кубанською Народною Республікою могло визначити майбутнє незалежної України й зберегти мільйони життів українців, знищених російським окупаційним режимом упродовж наступних п'ятнадцяти років. Водночас генерал А. Денікін відтіснив більшовиків із території Кубанського краю і домовився з проросійськи налаштованою частиною Кубанської Законодавчої Ради, яка бачила в ньому сильнішого союзника, ніж Українська Держава.

У внутрішній політиці велику увагу П. Скоропадський приділяв розбудові інституцій Української Держави. Було відкрито українські банки, продовжено створення регулярної української армії, відновлено Січове Стрілецтво. Активно розвивалася національна культура: визнання української мови державною, українізація освіти, створення Української академії наук, яку очолив В. Вернадський, заснування Державного Сенату – найвищої судової установи, національного архіву, державної бібліотеки, Українського історичного музею, українських університетів у Кам'янці-Подільському, Катеринославі, Києві. Однак гетьман П. Скоропадський та його уряд не стали виразниками інтересів українського народу в головному для нього земельному питанні.

Українські політичні партії, що об'єдналися в Український національний союз, не підтримували позицію гетьмана П. Скоропадського, який, втративши після капітуляції Німеччини і Австро-Угорщини у Першій світовій війні та початку революції в Німеччині зовнішню підтримку, оголосив Грамоту про намір об'єднання у федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією. 14 листопада 1918 р. було проголошено створення Директорії – тимчасового верховного органу УНР – у складі В. Винниченка (голова), С. Петлюри, Ф. Швеця, А. Макаренка та П. Андрієвського. Гетьман П. Скоропадський емігрував до Німеччини.

26 грудня 1918 р. Директорія ухвалила Декларацію про відновлення УНР з республіканською формою державного устрою

і призначила перший уряд – Раду Народних Міністрів на чолі з В. Чехівським. На цей час Директорія контролювала більшу частину території УНР, хоча тривала російська військова агресія.

11 листопада 1918 р. совецька Росія, порушуючи міжнародні зобов'язання, в односторонньому порядку розірвала міжнародний Брест-Литовський мирний договір і прелімінарну мирну угоду та розпочала другу війну проти України. Реввійськрада РСФРР тасмно організувала й озброїла дві дивізії, які розпочали воєнні дії проти України. Місяцем пізніше в газеті «Известия» було опубліковано заяву уряду РСФРР про припинення визнання України незалежною державою. Водночас наприкінці листопада на території Курської губернії Росія створила маріонетковий Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим, прибічником безпосереднього входження України до складу більшовицької Росії. Відтоді військова агресія РСФРР проти УНР прикривалася рішеннями цього «уряду».

3 січня 1919 р. російські війська під командуванням В. Антонова-Овсієнка зайняли Харків. Невдовзі сюди переїхали маріонетковий уряд Г. П'ятакова і центральний комітет КП(б)У. Ця нечисленна структура з правами губернської організації наприкінці 1918 р. нараховувала всього 4364 члени, з яких лише 130 осіб називали себе українцями, фактично не мала місцевих організацій, однак позиціонувалася себе як політична сила з правом формування уряду України.

Російські війська продовжили наступ та окупували міста України: 12 січня 1919 р. захопили Чернігів, 19 січня – Полтаву, 27 січня – Катеринослав, 5 лютого – Київ.

16 січня 1919 р. Директорія УНР у відповідь на вторгнення в Україну офіційно оголосила війну совецькій Росії.

Подією надзвичайної ваги стало урочисте проголошення 22 січня 1919 р. Універсалу Директорії УНР про об'єднання Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) в єдину соборну державу Україну, який отримав історичну назву Акт Злуки. Він посилив можливості звільнення української території та відстоювання державності.

Після захоплення російськими військами Києва Директорія переїхала до Вінниці. 11 лютого 1919 р. головою Директорії УНР став С. Петлюра, який ще в 1917 р. наполягав на створенні міцних Збройних сил України і був їх фундатором. 13 лютого 1919 р. створено новий уряд, який очолив С. Остапенко. Він розпочав перемовини з членом Антанти – Францією – щодо надання Армії УНР військової та матеріально-технічної допомоги. Проте вони були невдалими. Водночас УНР змушена була вести воєнні дії також і проти денікінців та загонів Н. Махна. У квітні 1919 р. війська РСФРР окупували більшу частину території УНР.

На тлі військової агресії в окупованій Україні Кремль поспішав із розбудовою установ окупаційної адміністрації та створенням маріонеткових структур під виглядом українських органів влади. 6–10 березня 1919 р. в Харкові під наглядом члена ЦК РКП(б) Я. Свердлова було скликано III Всеукраїнський з'їзд рад, який затвердив Конституцію УСРР – Української Соціалістичної Радянської Республіки. В її основу було покладено Конституцію РСФРР. Навіть назва цього квазідержавного утворення мала нагадувати назву країни-окупанта – РСФРР. У ній закріплювалася й аналогічна до російської система влади рад, що мусила бути демократичною декорацією в комуністичній диктатурі. За Конституцією, УСРР була незалежною державою, проте РСФРР не вважала її окремою республікою. Про це 19 березня 1919 р. (тобто після ухвалення Конституції УСРР) на VIII з'їзді РКП(б) так висловився, виступаючи із завершальною промовою щодо партійної програми, більшовицький очільник РСФРР В. Ленін: «... ми напевно напишемо ще кілька програм. А писати їх зараз, коли існує лише одна Радянська республіка на місці старої Російської імперії, було б передчасно. Навіть Фінляндія, яка, без сумніву, йде до Радянської республіки, ще не здійснила її»¹¹. Безперечно, маріонетковий український совєцький

¹¹ Ленін В. Полное собрание сочинений. Москва: Издательство политической литературы, 1969. Т. 38. С. 176.

уряд Москва використовувала з метою приховати російську військову окупацію України перед міжнародним співтовариством та виставити збройний конфлікт між Раднаркомом України і Директорією як громадянську війну в Україні. Про це красномовно свідчить цитата В. Леніна: «З просування наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові Радянські уряди... Ця обставина має ту хорошу сторону, що забирає можливість... розглядати рух наших частин, як окупацію і створює сприятливу атмосферу для подальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих (!) областях (!) у неможливе становище, і населення не зустрічало б їх, як визволителів. Зважаючи на це, просимо дати командному складу відповідних військових частин вказівку про те, щоб наші війська всіляко підтримали тимчасові (!) Радянські уряди Латвії, Естляндії, України і Литви, але, зрозуміло, тільки Радянські уряди»¹².

З окупаційною Робітничо-Селянською Червоною Армією (РСЧА) на територію України прийшло пограбування українців. Було встановлено політику воєнного комунізму із скасуванням ринкових відносин, заборонаю торгівлі, обов'язковою трудовою повинністю без заробітної плати (як і в Росії, в українських містах працівникам видавали продовольчі картки). Спочатку її було запроваджено в п'яти губерніях України (Харківській, Катеринославській, Київській, Чернігівській та Полтавській) декретом РНК УСРР від 5 лютого 1919 р. «Про вилучення надлишків хліба і встановлення твердих цін на них», а в березні 1919 р. дію декрету було поширено на всю Україну. На кожне господарство розверстувалися квоти здавання сільськогосподарської продукції – продрозкладка. Її стягували озброєні продзагони. Вивезення до Росії реквізованих запасів збіжжя і худоби, вугілля з Донбасу спричинило повсюдні відкриті виступи проти продовольчих загонів.

¹² Телеграма Главкому И. И. Вацетису. *Полное собрание сочинений / Ленин В.* Москва, Госполитиздат, 1969. Т. 37. С. 234.

23 квітня 1919 р. політбюро ЦК РКП(б), відкинувши всі умовності в «українському питанні», ухвалило рішення: «Запропонувати ЦК КПУ поставити на своє обговорення питання про те, коли і в якій формі може бути здійснено злиття України з радянською Росією»¹³.

Формально закріпив зобов'язання України перед Москвою декрет ВЦВК РСФРР від 1 червня 1919 р. «Про об'єднання радянських республік: Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби зі світовим імперіалізмом»¹⁴, яким було затверджено рішення політбюро ЦК РКП(б) «Про воєнно-економічний союз із радянськими республіками». Стратегічно важливі галузі були підпорядковані Москві: військове командування, ради народного господарства, залізниці, зв'язок, фінанси, наркомати праці тощо. 14 червня чинність цього декрету була узаконена постановою ВУЦВК. Крім того, в Україні діяли всі декрети російського уряду, зокрема й постанова Раднаркому РСФРР «Про червоний терор» від 5 вересня 1918 р., яку підписав тодішній нарком внутрішніх справ РСФРР, Г. Петровський, призначений у березні 1919 р. головою ВУЦВК, вищого законодавчого органу в УСРР¹⁵.

Суцільне пограбування України, терор та репресії зумовили відкритий спротив українського населення російським окупантам. Починаючи з квітня 1919 р., збройні виступи українців набрали системності і масового поширення. Якщо в квітні їх було зареєстровано 93, у травні – першій половині червня – 235, то за дві перші декади липня – 207¹⁶. Спротив українців поступово переріс у повномасштабну національно-визвольну боротьбу.

¹³ Єфіменко Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень – червень 1919 р.). *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С. 131.

¹⁴ *Собрание узаконений и распоряжений правительства РСФРР*. 1919. № 21 (6 июня). С. 264.

¹⁵ *Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР*. Москва, 1942. С. 883.

¹⁶ Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні. Київ: Наукова думка, 1991. С. 132, 137.

Повстанські загони, командирів яких називали отаманами, діяли по всій окупованій території України. Більшість із них заявляли про підпорядкування Головному отаману Армії УНР С. Петлюрі. Влітку 1919 р. чисельність загонів, зокрема отамана Зеленого, перевищила 30 тис. бійців. На території УНР виникла низка самоврядних республік: Холодноярська, Черноліська, Трипільська, Ямпільська, Медвинська, Чигиринська, Мліївська та ін.

Однією з найбільш потужних була Холодноярська республіка з центром у Мотроїніному монастирі під м. Чигирином, яка охоплювала 25 сіл та мала 15-тисячну армію. Полк гайдамаків Холодного Яру в лютому 1919 р. активно виступив на підтримку Директорії та брав участь у боях з окупаційними російськими військами.

Для знищення національно-визвольного руху окупаційний режим розгорнув проти українців «червоний терор». 16 липня 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони України видала постанову за підписами Х. Раковського і заступника наркома військових справ Дзев'ялтовського, що вимагала застосовувати систему заручництва. У 10-верстовій смузі населених пунктів виконкоми та комбідри отримали термінове завдання разом з комендантами залізниць розбити залізничні шляхи на райони відповідальності за їхню цілісність та виконання ремонтних робіт. За навмисне пошкодження колій або ліній зв'язку відповідні виконкоми мали брати заручників «з куркулів тієї дільниці, у районі якої відбулося пошкодження... Заручників передавати через коменданта станції в розпорядження залізничних ЧЕКА... За переховування осіб, помічених у пошкодженні залізничних колій та телеграфно-телефонних дротів, винні підлягатимуть суворому покаранню, аж до розстрілу, а якщо в переховуванні будуть виявлені інші селища, то будуть розстріляні також узяті з цих селищ заручники»¹⁷.

Постанова Ради робітничо-селянської оборони України від 17 липня 1919 р. для придушення національно-визвольного руху

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 109. Арк. 136.

українців губкомітетам оборони надавала право оголошувати стан облоги в місцевостях, охоплених «куркульськими» повстаннями, влаштовувати тимчасові повітові військово-польові ревтрибунали для розгляду справ про заколоти, оголошувати їхніх керівників, призвідників та підбурювачів поза законом. Населення пов'язували круговою порукою і зобов'язували доносити про всіх підозрілих осіб: «Надати населенню право самому вживати відповідних заходів, тобто заарештовувати і затримувати всіх, хто агітує або виступає активно проти Радянської влади, передаючи їх волосному військовому комісаріатові. Із сіл, що викриті як співучасники й приховувачі контрреволюційних банд, взяти заручників із числа куркулів-багатіїв і у випадку контрреволюційного виступу заручників розстрілювати. Піддавати села за приховування зброї воєнній блокаді..., розстрілюючи тих, у кого буде виявлено зброю... Здійснювати виселення родин ватажків та ініціаторів повстань за межі повіту, конфісковуючи все їхнє майно і передаючи бідноті...»¹⁸. Нарком продовольства О. Шліхтер, зокрема, зазначав, що з України вдалося зібрати тільки 8,5 млн пудів (138,5 тис. т) хліба замість 50 млн (815 тис. т), і що кожен пуд заготовленого хліба забарвлений краплями крові¹⁹.

На початку серпня 1919 р. в районі Жмеринки розпочалися бойові дії українських частин, які дозволили С. Петлюрі видати 11 серпня 1919 р. наказ Армії УНР та Українській Галицькій Армії (УГА) розпочати наступ зі звільнення від російських окупантів Правобережної України. 19 серпня 1919 р. об'єднані війська УНР та УГА увійшли в Бердичів, а 21 серпня – в Житомир. 30 серпня 1919 р. звільнили Київ, хоча й не змогли його втримати перед Добровольчою армією білого генерала А. Денікіна, якому допомагали країни Антанти.

Під ударами денікінців у червні 1919 р. більшовицька Росія разом зі своїм маріонетковим урядом УСРР втратила

¹⁸ *Большевик*. 1919. 19 липня.

¹⁹ Шліхтер. А. Борьба за хлеб на Украине в 1919 году. *Литопис революції*. 1928. Кн. 2. С. 135.

Лівобережну Україну, відступивши майже до Москви. До середини жовтня 1919 р. під владою окупаційного російсько-більшовицького режиму залишалися лише частини північних повітів України, де було утворено Гомельський укріплений район. Дії окупаційної адміністрації генерала А. Денікіна мало чим відрізнялися від грабіжницького режиму російських більшовиків, тож коли червоні війська пішли в контрнаступ, українці не підтримали денікінців. Водночас із бойовими діями проти Добровольчої армії та її залишків під командуванням генерала Врангеля, Червона армія РСФРР розв'язала третю російсько-українську війну.

Наприкінці 1919 р. – в першій половині 1920 р. вістря бойових дій Червоної армії було спрямоване проти українського національно-визвольного руху. 21 грудня 1919 р. командувач військ Південного фронту О. Єгоров та член РВР фронту Й. Сталін видали наказ про створення при особливому відділі ВЧК фронту і його армій спеціальних загонів для боротьби з українськими повстанцями. У ньому, зокрема, зазначалося: «§ 1. Активну боротьбу з ворожими партизанськими, зеленоармійськими, куркульськими і подібними загонами та бандами, які організуються та діють у тилу Червоної Армії, покласти на особливі відділи фронтів і армій; § 2. Із цією метою сформувати при особливих відділах фронту і армій загони особливого призначення»²⁰.

На початку 1920 р. найбільшу загрозу для окупаційної влади становили загони отамана Н. Махна, військо якого було оголошене поза законом. У відповідь Н. Махно видав наказ «Про чекістів та їхніх спільників», яким оголосив ЧК найлютішим ворогом вільного махновського руху²¹.

28 лютого 1920 р. наказом командувача Південно-Західного фронту було утворено службу начальника фронтового тилу, на яку покладалися каральні функції в тилу Червоної армії, головню

²⁰ Гражданская война на Украине. Сборник документов. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 2. С. 567.

²¹ Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні. Київ: Держ. вид-во України, 1928. С. 73–89.

знищення учасників українського національно-визвольного руху. Ця служба отримала 20 квітня 1920 р. таємну Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом та куркульськими повстаннями, яку підписали голова Раднаркому УСРР Х. Раковський, члени Реввійськради Південно-Західного фронту О. Єгоров та Р. Берзін, начальник тилу фронту Р. Ейдеман, начальник штабу Південно-Західного фронту Н. Петін. Вона вимагала застосовувати проти українського цивільного населення військові підрозділи, а також «усі місцеві наявні військові сили цієї території»²², що є порушенням міжнародного права.

21 квітня 1920 р. С. Петлюра від імені УНР уклав договір із Польщею про спільні військові дії проти РСФРР. 25 квітня 1920 р. розпочалася польсько-російська війна. Об'єднані українсько-польські війська 6 травня 1920 р. вчергове звільнили Київ. Однак під тиском переважаючих російських військ українці з боями відступили на лінію Львів – Вісла.

У зв'язку з поновленням бойових дій між регулярними арміями Польщі, України та Росії посилювався український визвольний рух, який російські окупанти називали «петлюрівщиною». 5 травня 1920 р. до Харкова в супроводі 1400 чекістів прибув голова ВЧК Ф. Держинський, який особисто очолив «боротьбу з контрреволюцією на території України і вилучення паразитичних елементів і мобілізацію їх на боротьбу з господарською розрухою». Саме цю мету він назвав в інтерв'ю кореспондентові «УкрРОСТА»²³.

В одному з перших своїх наказів, виданих у Харкові, Ф. Держинський зажадав активізації боротьби з «петлюрівським» підпіллям на Харківщині і вимагав від В. Манцева, начальника Центрального управління надзвичайних комісій України з боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами при РНК УСРР (Цупнадзвичком): «Як найбільше захопити заручників. Петлюрівців у тюрмах не тримати, розстріляти.

²² Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). Ф. Р-3123. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 25, 26.

²³ *Известия ВУЦИК*. 1920. 9 травня.

В іншому випадку вони будуть збережені для контрреволюції. Суди не захоплюватися»²⁴.

Уже в травні 1920 р. на виконання цього наказу було заарештовано 16 осіб у справі «Ізюмської петлюрівської організації» – майже весь апарат Ізюмського повітового військового комісаріату на чолі з військомом Фірсовим²⁵. У вересні – жовтні 1920 р. було викрито «петлюрівську підпільну організацію в харківській школі червоних старшин»²⁶.

Вважаючи найбільшою небезпекою Повстанську армію Н. Махна, Ф. Дзержинський видав два накази начальникам тилів армій Південно-Західного фронту: від 29 травня – про недопущення прориву банд Махна на північ від лінії Лозова – Барвінкове – Слов'янськ²⁷ та від 2 червня – про ліквідацію банд Махна в районі станції Лозова²⁸. Голова ВЧК розумів небезпеку, яку являв собою махновський рух. Ідея самостійної Української Народної Республіки з автономним Вільним районом, де б діяла влада безпартійних вільних рад, стала основою Угоди про об'єднання петлюрівського й махновського рухів, підписаної у Жмеринці 20 вересня 1919 р. Вона ніколи не була розірвана. Тому російсько-більшовицьких окупантів особливо непокоїли факти таємних зустрічей у махновському таборі з представниками петлюрівського проводу в липні 1920 та січні 1921 рр.²⁹

У листі від 26 червня 1920 р. Ф. Дзержинський так звітував В. Леніну про становище в Україні: «...якщо з центру будуть натискати та надсилати працівників, то й Україна стане скоро чесною, радянською... В ділянці моєї спеціальності тут

²⁴ Плеханов А. Железный Феликс. *Время* (Харьков). 1997. 7 октября.

²⁵ ВЧК–ГПУ. Документы и материалы / ред.-сост. Ю. Г. Фельштинский. Москва: Издательство гуманитарной литературы, 1995. С. 212–213.

²⁶ ВЧК–ГПУ. Документы и материалы. С. 213–215.

²⁷ Центральний державний військовий архів Російської Федерації (далі – ЦДВА РФ). Ф. 642. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 56.

²⁸ ЦДВА РФ. Ф. 642. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 278.

²⁹ Турченко Г. Махновський рух і українська ідея. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2017. Вип. 48. С. 103.

рясний врожай... Величезною завадою в боротьбі – відсутність чекістів-українців... Моє перебування тут підсилює темп роботи ЧК»³⁰. Також Ф. Держинський наказав перевести з 1 липня 1920 р. на воєнний стан всі органи ЧК в Україні. ГубЧК отримали права реввійськтрибуналів щодо винесення смертних вироків, для чого були створені спеціальні «трійки» у складі голови та двох членів президії ЧК. Смертні вироків мали виконуватися негайно, за погодженням рішення «трійки» з усіма членами губревкому³¹. Юридичною підставою для діяльності «трійок» була підписана Г. Петровським постановою Всеукрревкому від 2 лютого 1920 р. про застосування вищої міри покарання – розстрілу – щодо активних діячів українського національно-визвольного руху. У ній, зокрема, зазначалося: «...скасування смертної кари в РСФРР... не може бути здійснене в межах території України, де... умови, що загрожують існуванню Радянської влади на Україні, ще не ліквідовані...»³². Ф. Держинський виконав і таємне завдання – завершив «чистку» українських комуністичних рядів від опозиції. Це було апробацією майбутніх регулярних репресій членів більшовицької партії (офіційне рішення про їхнє проведення було ухвалено тільки через рік Х з'їздом РКП(б).

13–25 серпня 1920 р. під Варшавою війська Червоної армії були розбиті. Після цього польсько-українська армія розпочала звільнення польських та українських територій від російської окупації. Однак військові дії були припинені 18 жовтня 1920 р. у зв'язку з підписанням польським урядом запропонованого російською стороною перемир'я, а в березні 1921 р. – Ризького мирного договору. Армія УНР самостійно продовжувала боротьбу проти російських окупантів до кінця листопада 1920 р. та під

³⁰ В. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917–1922 гг.). Москва: Политиздат, 1987. С. 389.

³¹ Куварзин А. Дорогами нескончаемых битв. Киев: Политиздат Украины, 1982. С. 42.

³² Собрание узаконений и распоряжений Всеукраинского революционного комитета. Харьков: 3-я Советская типография, 1920. Ст. 12. С. 14–15.

тиском переважаючих військ ворога перейшла українсько-польський кордон і була інтернована.

Національно-визвольна боротьба українців тривала навіть після підписання 28 грудня 1920 р. «Союзнного робітничо-селянського договору між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою», ратифікованого 5 березня 1921 р. V Всеукраїнським з'їздом рад, який закріплював підпорядкування українських установ РСФРР³³. За різними джерелами, у 1920 р. в Україні діяло понад 250 повстанських загонів із понад 100 тис. учасників, більшість із яких становила молодь.

Для утримання окупованої території та придушення національно-визвольного руху українців РСФРР розмістила на території УНР російську регулярну армію: 21 стрілецьку та 14 кавалерійських дивізій; 2 стрілецькі і 8 кавалерійських бригад; технічні та спеціальні частини; військові установи й військові навчальні заклади³⁴.

Із метою дегуманізації й приниження образу українця та національно-визвольного руху, окупаційний режим маркував його як «петлюрівський», «буржуазно націоналістичний», «бандитський». Зокрема, ці кліше були закріплені у постанові Ради праці та оборони про надзвичайні заходи щодо ліквідації «політичного бандитизму на Україні»³⁵, яку підписав В. Ленін у грудні 1920 р. Як зазначено у звіті Цупнадзвичкому, за 10 місяців 1920 р. окупаційний режим вивів із боротьби 444 отамани – очільників українського національно-визвольного руху – з них убито в боях – 189, розстріляно – 9, арештовано – 84, амністовано після добровільної здачі з повинною – 162³⁶.

³³ Збірник Законів УРСР. № 3. Ст. 90; Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР. Київ: Держполітвидав УРСР, 1963. Т. 1 (1917–1924 рр.). С. 160–162.

³⁴ Сидоров С. Радянська армія. *Енциклопедія історії України*. URL: <http://www.history.org.ua/> (дата звернення: 15.08.2020).

³⁵ Ленін В. *Биографическая хроника*. Москва: Политиздат, 1978. Т. 9. С. 535.

³⁶ Кульчицький С. *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі*. Київ: Темпора, 2013. Кн. 2. С. 64.

У Всеукраїнській з'їзд Рад у березні 1921 р. перейменував Цупнадзвичком на Всеукраїнську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами (ВУЧК), а 26 березня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У створило колегію ВУЧК. Головою колегії було затверджено начальника Цупнадзвичкому В. Манцева, а його заступником – В. Балицького. Колегія ВУЧК отримала право виносити вироки у підслідних справах. Смертні вироки над учасниками національно-визвольного руху були поставлені «на потік», адже вслід за Москвою уряд Х. Раковського оголосив боротьбу з повстанцями фронтом такого ж державного значення, як і фронт боротьби з білогвардійцями. 19 лютого 1921 р. при РНК УСРР була створена Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом. При загонах, відряджених на придушення спротиву українців, були утворені надзвичайні «трійки» для винесення вироків у позасудовому порядку.

Про свавілля «трійок» щодо українського населення свідчить цілком таємний бюлетень секретно-інформаційного відділу РНК УСРР від 2 липня 1921 р. № 116: «Ще у травні нарадою застосовувалися круті заходи по відношенню до селян, які приховували бандитів. За заявою т. Казимирчука, на місцях... доводилося скликати сход, обирати 5 куркулів або 5 підозрілих осіб і перед усім сходом рубати їх шашками. Такі заходи діяли на селян і змушували їх виявляти бандитів»³⁷.

Головну роль у репресіях проти українців відігравали особливі відділи військових частин окупаційної Червоної армії. Вони активно займалися арештами, вели слідство і виносили вироки щодо окремих громадян, у великих масштабах застосовували методи терору, зокрема армійські підрозділи спалили села Ковалівка, Триліси, Сидори, Маринці та Дрозди. Навесні 1921 р. на території України продовжувало діяти понад 150 українських повстанських загонів чисельністю від 50 до кількох тисяч осіб. У Чигиринському й Черкаському повітах Київщини

³⁷ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 293. Арк. 7–8.

з новою силою спалахнув антибільшовицький рух отаманів Холодноярської республіки.

Поряд із регулярними червоноармійськими частинами і військами ВУЧК для репресій та терору українців у кожному повіті були створені загони незаможних селян. Ними керували повітові комітети КП(б)У, переведені на казармене становище. У кожному повіті діяли також частини особливого призначення (рос. ЧОН), що склалися лише з комуністів і комсомольців.

Національно-визвольний рух охопив різні верстви українського громадянського суспільства. Про участь у підпільній національно-визвольній боротьбі свідчать матеріали архівних кримінальних справ³⁸. Зокрема, Харківська ГубЧК провела гучну операцію з розгрому губернського повстанського комітету й ліквідації його осередків у школі червоних старшин, агропромислового інституті, на кооперативних і кавалерійських курсах, у медичній академії, Південному окрузі шляхів сполучення, на електростанції, а також арешти підрозділів організації в Богодухівському, Валківському, Вовчанському, Куп'янському та Чугуївському повітах. Загалом було заарештовано 293 особи. Справи щодо 286 осіб розглядала судова колегія ВУЧК і надзвичайна сесія Верховного трибуналу. За їхніми вироками було розстріляно 27 осіб, стільки ж отримали різні терміни ув'язнення, інших виправдали³⁹.

На початку 1920-х рр. окупаційний режим розгорнув репресії проти представників української політичної еліти. У структурі ВЧК було створено спеціальний відділ, що займався ліквідацією партійних осередків політичних опонентів РКП(б). Російські чекісти провели протягом 1920 р. кілька масових операцій зі знищення членів небільшовицьких партій, заарештувавши у Харкові делегатів Всеукраїнських конференцій лівих есерів, меншовиків, а також десятки членів цих партій за домашніми адресами.

³⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Харків. Спр. 021403, 021457, 010883, 010888, 021049, 021051, 010887.

³⁹ Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Київ: б. в., 1999. С. 83–84.

Унаслідок кровопролитних воєн, гібридних операцій зі створення комуністичних квазіурядів і маріонеткових структур під виглядом українських органів влади РСФРР окупувала територію України, розчленувала та анексувала її частину, встановила на українських землях диктатуру Російської комуністичної партії (більшовиків), чинила масові репресії й терор проти українців. Після військової окупації та часткової анексії Україна втратила значну частину своїх етнічних територій, на яких проживало понад 5 млн українців.

*Плакат «Своїй хаті своя правда і сила, і воля». 1917 р.
(Державний архів Львівської області)*

*Плакат Української Народної Республіки «Чужого не хочу, а свого не віддам!»
(Державний архів Львівської області)*

ТЕМА 2. МАСОВИЙ ШТУЧНИЙ ГОЛОД 1921–1923 рр.

Після остаточної окупації України РСФРР та встановлення комуністичного тоталітарного режиму вже у січні 1921 р. більшість українців не мала продовольства внаслідок суцільного пограбування продзагонами. На 1921 р. Україна отримала з Москви надвисокий план продовольчого податку обсягом 117 млн пудів (1,9 млн т). Із України мали вивезти до країни-окупанта 60 млн пудів (978 тис. т), оскільки забезпечення продовольством допомогло б більшовикам утримати владу в Росії.

8 травня 1921 р. секретар ЦК РКП(б) В. Молотов повідомив голову РНК УСРР Х. Раковського і наркома продовольства УСРР М. Владімірова про постанову партійного керівництва – відправляти не менше 40 залізничних ешелонів з продовольством на місяць у розпорядження Наркомпроду РСФРР¹.

18 травня В. Ленін телеграфував М. Фрунзе, Г. Петровському і Х. Раковському: «Тов. Бухарін каже, що врожай на півдні чудовий. Питання життя і смерті для нас – зібрати з України 200–300 мільйонів пудів [3,3–5 млн т]». Партійно-державне керівництво УСРР після багатоденних дебатів встановило хлібозаготівельний план на 1921 р. за розверсткою і податком обсягом 117 млн пудів (1,9 млн т), а голова російського Раднаркому після розмови з далеким від продовольчих справ М. Бухарініним готовий був подвоїти, а то й потроїти цю цифру².

8 липня 1921 р. В. Ленін у телеграмі до ЦК КП(б)У вимагав щоденно відправляти в Росію не менше 74 вагонів хліба і щоразу звітувати про це по телефону перед ЦК РКП(б), Раднаркомом РСФРР і наркоматом продовольства РСФРР. Завдання було розверстано навіть на південні губернії УСРР, де озимина вимерзла через відсутність снігу, а ярові, посіяні в суху землю, значною мірою не зійшли. Перерозподіл хліба всередині України

¹ Кульчицький С., Мовчан О. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. Київ: Ін-т історії України АН України, 1993. С. 7.

² Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. С. 57.

забезпечив би населення харчуванням, однак Москва наполягала на виконанні визначених обсягів.

Збір продовольства відбувався за участі озброєних загонів. За вказівкою В. Леніна в Україну були перекинуті додаткові військові частини. У статті «Замітки про заходи боротьби з голодом та про посилення господарської роботи», написаній на початку липня 1921 р., він розмірковував: «Якщо район, охоплений неврожаєм і голодний (йдеться про російське Поволжя), займає територію з 25 мільйонами населення, то чи не варто низкою заходів найреволюційніших взяти з цього саме району молодь в армію у кількості близько 500 тисяч багнетів? (і навіть може бути до 1 мільйона?). Мета: допомогти населенню (в Росії) до певної міри, бо прогонуємо частину голодних, і, може бути, посилками додому хліба допоможемо до певної міри голодним. Це перше. А друге: помістити ці ½ мільйони на Україні, щоб вони допомогли посиленню продроботи як суто зацікавлені в ній, особливо ясно усвідомлюючи й відчуваючи несправедливість ненажерливості багатих селян на Україні». Ці ленінські міркування були втілені в постанові Ради праці й оборони РСФРР від 12 серпня 1921 р., що не підлягала опублікуванню. «Визнати необхідним при перших ознаках протидії збиранню продподатку або уповільнення його внесення, негайно застосовувати найрішучіших заходів примусового характеру, вводячи в уперті волості й населені пункти військові частини, негайно відправляючи туди виїзні сесії ревтрибуналів і суворо караючи впертих і т. ін.» – йшлося в ній. Продовольче забезпечення військових покладалося на місцевих селян, які, за текстом постанови, мали бути зацікавлені в якнайшвидшому виїзді цих «збирачів». 3 вересня 1921 р. В. Ленін надіслав голові Раднаркому УСРР Х. Раковському телеграму з вимогою провести терміновий набір 20 тис. добровольців у загони продміліції, яку залучили до конфіскації продовольства в українців³.

³ Реабілітовані історією. Харківська область: Кн. 1. Ч. 2. Харків, 2008. С. 7.

«Компродівська мітла»⁴ вичистила навіть недоторканні в селянських господарствах насінневі запаси. За кілька місяців грабунків в українських селах майже не залишилося продовольства. Голодували й мешканці українських міст. Розпочавшись у рідному для Н. Махна Гуляйпільському повіті Запорізької губернії та Херсонському повіті Одеської губернії, голод із кожним місяцем охоплював нові території. У липні 1922 р. в Україні голодувало п'ять південних губерній, частково Полтавська і Харківська; окремі повіти Кременчуцької губернії.

Карта «Голод в Україні» – зі звіту В. Квіслінга, співробітника місії Ф. Нансена, м. Харків, 1922 р.

Наведемо уривок листа, опублікованого в газеті українських емігрантів «Канадійський Фармер» у серпні 1922 р.: «В неурожайній Одеській губернії стягнули більшовики в тім році три продналоги. Селяни продавали в місті останні кожухи, купували хліб, віддавали його в заготконтори, і тепер, навіть і німецькі

⁴ Народний комісаріат продовольства, який керував заготівлею продовольства, його розподілом серед населення і продовольчим постачанням Червоної армії (1917–1924 рр.).

кольтоністи кормляться макухом. По офіційним даним, засів виносить ледви 30 проц засіву минулого року. Худоба вигинула. Орати немає чим. Впрочім, люди не хочуть, бо й так все відберуть. Рубель паде з неімовірною скорістю. Вартість доляра підносить ся о 100–200 проц. протягом одного тижня. Хліб коштує 200 000 рублів за 1 фунт, за пуд дров треба заплатити 600 000 рублів. Рано бачите ще на тротуарах людей, що лазять і стогнуть. Небавом вони перестають стогнати. Вони пролежать ще три-чотири дні на мостовій, опісля їх збирають і тисячами складають на кладовищах, де стада здичілих псів роздирають людське м'ясо»⁵.

Загальний розмір продовольчої державної допомоги голодуючому півдню України не перевищував 7,5 % від потреби. Її організацією займалася створена влітку 1921 р. Комісія допомоги голодуючим ВУЦВК (ЦК Допгол або ЦКДГ ВУЦВК), яку очолював голова ВУЦВК Г. Петровський. Свою діяльність ЦК Допгол проводив згідно з директивами ЦК КП(б)У. Одним із протокольних рішень (від 6 липня 1921 р.) політбюро ЦК КП(б)У вимагало безумовного виконання телеграми В. Леніна про щоденну відправку на Північ (в РСФРР) хліба. Додатково секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь і Г. Петровський нагадали про це секретарям губкомів КП(б)У телеграфіями. Про їхній зміст свідчить телеграма керівникам Чернігівської губернії: «Надзвичайно тяжкий продовольчий стан пролетарських центрів Росії, червоних столиць Москви і Пітера, зокрема в останні місяці, до нового врожаю зобов'язують радянську Україну прийти на допомогу, урізуючи до останнього ступеня власні потреби»⁶.

Такі директиви могли видавати й виконувати тільки органи окупаційної влади. Лише на початку 1922 р. ЦК Допгол ВУЦВК отримав дозвіл організувати допомогу українським голодуючим,

⁵ Страшний лист. *Голод 1921–1923 рр. і українська преса в Канаді* / Сербин Р. Торонто – Київ, 1992. С. 501–502. Орфографію збережено згідно з оригіналом документа.

⁶ Кульчицький С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. Київ: Основи, 1996. С. 195; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 23. Арк. 120.

але тільки за рахунок внутрішніх ресурсів УСРР і за умови повного забезпечення потреб РСФРР.

Наявність голоду в Україні ретельно приховували від міжнародної спільноти. Одним із перших про голод в Україні почав заявляти на весь світ уряд УНР в екзилі вже восени 1921 р. У вересні 1921 р. повноважний представник УНР О. Шульгин звернувся з проханням про допомогу голодуючому українському населенню до Ф. Нансена⁷, а згодом це питання місія УНР поставила в Парижі⁸.

Фріттьоф Нансен (1861–1930)

Першими запропонували допомогу голодуючим УСРР меноніти США, Канади і Нідерландів. Однак попри те, що угоду про надання допомоги з Міжнародним менонітським комітетом уряд УСРР уклав у жовтні 1921 р., а з Місією Нансена – у грудні, в Україну їх, як і АРА, не пускали до березня 1922 р. Лише навесні 1922 р. працівники Американської адміністрації допомоги (АРА) змогли прибути в голодуючі губернії УСРР і

⁷ Фріттьоф Нансен (1861–1930) – лауреат Нобелівської премії миру 1922 р., один із організаторів Міжнародної комісії допомоги потерпілим від голоду в Росії, норвезький мандрівник, науковець і громадський діяч.

⁸ Сергійчук В. Як нас морили голодом. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. С. 10.

розгорнути пункти харчування. У липні 1922 р. на 2-му Міжнародному з'їзді організацій і комітетів допомоги голодуючим, що проходив у Берліні, російська делегація, проінструктована ЦК РКП(б), замовчуючи інформацію про неподоланий в Україні голод, знову спробувала заблокувати міжнародну допомогу. Українська ж делегація на з'їзді наголошувала, що термінової допомоги потребує майже 10 млн населення півдня й південного сходу України.

У 1923 р. в Україні з'явилося представництво Міжнародної спілки допомоги дітям. Із французьким Червоним Хрестом, Комітетом охорони здоров'я Ліги Націй, Товариством допомоги німецьким колоністам Чорноморського узбережжя, американською організацією «Форвардс» та Міжнародним комітетом робочої допомоги були укладені угоди про боротьбу з епідеміями. Важливу роль в організації допомоги для губерній, охоплених голодом, відігравав американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет «Джойнт».

Діяльність цих організацій в Україні тривала з березня 1922 р. до серпня 1923 р. Україна отримала від іноземних організацій 2,3 млн пудів (37,7 тис. т) продовольства (всього 8 % від загального обсягу пожертв, які надійшли в радянські республіки з-за закордону). Без участі іноземних допомогових організацій масштаб жертв масового штучного голоду в Україні був би значно більшим. Вони врятували життя близько 1,8 млн українців. Проте в радянській пресі інформація про внесок і роль міжнародних благодійників замовчувалася, а українців, які співпрацювали з ними, у 1930-х рр. звинуватили в шпигунстві та репресували.

Злочинність окупаційної влади виявилася також у цинічному використанні голоду задля зміцнення своїх позицій. Масовий штучний голод комуністичний тоталітарний режим використав і для пограбування Церкви. Так, 19 березня 1922 р. В. Ленін у своєму листі до Молотова і членів політбюро під грифом «стро-го секретно», закликав: «Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей, і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо (і тому повинні) провести

вилучення церковних цінностей з найбільш скаженою і нещадною енергією, не зупиняючись перед придушенням будь-якого опору»⁹. Внаслідок проведеної кампанії з вилучення церковних цінностей до Москви було відправлено 3 пуди 3 фунти (50 кг) і 75 золотників золота, понад 3 105 пудів (50,6 тис. кг) срібла, 125 карб. золотом і 8 615 карб. сріблом, 858 діамантів загальною вагою 1 469 каратів, інше дорогоцінне каміння і коштовні метали. Зібрані церковні багатства оцінювались у понад 834 тис. карб. золотом.

В умовах голоду комуністична влада поновила експорт зернових. За умов повторної посухи у степових губерніях на експорт було вивезено 13,5 млн пудів (221 тис. т) збіжжя. Продовольча позика селянам у розмірі 5,8 млн пудів (95 тис. т) зерна та насіннева – ще 4,2 млн пудів (68 тис. т) не покривали хлібного дефіциту, що виник унаслідок зернового експорту. За таких обставин 18 жовтня 1922 р. ВУЦВК ухвалив постанову про ліквідацію Центральної комісії допомоги голодуючим та її місцевих органів, щоб зберегти допомогу міжнародних благодійних організацій. Натомість були створені комісії з ліквідації наслідків голоду, орієнтовані на допомогу виробничій діяльності сільськогосподарських колективів, а не персонально голодуючим. Суттєво виснажив хлібні ресурси України вивіз зерна до РСФРР, інших республік (із серпня 1921 р. до січня 1923 р. – 31 млн 209 тис. 484 пуди (512 тис. т)¹⁰.

Постанову про ліквідацію Центральної комісії допомоги голодуючим ухвалили попри те, що люди продовжували масово гинути від голоду, а діти становили понад 40 % голодуючих. Переповнені дитячі притулки не отримували потрібного забезпечення і швидко ставали осередками епідемічних захворювань.

За даними Наркомздоров'я УСРР, тільки за 7 місяців 1922 р. на холеру хворіло 24,4 тис. осіб; черевний тиф – понад 19,6 тис.; висипний тиф – 136,6 тис.; поворотний тиф – 141,7 тис. На десятеро

⁹ *Известия ЦК КПСС*. Москва, 1990. № 4 (303). С. 191.

¹⁰ Голод 1921–1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1993. С. 189.

немовлят живими лишалося пересічно тільки троє¹¹. Розповсюдженість інфекційних хвороб досягла граничних меж¹².

У газеті українських емігрантів «Канадійський Фармер» 7 червня 1923 р. надруковано: «На засіданні Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету в Харкові дня 12 цвітня с. р. большевицький комісар здоров'я Гуревич говорив про смертність дітей на Україні. Через безпритульність сили силенної дітей... голод і пошести вимирають на Україні цілі групи дітей певного віку. Особливо багато вмирає дітей наймолодшого віку. Смертність між немовлятами досягає 70 %, значить, на десятеро немовлят при житті лишається пересічно тільки троє»¹³.

*Діти-сироти в притулку. 1922–1923 рр.
(ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-008544)*

¹¹ Дітвора на Україні вмирає. *Голод 1921–1923 рр. і українська преса в Канаді*. С. 663.

¹² Померлі в містах України у 1925 р. за причинами смерті. *Статистика України*. Харків, 1928. Т. 4. Вип. 6 (120). С. XI.

¹³ Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді. Торонто – Київ: Українсько-Канадський Дослідчо-Документаційний Центр, Інститут української археографії Академії наук України, 1992. С. 663.

Чисельність жертв голоду в Україні щоденно зростала. За підрахунками українського демографа і статистика А. Хоменка, що ґрунтувалися на матеріалах продподаткової статистики і весняного опитування сільського населення 1923 р., на території масового голоду опинилося 13,1 млн осіб із 22,1 млн, які постійно проживали у селах. У п'яти південно-східних губерніях, з урахуванням населення повітів Харківської і Полтавської губерній, кількість жертв штучного голоду, організованого російськими окупантами, сягнула 3,5 млн осіб¹⁴. Таку ж чисельність втрат українців підтвердили історики, слідчі, правники у висновку судової історико-джерелознавчої експертизи від 03.09.2020 р., яку провів Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України під час досудового розслідування Головного слідчого управління СБУ в кримінальному провадженні № 2201900000000309¹⁵.

Діяльність надзвичайних продовольчих загонів, застосування режиму заручників, заслонів довкола сіл, армійських підрозділів, карально-репресивних заходів ревтрибуналів, придушення спротиву українців – безперечні докази свідомої окупаційної політики РСФРР. Намагаючись захиститися від тотального пограбування окупантами, українці розгорнули збройну боротьбу, що переросла в національно-визвольний рух. Коли застосування армії і каральних частин для придушення спротиву не дало результату, комуністичний тоталітарний режим застосував масовий штучний голод, що охопив частину України. Внаслідок цього до кінця 1921 р. український збройний рух опорю втратив масову підтримку на селі. Голодуючі не могли підтримувати їх провізією, що призвело до поступового зменшення кількості загонів. Масовий штучний голод у 1921–1923 рр. жорстокіше за каральні акції придушив опір українців.

¹⁴ Марочко В. Ленінський людомор 1921–1923 рр.: «братній» розподіл смерті. *Слово Просвіти*. 23 квітня 2018: URL: <http://slovoprosvity.org/2018/04/23/leninskyj-lyudomor-1921-1923-rr-bratnij/> (дата звернення: 05.08.2020).

¹⁵ Докладніше див.: Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань. 520 с.

*Хлопчик, який вмирає від голоду. 1921 р.
(ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, Од. зб. 3-000029)*

*Голодуюча жінка. 1921 р.
(ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, Од. зб. 0-008538)*

ТЕМА 3. УКРАЇНА Й УКРАЇНЦІ НАПЕРЕДОДНІ ГОЛОДОМОРУ

Українці – представники аграрної цивілізації з тисячолітньою історією землеробської культури і специфічним філософським світоглядом. Д. Антонович відзначав «високу культурність українського народу, що формувалася протягом тисячі років»¹. Поступово на історико-культурні зони Русі-України нашарувалися інші етнічні, мовні, соціальні, політичні пласти. Регіональність і багатоваріантність української культури – одна з найхарактерніших її особливостей².

Із давніх-давен українці найбільше цінували землю, родину, власне господарство. Переважна більшість українців жили в селах і на хуторах, багато працювали, займалися ремеслами (дрібне виробництво готових виробів), промислами, продавали залишки продукції на базарах та ярмарках. Для українців важливими були наявність земельної ділянки, забезпечення господарства робітниками, худобою, інвентарем, умови збуту продукції. При цьому варто зауважити, що українські села займали значно більший простір, ніж села в Західній Європі.

На початку ХХ ст. селянство (категорія «селянство» вживається як наукова дефініція, що виокремлює стан людей, основним заняттям яких було землеробство) в українському соціумі було домінантним. Напередодні Першої світової війни у корінних українських губерніях частка сільського населення коливалася в межах 85 %³. За розрахунками І. Витановича, в Україні на початку ХХ ст. понад 75 % усього населення і понад 82 % українців займалися хліборобством⁴. О. Русов писав про частку

¹ Українська культура: збірник лекцій / за ред. Д. Антоновича. Подєбради: УТГ, 1940. 334 с.

² Семенюк С. Історія українського народу. Львів: Априорі, 2010. С. 11–32.

³ Попович М. Нарис історії культури України. Київ, 2001. С. 418; Багалій Д. Нарис української історіографії. Літописи. Київ: УАН, 1923. Вип. 1. Т. 1. С. 136.

⁴ Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917–1920. Мюнхен – Чикаго: Друк «Logos», 1968. С. 12.

сільського населення України, що коливалася від 91 до 96 % залежно від губернії⁵. Водночас частка зайнятих у сільському господарстві перед Першою світовою війною знизилась у Франції – до 41 %; Німеччині – до 37 %; Великобританії – до 9 %; понад 60 % – у Росії⁶. В Україні вона зменшувалася повільно, досягнувши у 1920 р. показника 81,9 %⁷.

На початку ХХ ст. система родинних зв'язків залишалася основою соціальної структури та стратифікації, мала певну специфіку, репрезентовану через «індивідуалізм сімейної спілки» (відносини чоловіка й дружини у господарській сфері часто називали «спількою»). Значна частина земель знаходилася у володінні селян, була поширена ідея земельного володіння на засадах цілковитої власності. Домінування в українських селян приватної форми господарювання над общинною поглиблювало різницю у культурі ведення господарства українськими та російськими селянами.

Тісний зв'язок українців із землею вплинув на економічні аспекти життя, культуру, психологію, систему цінностей тощо. В. Марочко слушно зауважує, що сімейний добробут українці пов'язували з повсякденною роботою у власному господарстві; селянський двір зазвичай досягав успіху, коли в ньому був батько, який організовував спільну працю дорослих і підлітків, а найменші домочадці та старше покоління виконували допоміжні роботи; родина дбала про сталий хлібофуражний баланс, тобто достатню кількість зерна для якісного посіву, дотримання норм відгодівлі худоби, хліб і до хліба кожному члену родини.

Селяни продавали хліб, але не більше 20–25 % його валового збору в господарстві. Сімейно-трудова організація праці

⁵ Русов А. Статистика украинского населения Европейской России. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Петроград, 1916. Т. II. С. 394.

⁶ М. Ливи Баччи. Демографическая история Европы. Санкт-Петербург: Александрия, 2010. С. 188.

⁷ Маркова С. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 66.

була зумовлена забезпеченням норм внутрішнього споживання: сіяли і вирощували стільки, скільки було потрібно для життя. Селянин не переймався організаційно-економічними значеннями слова «хлібофуражний баланс», але знав норми висіву зернових культур, відгодівлі худоби і птиці, необхідний резерв і харчування родини. Він був агрономом, господарем, власником продукції, її єдиним розпорядником. Одяг, реманент, меблі виготовляли самотужки, тому кошти витрачали на справді потрібні промислові товари (сіль, сірники, гас, взуття від майстра-чоботаря тощо). Уклад життя не був ідеальним, однак він формувався і діяв століттями. У цьому полягав консерватизм сільського укладу життя, його соціально-економічна самобутність. Він не подобався російським більшовикам, тому що не сприймав їхніх руйнівних догм про комуну, диктатуру пролетаріату, усуспільнення тощо⁸.

С. Маркова узагальнила риси національного характеру українців, який, на її думку, формувався під впливом складних соціальних, географічних, історико-культурних, соціо-економічних, демографічних чинників. Особливостями національного характеру українців були: волелюбність, сміливість, рівність, демократичність, хазяйновитість. Аналізуючи риси українського національного характеру, зокрема найбільш дискусійну – «український (особистісний) індивідуалізм», враховуючи норми звичаєвого права, його об'єктивніше ідентифікувати саме як «сімейний індивідуалізм» або «індивідуалізм сімейної спілки». На думку П. Кононенка, козацтво стало хребтом, феноменом структуроутворення народного організму, і з цієї причини постало творцем і носієм нової якості ідей⁹.

Українська вчена Н. Мірза-Авакянц, яка досліджувала селянські розрухи в 1905–1907 рр., а згодом була репресована більшовиками, писала, що «в лавах селян здавна жила певність, що вони ще за кріпацтва встигли відробити землю, яку силою

⁸ Докладніше див.: Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / вст. слово С. Нищука; передм., авт. текст В. Марочка. Дрогобич: Коло, 2018. С. 503.

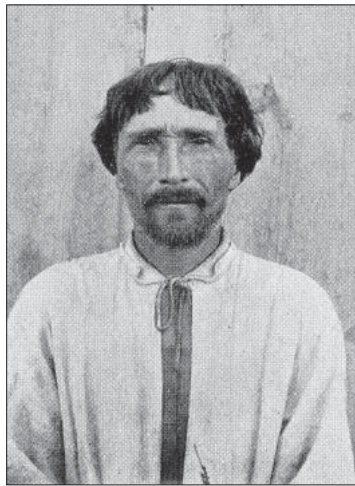
⁹ Кононенко П. Національна ідея, нація, націоналізм: монографія. Київ: МАУП; Міленіум, 2006. С. 106.

захопили поміщики, а тому вона належить їм»¹⁰. Науковиця також наводить результати опитувань мешканців Поділля, більшість із яких вважали, що «земля кожного маєтку повинна належати селянам, що живуть біля нього».

Наймання українці сприймали як печальну необхідність і говорили: «Нанявся, як продався». Українці ідентифікували наймиткування переважно зі злиднями, бідністю, батракуванням, однак часто наймалися не тільки бідні й безземельні селяни, але й селяни-власники (господарі).

М. Грушевський погоджувався із переконаннями М. Костомарова, що «Україна не любила ні царя, ні пана». Б. Кістяківський вважав, що українському народові була притаманна особлива воля чи якась сила, котра спонукала відстоювати самотню національну індивідуальність.

Український одяг був зручним, прикраси яскравими, жіночі чоботи, особливо «чорнобривці», та вишиті сорочки вражали подорожніх. У хатах було чисто, затишно, у скринях лежав посаг для доньок, у сінях і на горищі – запаси на зиму.

¹⁰ Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року. Харків: Держвидав України, 1925. 71 с.

Учителю слушно запропонувати учням розглянути світлини українців початку ХХ ст. або принести у клас фото прадідусів і прабабусь із сімейного альбома. Варто зауважити, що використання на уроках візуальних документів, зокрема фотографій, є не випадковим. За півтора століття існування фотографії ввійшли в усі сфери життя, стали ключем до його розуміння. Світлини з минулих століть є повноцінним ресурсом доповнення до навчального тексту¹¹. Запропонуйте учням відшукати родинні світлини 1930-х рр. інформацію про місцезнаходження родини та її подальшу долю.

Подільська селянка Катерина Бакалець та її донька Ніна (родина, яка голодувала, але вижила в роки Голодомору-геноциду) (світлина др. полов. 1920-рр. із власного архіву Г. Бакалець-Маркової)

Комуністичний тоталітарний режим «покладав надії» на українських селян насамперед як основних виробників сільськогосподарської продукції, зокрема з метою «забезпечення необхідними матеріальними засобами Червоної армії та військової промисловості». У 1919 р. у бюлетені секретаріату ЦК КП(б)У було зазначено, що «терор є нормою у відсталій аграрній країні, з аморфними селянськими масами». У липні 1920 р. голова Шаргородського волосного ревкому попереджав українських селян, що в разі відмови здати потрібні продукти «в села будуть надсилати терористичні загони та збирати подвійну

¹¹ Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ / подъ ред. Ф. Волкова, М. Грушевскаго, Петроградъ: Типографія т-ва «Общественная польза», 1916. Т. II. Табл. 1 (с, d); Табл. 10 (а, b) (Волинська, Катеринославська, Полтавська та Чернігівська губернії); Фотографії українців 1882 року. URL: http://myreport.com.ua/fotoreportazh_big/istoria/foto-ukrajintsiv-1882-roku.html.

кількість харчів». Окремі українці, які жили на кордоні з Польщею, почали висловлювати пропозиції «прокласти кордон між Польщею та Росією не по річці Буг, а по річці Збруч, щоб опинитися за кордоном». Селянам забороняли приватні перевезення солі, сірників, свічок, мила, цукру, повидла, взуття, мануфактури; продаж та купівлю худоби, обмін худобою та ін. З'явилися специфічні соціальні інститути (більшовицького контролю та впливу) – п'ятихатників і десятихатників, трансформовані у 1923 р. в інститут соцьких і десятихатних. С. Лях ґрунтовно описує функціонування ще одного інституту тотального залякування на селі – «відповідачі».

Політика воєнного комунізму (словосполучення «воєнний комунізм» В. Ленін уперше використав у 1921 р.), що передбачала революційний перехід до комуністичного ладу шляхом одержавлення власності на тлі наслідків війн і революцій, штучного масового голоду 1921–1923 рр., призвела до скорочення посівних площ, зменшення врожайності, культивування нетрадиційних для України сільськогосподарських культур, дефіциту хлібного балансу. Порівняно з 1916 р., посівна площа у 1921 р. зменшилася на 2 149 тис. десятин, у 1922 р. – на 4 783 тис. десятин. В УСРР водночас було зареєстровано суттєве зменшення загальної кількості худоби¹². У 1922–1923 рр. у степовій частині України понад 50 % усіх господарств не мали робочих коней, понад 80 % – свиней.

Для України, на відміну від Росії, В. Ленін у лютому 1921 р. не планував скасовувати розверстку та «випробувати новий режим». Порядок і форми втілення непу (нової економічної політики) в житті визначала постанова ВЦВК від 21 березня 1921 р. «Про заміну продовольчої і сировинної розверстки натуральним податком». Рішенням X з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.) розверстку було замінено натуральним податком. Його розмір мав бути меншим за продрозверстку та носити прогресивний

¹² ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 3. Спр. 863. Арк. 4.

характер¹³. У зв'язку із необхідністю врахування досвіду проведення на місцях непу, в травні 1921 р. було скликано X Всеросійську конференцію РКП(б).

Українські партійні очільники, зокрема Х. Раковський, вважали політику непу тимчасовою. Частина партійних функціонерів ідентифікувала неп із капітуляцією перед селянством, частина вважала неприйнятною саме для України. I Всеукраїнська нарада КП(б)У (2–4 травня 1921 р.) задекларувала заміну продрозкладки продподатком як поступку на «кризу пролетарської диктатури внаслідок упертого опору мільйонів дрібних власників»¹⁴. Лідер більшовиків наголошував на помилковості думок про те, що «неп поклав кінець терору», та попередив про «терор економічний»¹⁵. Терор більшовики апріорі розглядали як основний спосіб легітимації влади та вирішення усіх без винятку питань. Паралельно із запровадженням непу на найвищому партійному рівні заговорили про боротьбу з «куркульським елементом» (тобто селянами), зорієнтувавши вертикаль влади на ослаблення соціальних позицій українських селян-власників¹⁶.

Серед українських очільників панувало різне розуміння доцільності руху до соціалістичних форм великого господарства. Пленум ЦК КП(б)У (22–24 травня 1922 р.) визначив серед пріоритетних завдань «широку колективізацію індивідуальних незможних господарств»¹⁷. Колгоспи мали відрізнитися від кооперативів відчуженням засобів виробництва. Ключовими категоріями законодавчих актів, які регламентували землевпорядкування та землекористування, були «націоналізація», «єдиний державний земельний фонд», «відміна права приватної власності».

¹³ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Москва: Госполитиздат, 1954. Ч. I (1898–1924). С. 563.

¹⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. С. 134.

¹⁵ Письмо Л. Б. Каменеву. *Полное собрание сочинений* / Ленин В. Т. 45. С. 429–431.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 2. Спр. 49. Арк. 203.

¹⁷ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. С. 206.

На початку 1920-х рр. в УСРР офіційно було три юридичні форми колективів: комуна, товариство спільного обробітку землі (тсоз) й артіль, а після 1924 р. почали функціонувати фахові колективи-гуртки («бурякові колективи»). Робітників у колективах поділяли на три групи: «повні робітники» (100 % оплата), «півробітники» (75–80 %), «діти» (15–20 %) ¹⁸. Підлітки у колективах мали пасти худобу, виконувати садові та городні роботи, поганяти коней під час оранки та сівби.

Підкошене масовим штучним голодом 1921–1923 рр., українське село ніяк не могло оговтатися й використати навіть обмежені можливості непу. До того ж частина регіонів зазнала нової хвилі голодувань (через безгосподарність, викачку зерна, ставлення окупантів до України як колонії). Про це згадано в закритому листі генерального секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга до місцевих партійних організацій від 31 серпня 1924 р.: «Посуха 1924 р. була найбільшою в Донецькій, Харківській, Одеській губерніях. Кількість охоплених голодом становила 1,5 млн осіб (серед яких 30 % – господарства незаможників, 50 % – господарства середняків). Чистий збір зернових на 1 дес. становив менше 6 пудів [менше 100 кг]. Ціни на м'ясо зрівнялися з цінами на хліб, що загрожувало катастрофічним винищенням худоби». Селянські господарства втратили значну частину врожаю та почали розпродавати худобу ¹⁹.

Важкий стан українського села був обтяжений податковою політикою комуністичного тоталітарного режиму. Для уникнення розорення українські селяни вимушено дрібнили свої господарства. На 1 жовтня 1924 р. загальна кількість селянських господарств збільшилася до 4 837 033 (найбільше було в Київській губернії – 832 109). Кількість господарств у 1926 р. перевищила 5 млн. За уточненими показниками, в 1926 р. усіх господарств

¹⁸ Перший Всеукраїнський З'їзд представників колгоспів та робітників по колективізації сільського господарства (тези й резолюції з'їзду). Харків: Вид-во «Радянський селянин», 1925. С. 5–7.

¹⁹ Маркова С. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.). С. 191–192.

було 5 055,1 тис., із них індивідуальних селянських господарств – 5 025,0 тис., колективних разом із кооперативними – 5 282, інші господарства різних установ і радгоспи – приблизно 2,5 тис. Частка індивідуальних селянських господарств була домінантною – 99,4 %; колективних – лише 0,1 %, радгоспів – 0,5 %. Площа колективних господарств під посівами не перевищувала 250 тис. дес. У середньому на одне колективне господарство припадало 47,5 їдців. У 1927 р. 5 282 колективні господарства разом із кооперативними господарствами обробляли лише 398,9 тис. дес. землі. На частку індивідуальних селянських господарств припадало 95,8 % (податкові дані несуттєво розходилися із даними ЦСУ). Варто зауважити, що українських селян (окрім незначної чисельності реемігрантів) не цікавила організація трудових сільськогосподарських комун.

У 1926–1927 рр. з УСРР було вивезено 65,7 % усього заготовленого хліба. Хлібні потяги, що вирушали за межі УСРР, викликали у селян гнів. Активізувалася агітація серед населення за організацію селянських спілок. ДПУ фіксувало тенденції, спрямовані на «відокремлення України від Росії»²⁰. Отож українці висували не лише економічні, а й політичні вимоги.

30 березня 1926 р. ДПУ розіслало на місця «цілком таємний», без права передруку, циркуляр «Про українську громадськість», у якому, зокрема, рекомендувалося: «1. Головну увагу приділити виявленню правих груп, їхній діяльності і взаємовідносинам з іншими колами української громадськості; 2. Не обмежуватися простим спостереженням за всіма колами української громадськості, а вести активну розвідку серед видних представників українських антирадянських течій; 3. Пов'язати роботу по українській інтелігенції з працею в селі; 4. Висвітлювати поточні настрої української громадськості, пов'язані з нашим внутрішнім і міжнародним життям».

²⁰ Маркова С. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.). С. 193; 210.

З метою підготовки юридичного підґрунтя для репресій щодо українців – учасників національно-визвольного руху – комуністичний режим кваліфікував його як «український сепаратизм». 4 вересня 1926 р. ДПУ підготувало циркулярний лист «Про український сепаратизм», у якому наголошувалося, що «тактика «культурної боротьби» українських антирадянських елементів з радянською владою, за останній період часу, все яскравіше і яскравіше вимальовується у вигляді розвитку серед української громадськості націоналістичних ідей сепаратистського характеру»²¹.

На I Всеукраїнському з'їзді представників колгоспів із колективізації сільського господарства (20–24 лютого 1925 р.) колектив, як і індивідуальне господарство, було визначено як трудове селянське господарство. Проте зазначалося, що в індивідуальному селянському господарстві селяни «працюють мало», зокрема дорослий робітник – лише 100 днів на рік. На згаданому з'їзді пропонували здолати «зимове безробіття селян» через залучення їх до колгоспів та збільшення робочих днів до 180. У 1925 р. частими були випадки, коли селяни виходили із колективів і вступали до земельних громад. Влада намагалася зупинити цей процес, зокрема через примусове повернення державі позик²².

Рішеннями XIV з'їзду ВКП(б) (18–31 грудня 1925 р.) було намічено «генеральну лінію господарської політики – індустріалізацію народного господарства» та проголошено перехід до соціалістичної індустріалізації як вирішальної ланки у боротьбі за перебудову радянської економіки. В СРСР починався «індустріальний бум», який потребував значних обсягів продуктів харчування та зерна на експорт. При ЦК ВКП(б) активізувала свою діяльність Постійна нарада з роботи на селі, що допомагала моніторити ситуацію у сільському господарстві республік СРСР. Селяни на довгі роки стали заручниками процесу перетворення СРСР «у країну металічну» та її значним ресурсним

²¹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ: Абрис, 1997. С. 259.

²² Перший Всеукраїнський з'їзд представників колгоспів С. 10–15.

джерелом. Створення важкої індустрії й електрифікації країни було оголошено «кровною справою селян»²³, а сільське господарство – базою для індустріалізації країни²⁴.

XV з'їзд ВКП(б) 1927 р. одні науковці класифікують як з'їзд колективізації, а інші – з'їзд кооперації (на ньому було вирішено долю селян-власників через політику «обмеження розвитку капіталізму в селі»). У постанові X Всеукраїнського з'їзду Рад наголошувалося на розвиткові колективізації, яка розпочалася разом із ліквідацією нетрудового землекористування та приватної власності на землю²⁵. У липні 1928 р. пленум ЦК затвердив нове рішення про колгоспне будівництво: «Неухильно проводити в життя поставлене XV з'їздом ВКП(б) (2–19 грудня 1927 р.) завдання об'єднання і перетворення дрібних індивідуальних селянських господарств у великі колективи»²⁶.

Наприкінці 1920-х рр. в Україні було 54 770 сіл і присілків, соціально-побутову та економічну основу яких становили 5,2 млн селянських дворів. Кожен із них – не абстрактна статистично-господарська одиниця, а самотня організація життя кількох поколінь хліборобів. За рік до примусової колективізації подвірну форму землекористування мали 66,2 %, а в межах земельних громад – 20,7 % селянських дворів. На відрубках оселилося 6,7 %, на хуторах – 1,4 % господарств. У колгоспах тоді перебувало 3,7 % дворів (267 тис.), за якими було закріплено 48 тис. га ріллі із 25,2 млн га в Україні. Як слушно зауважує В. Марочко, українське село справді було доколгоспним, адже комуні й артілі виглядали жалюгідними острівцями на широких сільськогосподарських нивах. Українські селяни продавали свою

²³ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу: в 6 т. Київ: Політвидав УРСР, 1973. Т. 4. Комуністична партія в боротьбі за побудову соціалізму в СРСР. 1921–1937 рр. Кн. 2. (1929–1937 рр.). С. 449.

²⁴ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 2. Спр. 49. Арк. 16.

²⁵ Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію (серпень 1926 – липень 1927 року). Харків: б. в., 1927. С. 56–57.

²⁶ Сталін Й. Політичний звіт Центрального Комітету XVI з'їзду ВКП(б). 27 червня 1930 р. *Повне зібрання творів*. Київ: Держполітвидав УРСР, 1950. Т. 12. С. 282.

продукцію на ринку, здавали кооперації за узгодженими заготівельними цінами. Членами кооперації були 45,6 % незаможних, 49,5 % середняцьких і близько 5 % заможних селянських господарств. Непівського дива не відбулося, родючість землі не збільшилася, адже агротехнічна база сільського господарства, порівняно з європейськими країнами, США та Канадою, де також працювали українці, лишалася відсталою. Експорт зернових культур СРСР не міг конкурувати з «продуцентами» зернових культур провідних європейських країн. До того ж на європейському та американському ринках в умовах загальної економічної кризи було достатньо хліба. Варто зауважити, що через непрофесійне комуністичне управління було розбалансовано зерновий ринок в Україні; відбулося відверте пограбування селян через податковий тиск (єдиний сільгосподаток і самообкладання). Деструктивне зменшення норм висіву, відгодівлі худоби і витрат на харчування селянських родин мали б застерегти радикальних комуністів від брутального ставлення до основних виробників сільськогосподарської продукції. Повернення до хлібної розверстки, гучні заклики про готовність СРСР до війни з «імперіалістичними акулами», курс на примусову і масову колективізацію спричинили погіршення демографічної ситуації. Український демограф тих років А. Хоменко писав, що зменшення народжуваності є «небезпечним явищем». Із другої половини 1929 р. народжуваність у містах зменшилася на 15 %, у селах – на 24 %.

Отже, висвітлюючи стан українського села напередодні геноциду, вважаємо за потрібне підкреслити високий рівень його соціально-економічної вразливості. Еволюційний розвиток давав йому шанс нарощення економічного потенціалу, проте Кремль виношував інший намір, виконання якого призвело до катастрофи глобального масштабу.

ТЕМА 4. ХЛІБОЗАГОТІВЛІ – РЕПРЕСИВНА СИСТЕМА ВИЛУЧЕННЯ ХЛІБА В УКРАЇНЦІВ

Визначення «зернова проблема», «хлібозаготівельна криза», «хлібозаготівельна кампанія» і «хлібозаготівлі» виникли наприкінці 1927 р. Хлібозаготівлі є ключовим словом, але не завжди акцентованим і правильно вживаним.

У січні 1928 р. комуністичний тоталітарний режим запровадив «надзвичайні заходи», тобто повернув методи і принципи хлібної та продовольчої розверстки (як наслідок – карткову систему постачання хліба з 1929 р.). Ініціатором і натхненником нової, але добре забутої старої продрозверстки був Й. Сталін. В українському селі почав функціонувати карально-репресивний механізм системного позбавлення селян хліба шляхом доведення натуральної повинності у формі державного «плану до двору».

Чи можна було уникнути чергового проголошення хлібної розверстки? Можна, дотримуючись непу. Оподаткування за нової економічної політики, попри всі його недоліки, все ж дало селянству певні економічні вигоди. Це стосується і зерновиробництва, де ліквідація високопродуктивних поміщицьких господарств, доля яких сягала третини (400 млн пудів (6,5 млн т) всього зерна, що вироблялося в Україні, негативно позначилася на галузі. На думку А. Морозова, становище не було таким безпросвітним, як це стверджувало комуністичне керівництво, щоб довести економічну обґрунтованість негайної колективізації. У 1925, 1926 і 1927 рр. в Україні було отримано зерна 1050, 1030 і 1103 млн пудів (17,1, 16,8 і 18 млн т) відповідно¹. Ці обсяги корелюються з цифрами, які зазначає В. Марочко, характеризуючи зерновиробництво в Україні до революції: від 1,1 до 1,2 млрд пудів (від 17,9 до 19,6 млн т).

Частковій стабілізації товарного зерновиробництва сприяло введення фіксованого податку: спочатку натурального, а згодом

¹ Історія українського селянства: нариси в 2-х т. Київ: Наукова думка, 2006. Т. 2. С. 33.

і його грошового еквівалента – єдиного сільськогосподарського податку. А. Морозов наводить його розрахунки, аналізуючи закриту довідку Наркомзему УСРР та Української економічної наради для політбюро ЦК КП(б)У. Під оподаткування підпадали посіви зернових на площі 16 млн 47 тис. дес. Сума податку становила 200 млн пудів (3,3 млн т) житніх одиниць. У розрахунку на 1 дес. посіву виходило 12,5 пудів (205 кг). Враховуючи, що реальний тягар податку припадав на основні польові культури (зернові, кукурудза, просо, соняшник), площа посівів, яка забезпечувала надходження грошових коштів, зменшувалася до 15 млн 140 тис. дес. У підсумку розмір податку з 1 дес. збільшувався до 13,2 пудів (216 кг), адже сума податку в 200 млн пудів (3,3 млн т) не змінювалася. Розрахунковий тягар оподаткування селянського господарства у 1923 р. становив 30 % від валового збору, що було занадто високим показником. Однак він не був остаточним. При розкладці 200 млн пудів (3,3 млн т) податку лише на податкоспроможних господарів тягар податку на одне господарство подвоювався². Такий надвисокий рівень єдиного сільськогосподарського податку 1923 р. став відправним для визначення податку наступних років. Крім того, українців поставили в невідгідні умови визначеними термінами сплати податку. Так, у 1924/25 господарському році були встановлені такі крайні терміни: 15 вересня – 25 %; 1 листопада – 50 %; 1 квітня – 25 %. Селяни, зайняті протягом двох осінніх місяців завершенням сільськогосподарських робіт, оранкою й посівом озимини, мусили якимось чином знайти можливість реалізувати свій врожай, щоб сплатити $\frac{3}{4}$ податкової суми. Звичайно, за відсутності запасів зі старого врожаю хлібороби були вимушені продавати вирощене збіжжя за дуже низькими цінами. Вартість промислової продукції, навпаки, була завищеною, утворюючи «ножиці цін». Така свідома експлуатація переважної більшості населення спричиняла «кризи хлібозаготівель», коли українці не хотіли

² Історія українського селянства. С. 29; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 45. Арк. 24.

продавати зерно за вкрай не вигідними цінами. Перша така криза всередині 1920-х рр. була вирішена підняттям закупівельних цін на зерно. Однак уже восени 1927 р. селян повторно поставили перед цією проблемою. Цього разу Й. Сталін вирішив силою зламати опір хліборобів, застосувавши «надзвичайні заходи» хлібозаготівель. В Україні хлібозаготівельна надзвичайщина дозволила конфіскувати в українців у січні – лютому 1928 р. 70 млн пудів (1,1 млн т) збіжжя³.

Хронологічно сталінська хлібна розверстка передувала масовій колективізації. «Надзвичайні заходи» діяли протягом січня – червня 1928 р., але згодом відбувалися дискусії щодо доцільності їх проголошення. «Коли б не вжили січневих заходів, – наголошував у липні 1928 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, – то мали б не лише хлібну кризу, а кризу народного господарства». У 1927 р. Україна мала рекордний валовий збір зернових – 1,1 млрд пудів (18 млн т), а реальна товарність, тобто реалізація на ринку, – 21,6 %. Держплан СРСР встановив власну норму товарності зернових – 26,9 %. 30 грудня 1927 р. до Харкова приїхав сталінський посланець В. Молотов, відтак ЦК КП(б)У погодився на вилучення 265 млн пудів (4,3 млн т) (понад 24 % валового збору). Для стимулювання хлібозаготівлі на село спрямували 80 % промтоварів, сподіваючись на обмін, а також уперше відрядили уповноважених із хлібозаготівель. Україною снував сталінський «агітпоїзд», в якому майже 10 днів перебував В. Молотов. 3 січня 1928 р. нарком постачання СРСР А. Мікоян вимагав від уряду України пришвидшення хлібозаготівель: «Протягом доби дайте мінімальні січневі завдання кожному повіту, волості, селу, заготівельному пункту». Так упроваджували хлібну розверстку. В наказах В. Молотова навіть використано термін «розверстання плану» між заготівельними організаціями. Він відхилив прохання про зменшення плану на 20 млн пудів (326 тис. т), наполягав на 265 млн пудів (4,3 млн т). Селянський хліб, а селяни були його законними власниками,

³ Історія українського селянства. С. 111.

ділили без їхньої участі і за них. Голова Раднаркому УСРР В. Чубар запевнив у квітні 1928 р. союзне керівництво в тому, що річний план України «згідно з нашою розверсткою по округах» мав скласти 277 млн пудів (4,5 млн т). Отже, розпочалося номенклатурне змагання перед вождем: хто більше пообіцяє і вилучить хліба в українських селян. До союзнаї комори вивезли 273 млн пудів (4,45 млн т).

Історики часто використовують поняття «надзвичайні заходи». Чому комуністи називали ці заходи «надзвичайними»? Вони були надзвичайними щодо принципів непу, адже його офіційно не скасували. Надзвичайність полягала у незаконному позбавленні селян їхнього хліба, оскільки держава не мала жодного відношення до його виробництва. Ринковий механізм формування заготівельних цін було проігноровано, а селян зобов'язали укласти з державою контракт на постачання зерна. Вони потрапили на гачок держави, стали «контрактантами», тобто тимчасово зобов'язаними. Заходи мали ознаки «надзвичайного» стану: обстеження селянських дворів і вручення їхнім власникам нарядів на постачання хліба до приймальних пунктів, занесення на «чорну дошку» утримувачів хліба, застосування до «заможного-куркульської частини» села статей Кримінального кодексу УСРР, арешт та ув'язнення «саботажників» у тюрмах. Застосовували й «економічні стимули» впливу: дотермінове стягнення сільгосподатку з підвищенням додаткових ставок (до 150–200 %); негайне відкликання наданих кредитів, накладання різних грошових форм штрафу; конфіскація майна, худоби; конфіскація мірчука (форма натурального податку з млинів у вигляді натуральної одиниці від загального обсягу зерна, яке підлягало помелу; міра зерна, яку брали за помел із кожного пуду⁴. В подальшому це регулювалося постановою Раднаркому СРСР № 1905 «Про мірчучковий збір» від 25 грудня 1932 р. щодо заборони таємного помелу зерна й обов'язковості затвердження

⁴ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф.Р-1356. Оп. 1. Спр. 971. Арк. 89. URL: <http://www.golodomor.kharkov.ua/docs.php?pagep=13&doc=141>

на рівні республіканських та обласних радянських органів мережі млинів, яким дозволяється працювати на селянський помел, аби запобігти розкраданню і розтратам мірчука.

На початку жнив 1928 р. урядовці вагалися між офіційним скасуванням і продовженням «надзвичайних заходів». Усі розуміли репресивне походження чергової продрозверстки, що була апробована в Сибіру під особистим керівництвом генсека Й. Сталіна і в українському селі, як наслідок – випадки масового голодування селян у південних районах України. Союзне керівництво усвідомлювало наслідки карально-репресивних методів хлібозаготівлі, але намагалося обґрунтувати їхню доцільність вигаданими кризами, які загрожували економіці країни.

Хлібозаготівельні кризи не раз виникали у 1920-х рр., але вони не супроводжувалися загальноекономічною кризою, якою були охоплені західні країни, щоправда, з інших причин. Хлібозаготівлі з урожаю 1928 р. відбувалися за принципом хлібної розверстки, попри загибель 755 тис. га пшеничного і 255 тис. га житнього клину через погодні умови. Тоді постала принципова дилема: Україна збрала 12,9 млн т, а для внутрішніх потреб необхідно було 12,4 млн т зернових культур (2,5 млн т на посів, 5,2 млн т для селянського харчування і 4,7 млн т на утримання худоби та птиці). Тоді річна норма становила максимум 15,5 пудів (254 кг) на людину, а мінімальна – 14 пудів (229 кг) (голодна норма). Будь-яке подальше її порушення загрожувало масовим голодуванням селян, що і сталося восени 1928 р. – на початку 1929 р. в окремих південних районах України.

Комуністичний тоталітарний режим наполягав на вивезенні з України 218 млн пудів (3,5 млн т) зерна, тобто 3,5 млн т при можливих 0,5 млн т. Отже, хлібофуражний баланс опинився під загрозою радикального порушення. Обсяг плану зменшили до 180 млн пудів (2,88 млн т), але «розверстали» його виконання по кварталах: протягом першого – стягнути 47 млн пудів (25 %; 770 тис. т), другого – 75 млн пудів (20 %; 1,2 млн т), третього – 37 млн пудів (20 %; 607 тис. т) і четвертого – 27 млн пудів (15 %; 443 тис. т). До сільських районів виїхали члени політбюро

ЦК КП(б)У з метою «викачки» хліба. Райони заявляли про не-реальність плану, а центр наполягав на терміновому виконанні, адже його зменшили.

Чи існувала альтернатива сталінському хлібозаготівельному наступу на село? Збалансована цінова політика на внутрішньому заготівельному ринку могла вирішити нову кризу. Комуністичний тоталітарний режим обрав репресії проти «саботажників» та політику «ліквідації куркульства як класу». Постало глобальне і доленосне питання ціни: скільки коштує хліб та іноземне устаткування для новобудов першої п'ятирічки? Чого вартує для більшовицького вождя життя хліборобів?

Для Й. Сталіна питання пріоритетів не було актуальним. Він хотів збудувати в СРСР такий військово-промисловий комплекс, щоб інші країни перебували в постійному страху. Легка промисловість (група «Б») не була пріоритетною, як і людські життя. В. Марочко слушно зауважує, що, можливо, Європа не хотіла пропустити вперед «червоного півня», поступитися місцем соціалістичному первістку, тому не давала кредитів, допомоги. Проте вона торгувала з СРСР і не заперечувала проти поїздок західних інженерів на будівництво нових фабрик і заводів в Україні та Росії.

Сталінська «форсована» індустріалізація стимулювала збільшення міського населення, а відтак і споживання хліба, борошна, круп, м'яса, молока. Збільшення міського населення на 6–7 % вимагало 49 млн пудів (0,8 млн т) хлібних культур. Їх можна було легко купити в США, Канаді, навіть Європі, охоплених глибокою економічною кризою і перевиробництвом того ж зерна. Подібні ідеї, що лунали і в Україні, і навіть у Москві, Й. Сталін назвав «капітулянтськими», а скасування «надзвичайних заходів», яке пропонували окремі політики, – «правоопортуністичними», тобто шкідливими, такими, що не відповідали генеральній лінії партії у боротьбі з класовим ворогом на селі. За більшовицькою термінологією приховувалися ідеологічні обрії не класової війни з українським селянством, а національної. Вона мала фазу збройного придушення спротиву українців,

який сколихнув сільські райони у 1928–1930 рр., а згодом трансформувалася в геноцидну політику проти українців (податки, хлібозаготівлі, «товарні репресії», «чорні дошки», ізоляція сіл, політичні репресії («розкуркулення») сотень тисяч українських селянських господарств та ін.).

Й. Сталін запропонував власний шлях подолання «зернової проблеми» і «кризи хлібозаготівлі» – системну хлібну розверстку та колективізацію сільського господарства. Терміни «колгосп» і «колективізація» постали в Ленінських промовах 1919 р. Вождь більшовиків розглядав їх як одну з можливих форм соціалістичного перетворення «дрібнобуржуазних елементів села». Тоді він обмежився класичною продрозверсткою, не вимагав масової колективізації, розуміючи безнадійність і соціальну вибуховість власного проекту. Й. Сталін виправив і модернізував «ленінський кооперативний план», тобто взяв цей термін за основу, але наповнив його власним змістом. Колективізація українського села, визначеного авангардом і заручником суцільної колективізації, мала ліквідувати 5,2 млн селянських господарств, у кожного з яких окремо неможливо було швидко взяти бажаний обсяг хліба і створити соціалістичні фабрики зерна – колгоспи – з безправними й підневільними колгоспниками. Поєднання примусової політики хлібозаготівлі з масовою колективізацією виявилось вбивчим наступом на українських селян. Частина сільських господарів розпродала майно і переїхала до міст, а решта була приречена на репресії і голодну смерть.

Економічної потреби в колективізації не було, адже селяни-фермери за сприятливих умов (економічно обґрунтованих цін та оподаткування, державної підтримки, доступних кредитів тощо) могли забезпечити потреби держави в сільськогосподарській продукції. Колективізація, тактику і стратегію здійснення якої задумав Й. Сталін, мала вирішити не «зернову проблему» і подолати «кризу хлібозаготівель», а знищити українця-власника, сформувати однорідну безправну соціальну спільноту, створити колгоспи з повним одержавленням їхньої продукції.

Принципи хлібозаготівель, їх форми і методи змінювалися, але шляхом посилення карально-репресивної складової, а не перегляду чи скасування системи продрозверстки. Й. Сталін виявляв особисту ненависть до українських селян і не приховував цього: «Хіба наша партія коли-небудь висловлювалась в принципі проти застосування надзвичайних заходів щодо спекулянтів і куркульства?»⁵. Він обґрунтовував доцільність застосування насильства проти українських селян, прикриваючись політологічними термінами, ідеєю загострення класової боротьби, розпалюючи її. Злочинних дій, адже вони були спрямовані на відбирання законного селянського хліба, не заперечувала й партія, про що зізнався її вождь. Маємо особисте зізнання Й. Сталіна щодо потреби застосування репресій, а також політики хлібної розверстки, тобто адміністративно-репресивної системи позбавлення хліба великих груп людей.

У хлібозаготівельну кампанію 1929–1930 рр. з України вивезли 310 млн пудів, тобто 5 млн т (саме стільки зерна тоді експортувала СРСР). Розпочата в Україні з нового 1930 р. суцільна колективізація швидко поглинала селянські господарства. У березні 1930 р. 23 594 колгоспи об'єднали 64,4 % селянських господарств. Усуспільненню підлягало все, і це викликало відчайдушний опір українців. Й. Сталін заявив про «запаморочення від успіху» й одночасно тішився цим успіхом, адже колективізація відбувалася за його планом. На початок Голодомору-геноциду в колгоспах перебувало 69,1 % селянських господарств з охопленням 87 % орних земель. Колективізатори звітували відсотками охоплення районів, усуспільнення землі і худоби, об'єднання селянських господарств, а не показниками ефективності господарювання. За два роки колективізації поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на чверть, свиней – на 55 %, овець – на 40 %. Упродовж п'яти років поголів'я худоби зменшилося вдвічі,

⁵ З промови Й. Сталіна «Про правий ухил у ВКП(б)» від 22 квітня 1929 р. на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) про хлібні заготівлі. *Колективізація і голод на Україні: 1929–1933: збірник матеріалів і документів*. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-kolekt-1929.php>

коней – у 8 разів, корів – в 11. Продовольча база українського села зазнала нищівного удару.

Комуністичні ставленики в Україні, щоб вислужитися перед Й. Сталіним, зобов'язались із врожаєм 1931 р. вивезти до союзної комори 510 млн пудів зерна, тобто 8,1 млн т. Наприкінці грудня 1931 р. встановлений план було виконано на 79 %. Станом на лютий 1932 р. виконання плану сягнуло 94,3 %, що далось дуже високою ціною – ціною людського життя. Навіщо було брати на себе нереальні зобов'язання? Тоді зерновий експорт СРСР становив 1,5 млн т, тому що продаж зерна перестав бути вагомим джерелом валюти. Безумовно, зросло внутрішнє споживання за рахунок зростання в СРСР частки населення, зайнятого в промисловості. Символічно, що хлібозаготівельна кампанія відбувалася під політичним гаслом «Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм». Політичне керівництво сприймало перемогу соціалізму в селі через відсотки колективізації, вивершення хлібозаготівельних завдань, проігнорувавши 3,5 млн га незасіяного поля (насіння забрали в рахунок минулорічних заготівель), катастрофічний падіж худоби, голодування і масову смертність людей від голоду⁶.

Системне вилучення колгоспного хліба набуло ознак політично-ідеологічного культу. Його формами стали «червоні валки», діяльність «буксирних бригад», висування «зустрічних планів», оголошення «ударних» п'ятиденок вивезення хліба з колгоспів, навіть ініціювання «соціалістичного змагання».

Надвечір усупільнені підводи вивозили на кладовище трупи померлих колгоспників, а вранці ледь живих коней запрягали до «червоних валок». Виконання натуральної повинності вважалось першочерговим обов'язком колгоспів. У районах і вище знали про обмежені можливості, напружений хлібофуражний баланс, врешті, про масове голодування та смерть колгоспників, але надсилали бригади за бригадами, стягували план за планом.

⁶ Докладніше див.: Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні. С. 491–502.

Й. Сталін, В. Молотов і Л. Каганович, від яких залежали обсяги й темпи хлібозаготівлі, навпаки, посилювали виконання державного плану. У червні 1932 р. Г. Петровський і В. Чубар доповіли Й. Сталіну про хід хлібозаготівлі в Україні, кількаразове стягнення хліба з дворів, масовий голод, який охопив понад 100 районів. Відповідь Й. Сталіна була гнівною і категоричною: жодного перегляду плану і методів його виконання.

*Червона хлібна валка колгоспу
імені Харківського обласного відділу ДПУ.
Валківський район Харківської обл. 1933 р.
(Валківський краєзнавчий музей)*

Колгоспні жнива 1932 р. виявилися скорботними і трагічними. Багато людей виїхали за хлібом, а знесилені тривалим голодуванням колгоспники не могли виконати встановлених норм виробітку, тому лишалися без трудоднів. Наприкінці жовтня 1932 р. колгоспи вивезли 2 млн т зернових культур, тобто 45 % плану. У листопаді план зменшили до 3,5 млн т, але перед тим

уже забрали 2 млн т, тому загальний план становив 5,5 млн т, тобто 60,4 % валового збору. За абстрактними цифрами стояли мільйони життів. Людей охопив відчай і розпач: чим сіяти, годувати худобу, харчуватися?

На думку українського вченого В. Марочка, вивчаючи зазначену тему, важливо комплексно поєднувати емоційне й раціональне у викладенні матеріалу. Можна засвоїти формулювання, поняття, значення термінів, що, безумовно, важливо, але потрібно розкрити організаційно-політичну анатомію скоєння злочину. Для цього слід показати, що хлібозаготівлі у колгоспному селі перетворили у репресивну систему масової конфіскації зерна, продовольства. Дії найвищого союзного і республіканського комуністичного керівництва, секретарів обкомів, райпарткомів, працівників каральних органів і безпосередніх учасників хлібозаготівель свідчать про наявність спеціального наміру винищити частину української національної групи через позбавлення українських селян засобів існування.

Доказів свідомої політики вилучення хліба достатньо. Вони постають у таємному листуванні Й. Сталіна з членами союзного та республіканського політбюро компартії. Вимоги, накази, розпорядження, партійні директиви з підписами посадовців засвідчують злочинний тандем організаторів і виконавців злочину Голодомору-геноциду. Постанови, які стосувалися хлібної розверстки у колгоспах, телеграми, службові записки, директиви є історичними документами. Водночас вони являють собою документальні докази штучної організації Голодомору, причетності перших осіб до формування і політики вчинення злочину геноциду. За таких обставин варто проаналізувати маловідомі документи.

Із листа члена політбюро ЦК ВКП(б), голови Раднаркому СРСР В. Молотова до Й. Сталіна від 21 листопада 1932 р.: «Здрастуй, Коба! Ти вже, напевно, отримав те, що ЦК КП(б)У за моєї участі ухвалив (у відкритій і таємних постановках) у справах хлібозаготівлі. Головне завдання вбачаю у тому, щоб розбити глибоко засілу в головах багатьох – вірніше, більшості

працівників опортуністичну, куркульську, буржуазну установку, яка полягає у наступному: спочатку забезпечимо усі потреби колгоспів і колгоспників (створюються і уже у багатьох випадках створені всілякі “фонди” – насінневий з запасом; фуражні різні і до того ж з гаком; учительський, для непрацевдатних та ін.), а потреби держави задовольнимо, так би мовити, у міру можливості, так би мовити із “послідку”. Отже, маємо співучасників злочину геноциду через політику вилучення хліба в колгоспів, колгоспників та одноосібників – союзне керівництво і республіканську компартійну еліту. Заборона колгоспам створювати натуральні фонди, забезпечувати сільських педагогів і непрацевдатних членів колгоспу засвідчує наявність наміру позбавити їх продовольства.

В Україні протягом жовтня – листопада 1932 р. діяла група В. Молотова, тобто сталінські посланці. Вони організовували хлібозаготівлі, вимагали їхнього першочергового виконання, насаджували карально-репресивний механізм вилучення колгоспного зерна, забороняли його розподіл на трудодні. В. Молотов постійно радився з Й. Сталіним, звітував про свої дії і діяльність очолюваної хлібозаготівельної комісії. У його телеграмах до генсека маємо докази безпосереднього впливу на республіканську партійну номенклатуру: «за моєї участі», «з свого боку я надіслав обкому свої зауваження про роботу по хлібозаготівлі», «мої вказівки місцевим українським організаціям». Отже, особиста участь В. Молотова в організації геноциду шляхом створення штучного голоду очевидна, а спільно з іншими – масо факт змови з метою масового позбавлення українців хліба, продовольства, їхньої примусової ізоляції.

Зазначена політика набула виразних ознак кримінального злочину. Подвійні, потрійні хлібозаготівельні «плани до двору» та їхнє негайне стягування стали повсякденною практикою, а натуральні штрафи за невиконання – звичною позасудовою репресією.

В. Молотов ініціював питання застосування смертної кари за ухилення від здавання «податку», ба більше – за спротив пограбуванню. Це вимагало створення спеціального органу (підстава

для винесення смертних вироків була узаконена ще влітку – «закон про п'ять колосків» від 7 серпня 1932 р.). 23 листопада 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) видало постанову про створення в Україні на час проведення хлібозаготівель «спеціальної комісії» для ухвалення смертних вироків та її персональний склад: С. Косіор – генеральний секретар ЦК КП(б)У, С. Реденс – очільник ДПУ УСРР, В. Кисельов – голова ЦК КП(б)У⁷.

Дії посадовців не обмежувалися лише ухваленням постанов, на що звертав увагу В. Молотов, а підкріплювалися практичними заходами. 18 листопада 1932 р. ЦК КП(б)У видав окрему постанову про заходи з посилення хлібозаготівель, яка реалізувала вказівку ЦК ВКП(б) про те, що «виконання плану хлібозаготівель – першочергове завдання колгоспів, радгоспів, МТС і одноосібників». Текст постанови надіслано на місце під грифом «таємно», адже її практичні рекомендації примушували місцевих керівників до вчинення злочину геноциду. Ось лише кілька її пунктів: «Про хлібозаготівлі в колгоспах. ...2. Негайно заборонити будь-які витрати всіх натуральних фондів, створених у колгоспах, що незадовільно виконують план хлібозаготівель, і організувати сувору перевірку всіх цих фондів, їхніх справжніх розмірів, місце їх зберігання, осіб, відповідальних за їхню збереженість, взявши цю справу під безпосереднє керівництво РВК і РПК. 3. Надати право РВК перераховувати у фонд хлібозаготівель усі натурфонди, створені в колгоспах, що цілком незадовільно виконують плани хлібозаготівель». Отже, комуністичний режим мав намір заборонити колгоспам створювати хлібні й продовольчі запаси. Цей намір мали реалізовувати місцеві органи влади – райвиконкоми – під партійним контролем.

У постанові зафіксовано обов'язкову дію партійно-радянських органів, спрямовану на позбавлення наявного хліба колгоспів і колгоспників. Зокрема, у розділі про натуральні аванси в колгоспах зазначалося: «1. Цілком припинити з отриманням

⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упор. Р. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 407.

зазначеної директиви видачу будь-яких натуравансів в усіх колгоспах, що незадовільно виконують план хлібозаготівель. 2. У колгоспах, що незадовільно виконують план хлібозаготівель і роздали понад встановлених натуравансів хліб у порядку громадського харчування, додаткової видачі різного роду залишків, послідів, відходів і т. ін., – негайно організувати повернення незаконно розданого хліба і повернути його на виконання плану хлібозаготівель. Голів правління цих колгоспів (як комуністів, так і безпартійних) притягнути до суворої відповідальності за розтрату колгоспного хліба з вилученням неправильно виданого хліба... 3. В усіх районах негайно організувати вилучення в окремих колгоспників та одноосібників хліба, розкраденого у колгоспах та радгоспах під час збирання, обмолоту, перевезення, з комор та інше, особливо маючи на увазі при цьому різного роду рвачів і ледарів, які не мають трудоднів, не мають запасів хліба. ...4. У колгоспах, що незадовільно виконують план хлібозаготівель, стосовно колгоспників, які мають посіви зерна на присадибних ділянках, цілком зарахувати усе отримане ними з присадибних земель зерно в рахунок натуральної видачі за трудодні з вилученням зайво виданого хліба на виконання плану хлібозаготівель. 5. У колгоспах, що допустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають хлібозаготівлі, застосовувати натуральні штрафи у вигляді встановлення додаткового завдання по м'ясозаготівлях у розмірі 15-місячної норми здавання для цього колгоспу м'яса як по усупільненій, так і по індивідуальній худобі колгоспника... Накладання штрафу не звільняє колгосп від повного виконання встановленого плану хлібозаготівель»⁸.

Отже, стягнення штрафу в формі 15-місячної ставки м'ясного податку, без звільнення від виконання хлібозаготівельного плану до двору, було рівнозначним цілковитому позбавленню селянської сім'ї білкової їжі, при цьому хлібозаготівельники чудово розуміли, що в дворі не залишилося жодної зернини, тому

⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 388–397; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 9. Арк. 59–61.

виконати план хлібоздачі селянин не міг. Траплялися випадки його стягнення городиною. У колгоспників, які були оштрафовані натурою, списували трудодні, забирали худобу, майно. На початку грудня 1932 р., тобто за кілька тижнів після запровадження системи натурального штрафу, його відчули у 160 колгоспах і 3110 селянських дворах. Розмір штрафу починався від 1 центнера.

Політичні рішення, закодовані у постановах, краще розглядати за попередньо з'ясованими завданнями. Наприклад, віднайти у постановах елементи, які засвідчують дії з наміром системного позбавлення хліба, виділити форми масового вилучення. Видача натурального авансу в колгоспах, навіть у межах 15 % намолоченого хліба, була обов'язковою. Однак окупаційна влада її не просто ігнорувала, а називала «розбазарюванням», «неправильно виданим авансом».

*Колгоспники отримують пшоно на трудодні
у колгоспі імені Дем'яна Бедного. Червоноармійський район
Донецької обл. [1932 р.]. Світлина М. Залізняка.
(ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. зб. 2-148561)*

Потрібно також зосередитися на оплаті праці за трудовими днями. Вона постала у 1930 р. з метою підвищення не добробуту колгоспників, а їхньої трудової активності. Усі види сільгоспробіт у колгоспі були розписані за нормами виробітку: виорав 6 га ріллі – маєш 1,75 трудових днів; викосив гектар – записали пів трудового дня. Кількість зароблених трудових днів нараховували польові бригадири, фіксували рахівники, обліковці. Вартість трудового дня встановлювало правління колгоспів. Об'єктивно вона мала залежати від наявного зерна та кількості вироблених трудових днів колгоспниками. Грошовий вміст і натуральна величина трудового дня були різними, але в умовах хлібної розверстки та першочерговості виконання державного плану втратили самостійність. Двічі на рік відбувався розподіл хліба і грошей за кількістю трудових днів: натуральний аванс видавали відразу після жнив, а повний розрахунок – упродовж кількох місяців.

Ця норма також була проігнорована, а сама система оплати за трудовими днями вражала цинізмом і духом темного середньовіччя. Вона вкотре переконує, що основним завданням колективізації було створення колгоспів для безперешкодного вилучення хліба. За нарахуванням натуральної частини трудового дня особисто стежив Й. Сталін. Він встановлював дату видачі авансів. Навесні 1932 р. 16 % колгоспів Вінницької, 28 % Київської і 15 % Харківської області не розраховалися з колгоспниками за вироблені трудові дні. З 18 листопада 1932 р. фактично припинили видачу хліба на трудові дні, а також організували повернення уже розданого зерна. У лютому 1933 р., тобто за наслідками господарювання у 1932 р., розраховалися лише 12 % колгоспів Одеської області, на Дніпропетровщині – 6 %, Харківщині – 19 %, Вінниччині – 32 %. Отже, колгоспників свідомо позбавили хліба. Навесні 1933 р. лишилося 48 % колгоспів, які остаточно не розраховалися з колгоспниками, а це щонайменше 4 млн працюючих осіб і 14 млн «утриманців», які опинилися без хліба. Серед померлих колгоспників було багато тих, хто мав велику кількість зароблених трудових днів. Виснажена голодом людина фізично неспроможна до активної трудової діяльності,

тому в 1932 р. 10 % колгоспників України не мали жодного заробленого трудодня. До цієї соціальної групи також належали і біженці від голоду, які поїхали за хлібом до інших республік. Майже третина колгоспників мала до 50 трудоднів. Від 30 до 50 % колгоспників Київщини не виходили на роботу через «голодну хворобу». Свідоме позбавлення хліба колгоспників шляхом заниження оплати трудодня, їхнього списання, зарахування до натурального штрафу і фонду хлібозаготівлі – це свідоме катування голодом.

Колгоспники під час Голодомору масово подавали заяви на вихід із колгоспів, але не могли залишити свої села через заборону продажу залізничних квитків та інші обмеження.

Також важливо вказати на соціально-психологічні і морально-етичні наслідки, усвідомлення колгоспниками незворотності своєї трагічної долі. Їх позбавили землі, роздаючи обіцянки про колгоспний рай, згодом змусили задарма працювати, а вирощений їхніми руками хліб і все майно, усупільнене в колгоспі, оголосили в серпні 1932 р. державною власністю. Українських селян нищили морально, обзивали крадіями, ледарями, саботажниками, судили за «п'ять колосків», зрізаних на колгоспному полі і навіть на своїй присадибній ділянці. Вони зберегли любов до землі, але без колишнього захоплення, без душевного діалогу з нею. Колективна форма господарювання засіяла українські села безіменними могилами, а такий руйнівний вплив не проходить без моральних наслідків. Якщо до колгоспників застосовували порівняно виважену і ситуативну риторичку, то проти одноосібників вживали лайливу лексику, яка відповідала сталінським настановам ліквідації заможних селян як класу.

У 1929–1933 рр. натуральна повинність селян мала форму «плану до двору» з усіма елементами класової політики. Селяни-одноосібники в «рік великого перелому» (так Й. Сталін назвав початок масової колективізації у 1929 р.) виробляли в Україні 93,2 % зернових, тобто були повноправними власниками хліба. Вони відмовили Й. Сталіну, а він не пробачав непокори, як наслідок, його гасло «ліквідація як класу» – не формальна

ідеологема, а заклик до фізичного насилля. Кожен селянський двір підлягав експертному вивченню його економічних можливостей, тому постала соціальна категорія «експертників», тобто селянських господарств за індивідуально високою нормою натурального стягнення. Для заможних українських родин встановлювали «тверде завдання», яке не переглядалося з можливістю зменшення. З урожаю 1931 р. одноосібники, не маючи жодної підтримки з боку держави, а лише податковий тиск і «мотивування» до вступу в колгоспи, зібрали 5,7 млн т збіжжя, а протягом серпня – грудня у них конфіскували 2,1 млн т. До весняної сівби стягнули додатково 1,3 млн т, а разом – 3,4 млн т, що становило 59,6 % валового збору. Доводилося жертвувати витратними статтями хлібофуражного балансу: недосіяними полями, в одинадцятьох зменшених поголів'ях худоби, голодними смертями мільйонів українців. Майже кожен двір не оминуло кількаразове стягнення зерна, сумнозвісне самообкладання, тобто збільшення у 1,5–2 рази ставок оподаткування.

Українці скаржилися на протиправні дії державним органам, але марно, бо державні органи застосовували проти них судові репресії. 9 листопада 1932 р. Наркомат юстиції УСРР дозволив репресії проти «саботажників» хлібозаготівлі: «Судові органи повинні вживати сувору та реальну репресію до тих, що злісно ухиляються виконувати зобов'язання з хліба, в першу чергу до твердоздатчиків»⁹.

11 листопада 1932 р. Раднарком УСРР видав інструкцію «Про організацію хлібозаготівлі в одноосібному секторі». Уряд дозволив конфіскацію майна, виправдовував систему репресивних дій проти українців, стягував натуральний штраф у розмірі ринкової вартості зерна. Інструкція дозволяла сільрадам позбавляти селян земельних наділів, садиби, виселяти з хати за село і межі району. «Всім одноосібникам, що ухиляються від виконання плану хлібозаготівлі треба негайно припинити відпуск

⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 376–378; ЦДАВО України. Ф. 24. Оп. 13. Спр. 81. Арк. 31зв.

промтоварів аж до повного виконання ними хлібозаготівлі» – так виникла «товарна репресія», яка мала індивідуальну форму застосування за соціально-класовим принципом¹⁰.

У січні 1933 р. жодна з областей, крім Київської (101 %), не виконала річного завдання хлібозаготівлі в індивідуальному секторі. Які наслідки чекали на українських селян? Відповідь, ураховуючи вже цілком сформовану репресивну систему, очевидна: всі селянські господарства стали об'єктом стягнення натуральних штрафів і репресій, а в соціально-демографічному сенсі – і жертвами Голодомору-геноциду.

Українські господарі не вчиняли правопорушень. Вони ап'рїорі не могли виконати доведеного плану до двору, бо не мали достатньої кількості зернових. Їх штрафували індивідуально і в тих селах, що навіть не були занесені на «чорні дошки». 8 грудня 1932 р. С. Косіор, звітуючи перед Москвою про ефективність застосування натуральних штрафів, нагадав, що «за корову і свиню зараз колгоспник і навіть одноосібник міцно тримається»¹¹. Трималися, допоки не забрали. Головний комуніст, ставленик в Україні повідомив Й. Сталіна про те, що голод навчив «уму-розуму» селян, тобто підкреслював дисциплінарно-виховну функцію Голодомору. Почуття страху насаджувалося доти, допоки виснажена тривалим голодуванням психіка людини знеболювала душу і тіло: в умовах щоденної голодної смерті рідних і близьких, випадків людоїдства та вживання сурогатної їжі – зникало особливе сприйняття смерті як явища та шанобливе ставлення до самих померлих. Тіла людей лежали на вулицях і в хатах тижнями, тому до цього аномального соціального явища почали звикати і байдужіти...

Натуральний штраф, набувши індивідуального застосування, став доказом штучно організованого голоду. Секретар

¹⁰ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 5549. Арк. 8; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 383–386; ЦДАВО України. Ф. 24. Оп. 13. Спр. 81. Арк. 34.

¹¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 458; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5460. Арк. 69–80.

Харківського обкому КП(б)У Р. Терехов у доповідній записці до ЦК КП(б)У від 16 грудня 1932 р. про становище в Кобеляцькому районі зазначав: «...ціла низка фактів показала, що при правильному проведенні в життя інструкції ЦК і Раднаркому про штрафи досягаються певні результати. Наприклад, в тому ж селі Розсипалівка оштрафували двох індивідуальників: Рилла Івана Васильовича на 1 тис. руб. і Нестеренка Івана на 1800 руб. Сільрада описала їхнє майно. На 2 грудня вони вже закінчили свій план хлібозаготівель: Рилла вже здав 8 ц (пшениці), Нестеренко Іван здав 5 ц»¹². В іншій доповідній записці про хід виконання річного плану хлібозаготівель від 7 січня 1933 р. він повідомляв: «Репресії у відношенні одноосібників продовжують справляти недостатній вплив на підвищення темпів хлібозаготівель через те, що й як і раніше, вони не доводяться до кінця. Грошові штрафи стягнені лише на 25 % (Накладено штрафів на 14 млн, стягнуто 3,5 млн). Більш енергійно стягуються м'ясні штрафи: з накладених 1770 ц стягнуто 1181 ц, але справа в тім, що після внесення цього штрафу уповноважені заспокоюються, не вимагають обов'язкової здачі хліба»¹³.

Цей партійний чиновник, якого Й. Сталін критикував за недостатньо відповідальне ставлення до службових обов'язків щодо організації хлібозаготівлі, влаштував вилучення тільки в одній області в людей, у яких уже було пограбовано все зерно, ще й понад 118 т м'яса. На вивезення такої кількості знадобилося б 80 вантажівок-полупорок! Одночасно він повідомляв: «...ми всі сили зараз зосереджуємо на хлібозаготівлях у одноосібному секторі. Ми зобов'язали всі райпарткоми і уповноважених протягом кількох днів ліквідувати заборгованість по грошових і натуральних штрафах, примусити одноосібників після цього нести хліб»¹⁴.

¹² Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 493; ЦА ФСБ РФ. Ф. 2. Оп. 10. Спр. 362. Арк. 3–5.

¹³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 493; ЦА ФСБ РФ. Ф. 2. Оп. 10. Спр. 362. Арк. 3–5.

¹⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 586.

Штраф як вид репресії – це покарання за неспроможність українських політиків і самих українців захистити самостійну державу в 1917–1921 рр. Окупанти завжди поводитися з поневоленим народом зухвало і жорстоко, особливо з народом неслухняним і самодіяльним, яким були українці.

Система хлібозаготівель і накладання натуральних штрафів за неможливість здати державі зерно через його відсутність не мала нічого спільного з державним оподаткуванням і стягненням податків. Основним методом хлібозаготівлі стали репресивні заходи. Однак якщо протягом 1932 р. комуністичний режим у документах керівних органів прикривав геноцидну суть хлібозаготівельної кампанії, камуфлюючи позбавлення мільйонів українців всього їстівного необхідністю забезпечення хлібом міст і виконання міжнародних торговельних договорів, то вже в перший день нового 1933 р. риторика змінилася. Постанова ЦК ВКП(б) від 1 січня 1933 р. «Про заготівлі в Україні» за підписом Й. Сталіна була телеграфом направлена до ЦК КП(б)У для негайного виконання. Це був справжній ультиматум українцям віддати буцімто приховане зерно («раніше розкрадений і прихований хліб»). Тих, хто цю вимогу проігнорує, чекало суворе покарання: «Щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності – «закон про п'ять колосків»)»¹⁵.

Виконання злочинного наміру Кремля вбити голодом частину української нації здійснювали представники партійної і квазідержавної номенклатури разом з могутньою репресивною машиною. У селах України розпочалися подвірні обшуки. Активісти й «буксирні бригади» місцевої гололи під керівництвом

¹⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 567; Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). Ф. 17. Оп. 3. Спр. 913. Арк. 11.

партійних уповноважених і чекістів вчиняли справжні погроми на селянських обійстях, забираючи у змучених голодом людей останні крихти харчів, прирікаючи їх на смерть. За місяць завдання було виконано. У постанові політбюро ЦК ВКП(б) від 5 лютого 1933 р. констатовалося: «а) З шостого лютого п. р. і до закінчення сівби хлібозаготівлі по всій Україні вважати припиненими; б) зобов'язати всі області України цілком переключити всі свої сили на збір насіння для ярої сівби...; в) збір мірчука продовжувати на колишніх засадах»¹⁶.

Отже, комуністичний режим застосував хлібозаготівлі як організаційно-адміністративний репресивний інструмент для створення штучного голоду та вчинення злочину геноциду української нації.

¹⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 640.

**ТЕМА 5. КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І «РОЗКУРКУЛЕННЯ»:
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ**

Суцільна колективізація сільського господарства в СРСР була проголошена листопадним (1929 р.) пленумом ЦК ВКП(б). Необхідність форсованого створення колгоспів тиран Й. Сталін обґрунтував тим, що в колгоспному русі нібито відбувся «великий перелом»: селянство, усвідомивши переваги колективного ведення господарства, почало масово вступати до колгоспів¹. Проте сталінська декларація про «великий перелом» була відвертою брехнею. Розмиті поняття «всеосяжна колективізація» або «суцільна колективізація» ще дозволяли місцевим керівникам частково діяти на свій розсуд. Так, станом на 15 грудня 1929 р. Вінницький, Київський, Полтавський округи не мали жодного району з часткою колективізації понад 70 %. Із 510 районів УСРР 294 мали частку колективізації меншу за 15 %. Загалом по Україні станом на 1 січня 1930 р. відсоток усупільненої землі, хоча й виріс майже вдвічі порівняно з 1 жовтня 1929 р. (8,6 %), складав лише 16,4 %².

Постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. були внесені істотні уточнення в терміни колективізації. Згідно з нею Україна була віднесена до групи зернових районів, які мали в основному закінчити колективізацію восени 1931 р., але не пізніше весни 1932 р.³ ЦК КП(б)У скоротив цей термін до осені 1930 р., тобто на колективізацію відводилося менше року. За сталінським задумом, із часом самостійні селяни-власники повинні були стати робітниками державних сільськогосподарських підприємств, тобто сільськими пролетарями.

У непристосованих колгоспних приміщеннях масово гинула худоба, а в селянських господарствах, щоб худобу не забрали до колгоспу, її майже повністю вирізали. Примусово усупільнювали

¹ Сталін Й. Твори. Москва, 1949. Т. 12. С. 124, 125, 130.

² Історія селянства Української РСР у 2-х т. Київ, 1967. Т. 2. С. 143.

³ Історія селянства Української РСР у 2-х т. С. 129.

житлові будинки, худобу, птицю, збіжжя, реманент, посуд. У селах церкви перетворили у сховища зерна, одягу, посуду, меблів, реманенту, підсобні приміщення.

У 1930 р. в УСРР почали активно насаджувати агроіндустріальні комбінати («колгоспи-гіганти» площею від 5 до 10 тис. га) на зразок великих індустріальних підприємств, вони мали переробляти тонни сировини, мати залізничний та водний зв'язок і переважно розташовуватися на селянських землях. Зокрема, Дніпроселькомбінат мав об'єднати сім районів, забезпечувати продуктами харчування Запоріжжя, Дніпропетровськ, Криворіжжя, Донбас, виробляти сільгоспсировину для промисловості СРСР. Мали утворитися агроіндустріальний комбінат на Херсонщині площею в 160 тис. га та Вовчанський на 110 тис. га⁴.

Українські хлібороби скаржилися, що немає добровільних колгоспів – усі примусові, якщо немає насилля фізичного, то є моральне. На вулицях міст можна було побачити колгоспників-бідняків, які просили милостиню зі словами: «ми голі, нам немає чого їсти». З Харківської округи жінки писали про те, що «вони не підуть у тсоз, бо рабами не були і не будуть», аналогічні листи надходили з Сумської, Одеської, Білоцерківської та інших округ⁵.

На думку дослідників Голодомору В. Іваненко та Н. Романець: «Створення колгоспів розцінювалося селянами... як нове закріпачення, як спосіб відібрати у них землю і примусити безкоштовно працювати на державу. У зв'язку з цим вони порівнювали колгоспи з економіями, а комуністів – з панамі»⁶.

Загроза «розкуркулення», а також штучно створена різниця в оподаткуванні між колгоспниками й одноосібниками істотно вплинули на хід колективізації. На жовтень 1931 р. Лівобережний Лісостеп України було колективізовано на 70,1 %, а Степ –

⁴ Кульницький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. 628 с.

⁵ Маркова С. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.). С. 227.

⁶ Іваненко В., Романець Н. Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровщина. Київ, 2009. С. 21.

на 86,6 %. Загалом по Україні було утворено 32 150 колгоспів та усупільнено майже 3,3 млн з близько 4,8 млн господарств, що дорівнює 68 % від їхньої загальної чисельності⁷.

Поставлені ЦК ВКП(б) завдання республіканські очільники виконали із перевищенням. Під час другої хвилі колективізації керівництво відмовилося від комун. Основною формою колгоспів стали артїлі. Було докорінно змінено весь уклад повсякденного життя українського села. Відбувся його поділ на колгоспний та одноосібний сектори, що вирізнялися за соціально-правовим статусом. Попри утиски влади 1,4 млн господарств до колгоспів так і не пішло.

Під час колективізації відчуження засобів виробництва і передача їх у колгосп мали наслідком і відчуження хлібороба від колективно виробленої продукції. У колгоспі правами на розпорядження як засобами виробництва, так і продукцією наділялася група людей (правління) або одна людина (голова правління). Ці особи виконували керівні функції не самостійно, а перебували під постійним адміністративним впливом і тиском обов'язкових нормативних актів. Відтак, держава мала можливість довільно визначати, який відсоток виробленої продукції може бути залишений для покриття всіх потреб колгоспу і його членів, решту колгосп мусив віддати державі. Тож завершення в Україні суцільної колективізації давало Й. Сталіну невичерпне, на його думку, джерело коштів для проведення в СРСР прискореної індустріалізації і створення військово-промислового комплексу, а також необмежену владу. Система колгоспного рабства дозволяла тримати в покорі мільйони сільгоспвиробників і застосовувати щодо них будь-які форми обмеження прав, насилля, аж до масового знищення.

Розпочавши суцільну колективізацію форсованими методами, Й. Сталін знайшов джерело для швидкого формування міцної матеріальної бази колгоспів – пограбування та фізичне знищення селян-власників, відоме під назвою «розкуркулення».

⁷ Історія селянства Української РСР у 2-х т. С. 156–157.

У роки легітимації комуністичного режиму українців у селах штучно розподілили на три соціальні категорії: «куркулі», «середняки» і «незаможники» (бідняки); останніх вважали своєю соціальною базою, «середняків» – ситуативними прихильниками. Натомість на «куркулів» нависли тавро ворогів совєцької влади і трудового народу. Так готували громадську думку про правомірність експропріації їхнього майна й депортації разом із сім'ями у віддалені райони Росії. Цей процес отримав назву «розкуркулення» як різновид політичної репресії проти селянства.

Масове «розкуркулення» українських хліборобів припало на початок 1930 р. Оскільки чітких критеріїв визначення «куркулів» не було, створювалася реальна загроза експропріації майна всіх українських селян УСРР. Під тавро «куркуль» міг потрапити кожен. Режим зараховував до «куркулів» будь-кого, хто проявляв невдоволення суцільною колективізацією, незалежно від майнового стану, чи був прихильником націоналістичних державницьких поглядів. Водночас «розкуркулення» було покликане показати селянській масі єдино можливий варіант подальшого виживання – вступ до колгоспу. Отже, «розкуркулення» стало одним із основних інструментів суцільної колективізації в Україні та різновидом політичних репресій проти українців.

У результаті «розкуркулення» відбувся перерозподіл землі та засобів виробництва. Експропрійоване майно й земельні наділи «розкуркулених» надходили до неподільних фондів колгоспів як внески незаможників, що дозволяло комуністичному тоталітарному режиму СРСР виконати два завдання: забезпечити підтримку більшовицького курсу з боку бідноти й закласти економічні підвалини колгоспів.

Механізм здійснення «розкуркулення» був визначений постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації». Згідно з нею українських селян, які підлягали «розкуркуленню», поділили на три категорії. До першої – «контрреволюційний актив» – зарахували учасників та організаторів антисовєцьких виступів, терористичних актів, повстанських

організацій. Цих українських селян мали ув'язнити в концтаборах або розстріляти, а їхні родини – вислати до Північного краю чи Сибіру. До другої категорії потрапили українські селяни-власники та їхні родини – їх висилали за межі республіки на Північ. Третю категорію становили ті селяни-власники, яких після «розкуркулення» розселяли за межами колгоспних земель поблизу села чи у кордонах округи або ж навіть залишали на місцях.

Заборонялося «розкуркулювати» родини червоноармійців і керівного складу Червоної армії, колишніх червоних партизанів і учасників «громадянської війни» (такий статус комуністичний режим надав тим, хто брав участь у бойових діях і каральних акціях проти регулярних частин армії УНР, гетьмана П. Скоропадського, Директорії, а також проти українських учасників національно-визвольного руху початку 1920-х рр.). Особливий підхід мали застосовувати і до селян, члени сімей яких працювали на промислових підприємствах. Рішення щодо їхнього «розкуркулення» мали узгоджуватися з відповідними заводськими організаціями. У такий спосіб комуністичний режим намагався не допустити антисоветських виступів у місті. Постановою визначалася загальна частка тих, хто підлягав «розкуркуленню»: 3–5 % від чисельності селянських господарств⁸.

Однак подальші події засвідчують, що «розкуркулили» понад 15 % селянських господарств. Ознаки «куркульських» господарств, визначені постановою РНК УСРР від 13 серпня 1929 р., були такими: систематичне використання господарством найманої праці; володіння млином, олійницею, круподернею, просорушкою, шкіряним заводом або іншими промисловими підприємствами; здавання в оренду сільськогосподарських машин з механічними двигунами, помешкань під житло, підприємств; заняття торгівлею, лихварством, комерційним посередництвом

⁸ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: ноябрь 1929 – декабрь 1930. С. 125–126.

або наявність будь-яких інших нетрудових прибутків. Українці, зараховані до «куркулів», оподатковувалися не в звичайному, а в індивідуальному – експертному – порядку. При визначенні розміру сільгосподатку для експертників фінансові органи враховували не лише економічні ознаки господарства (площу посіву, кількість робочої худоби тощо), а й весь комплекс відомостей про прибутки «куркуля», які надавали сільські податкові комісії. Запроваджуючи індивідуальне оподаткування, комуністична пропаганда пояснювала це прагненням вилучити в найзаможніших селян «нетрудові прибутки»⁹.

Однак не завжди селянське господарство можна було підвести під зазначені критерії. Саме тому для покарання хлібороба, який відмовлявся записуватися до колгоспу, сільрада накладала «тверде завдання» на безумовне виконання завищеного плану хлібозаготівлі і довільно визначений «податок до двору». Отож додатковими критеріями зарахування господарства до «куркульського», окрім майнового, були негативне ставлення українців до окупаційних російсько-більшовицьких політико-господарських кампаній, а також служба у минулому в Армії УНР чи білогвардійських військах, участь в антисоветських повстанських загонах тощо. Українських хліборобів прикордонних районів «розкуркулювали» за зв'язки із родичами, які проживали за кордоном, передусім у Польщі та Румунії.

В Україні «розкуркулення» почалося ще до ухвалення постанови від 30 січня 1930 р. У Криворізькій окрузі наприкінці січня упродовж кількох днів «розкуркулили» близько 4 тис. селянських господарств. Згідно з інформаційними повідомленнями, «розкуркулення» здійснювалося надударними темпами. Так, у Долинському районі «експропріація селянських господарств» була проведена всього за одну добу: селян почали «розкуркулювати» о першій годині ночі й закінчили о дванадцятій дня¹⁰.

⁹ Романець Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939): монографія. Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2014. С. 110.

¹⁰ Слинко І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 199.

«Розкуркулення» супроводжувалося знущаннями: людей піддавали психологічним та фізичним тортурам, виганяли вночі на вулицю з дітьми, відбирали все аж до дрібних побутових речей; конфісковане майно часто привласнювали активісти¹¹. Для посилення емоційного та психологічного тиску на селян уповноважені та активісти застосовували різні публічні «театральні» й «карнавальні» дійства. Характерними атрибутами були різного роду «знамена» з рогожі, гасла на кшталт «Я – ворог», «Злісний нездатчик хліба», черепахи (як символ відставання), карикатури, причеплені на спину чи груди. Іноді подібні публічні дійства супроводжувалися дитячими піонерськими групами, які викрикували слова: «Він ворог соціалізму»¹².

«Розкуркулені». Село Удачне на Донеччині, початок 1930-х рр.

¹¹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / Ин-т рос. истории Рос. академии наук, Дом наук о человеке (Франция), Центр. архив ФСБ Российской Федерации, Ин-т истории новейшего времени (Франция), под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: РОСПЭН, 1998. С. 346.

¹² Дровозюк С. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник статей*. Київ, 2007. Вип. 34. С. 73.

Комуністичний режим поляризував українське село, створив умови для загострення соціальних суперечностей, зокрема протиставлення інтересів одних прошарків іншим, пропагував залякування, цькування, навішування ярликів, кліше («куркуль», «хлібний спекулянт», «підкуркульник», «ворог» та ін.).

*Розвалена хата «куркуля», село Удачне на Донеччині,
початок 1930-х рр.*

У 1930 р. режим організував три депортації українців, внаслідок яких за межі УСРР вислали 31 593 сім'ї чисельністю 146 229 осіб. Наступного року провели ще одну депортацію, але кількість висланих фактично дорівнювала попереднім трьом: 31 655 селянських сімей чисельністю 131 409 осіб¹³.

Умови, в яких опинилися депортовані українці на Півночі та в Сибіру, були жахливими. Бараки, збудовані нашвидкуруч із жердин, не були пристосовані для життя, тим паче для родин із

¹³ Романець Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі. С. 140.

маленькими дітьми. Підлоги в них здебільшого не було, тому перші нари стояли прямо на землі, у снігу. Температура у бараках не підіймалася вище +4°C. Усюди панувала неймовірна тиснява, у багатьох бараках нари будували в 5 ярусів. Навіть інспектори ОДПУ визнавали, що на одну людину припадає кубатури «менше гробової». Проте не всім депортованим до Північного краю «пощастило» отримати місця в бараках – значна частина українців мешкала у куренях і землянках.

Життя депортованих сповнювали антисанітарія та вошивість, що призводило до поширення епідеміологічних захворювань, зокрема висипного тифу, дизентерії, люди страждали від цинги, важкої застуди тощо. Однак навіть тяжкохворі не могли розраховувати на отримання медичної допомоги, бо в більшості спецпоселень не було ні медичних пунктів, ні медикаментів.

Становище депортованих було жахливим, більшість із них прибували до місця заслання без особистих речей, продуктів, грошей. Часто вони помирали ще в дорозі, а живі, знесилені та виснажені, перебували на межі життя і смерті.

Важкі умови існування спецпереселенців призводили до масової смертності, тож не дивно, що з потеплінням почалися масові втечі цілих сімей із місць заслання. Частина втікачів осідали у містах, на новобудовах, де було легко розчинитися серед тисяч чорноробів – теж колишніх селян. Ті, кому вдалося роздобути спеціальну довідку про звільнення від заслання, поверталися до рідних сіл, вимагаючи від місцевого керівництва віддати конфісковане майно й земельні наділи. Решта втікачів без документів переходила на нелегальне становище, вони переховувалися в лісах або в найближчих родичів.

Співробітники ОДПУ повідомляли, що повернення «куркулів негативно впливало на політичні настрої основних прошарків селянства», викликаючи співчуття бідняків, середняків, навіть активістів. Навколо дітей депортованих збиралися люди, вислуховували їхні жахливі розповіді, після чого висували до представників комуністичного режиму вимоги про повернення всіх висланих українських родин.

Частина репресованих родин залишилася на території України. Родини «куркулів» третьої категорії переселяли до виселків – спеціальних «куркульських» поселень, розташованих на нових, відведених для них за межами колективних господарств, зазвичай непридатних для житла і господарювання ділянках. Організовували «куркульські» виселки з 10–20 господарств так, щоб у майбутньому вони не заважали «проведенню земле-впорядкування МТС, радгоспів і колгоспів»¹⁴. До 342 таких виселків перемістили 8 561 сім'ю. Житло й господарські будівлі на виселках (часто це могли бути просто землянки) «розкуркулени» споруджували самі. Населення виселків було позбавлене виборчих прав. У 12 районах «розкуркулени» були вимушені жити в тимчасових, непридатних для цього куренях, у 13 районах – землянках; селяни не отримали обіцяних реманенту, фуражу, насіння, худоби, що унеможливило обробку виділеної землі. З початком холодів люди були приречені на смерть.

Комуністична пропаганда стверджувала, що курс на масове створення колгоспів більшість українців у селах сприйняла з великим ентузіазмом. Центральна й місцева преса щоденно повідомляли про нібито «переможну ходу суцільної колективізації», створення нових колгоспів, активну участь середняцьких і бідняцько-батьрацьких мас у процесі «розкуркулення». Між тим, реальне ставлення до «соціалістичної перебудови аграрного сектора» різнилося від офіційно задекларованого режимом. Численні виступи на зборах сільських громад, приватні розмови мешканців села, зафіксовані співробітниками ДПУ УСРР, свідчили, що більшість українських селян сприймали колгоспи негативно. Колективне ведення господарства суперечило традиційному селянському світогляду, оскільки український хлібороб був індивідуалістом за своїм єством. Одвічний потяг до землі не можна було скасувати черговою постановою комуністичної партії. Для хлібороба сама думка залишитися без землі і власного господарства здавалася справжньою катастрофою.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 11. Спр. 683. Арк. 4.

У фольклорі періоду суцільної колективізації хлібороба без землі порівнювали з птахом без крил або з собакою без господаря. У численних українських частівках співали:

«Без хозяйства жити – вовком вिति.

Без хозяйства жити – в злодіях ходити»¹⁵

Український світогляд і ментальність полягали в тому, що добровільно відмовитися від власної землі і вступити до колективу може лише ледар («віддав землю в колектив, бо робити не схотів»), а така людина ніколи не мала поваги серед селянської громади. «Краще вмерти з голоду, ніж іти у СОЗ», – говорили вони¹⁶.

Створення колгоспів розцінювалось як нове закріпачення, як спосіб відібрати у людей землю і примусити безкоштовно працювати на державу, ще й не свою. З недовірою ставилися одноосібники і до обіцянок партійців «про краще життя в колгоспах». Мешканці села добре розуміли, що пільги, надані колгоспам, – «це так, для заохочування, помазання по губах». Держава не «може жити без податків, а тому їх будуть дерти з колгоспів»¹⁷. На думку хліборобів, їх заганяли туди тому, що «так легше їх буде експлуатувати». Українці-власники, розуміючи, що їх позбавлять не лише майна, реманенту, харчів, а й худоби, почали масово її різати, щоб прогодувати родину. Аби припинити це, ЦВК і РНК СРСР ухвалили 10 січня 1930 р. спеціальну постанову «Про заходи боротьби з хижацьким забоем худоби», що передбачала конфіскацію худоби та сільськогосподарського реманенту, притягнення до судової відповідальності тощо¹⁸.

Українці негативно ставилися до «розкуркулення», вважаючи, що краще було прийняти «куркулів до колгоспів, бо вони

¹⁵ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / упоряд.: Л. Коваленко, В. Маняк. Київ: Радянський письменник, 1991. С. 414.

¹⁶ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. П-18. Оп. 1. Спр. 848. Арк. 174.

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 12. Спр. 137. Арк. 13.

¹⁸ Колективізація сільського господарства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. 1927–1935. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1957. С. 260.

гарні хазяї, і від цього колгоспникам буде тільки допомога»¹⁹. До того ж значна частина одноосібників розуміла, що «куркулів» на селі немає, їх вигадали Й. Сталін і комуністи, щоб загнати людей до колгоспів. В одній приказці були такі слова: «Сталін хліба захотів, то й придумав куркулів»²⁰.

Новостворені колективи виявилися економічно малоефективними. Українські селяни здебільшого вважали їх чужорідними структурами, чимось на зразок нової панщини, відмовляючись працювати у колгоспній системі задарма. Вони перестали виходити на роботу, почалися крадіжки колгоспного майна, неякісне виконання польових робіт. Не сприймали українці і директивних моделей управління колгоспами, які на практиці трансформувалися у дріб'язкове, некомпетентне втручання в їхню господарську діяльність. Ставленики комуністичного тоталітарного режиму не розуміли специфіки селянської праці, вважаючи, що командно-адміністративні методи і штурмовщина можуть принести бажаний ефект. У підсумку їхні «мудрі вказівки» призводили до чималих втрат сільськогосподарської продукції. Ліквідовуючи «куркулів», комуністичний тоталітарний режим фізично знищив чи ізолював від суспільства найприємливіших господарів і найактивніших особистостей. Це обезголовлювало сільську спільноту, інтелігенцію, гасило дух українського спротиву.

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 12. Спр. 125. Арк. 34.

²⁰ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. С. 414.

ТЕМА 6. РЕЖИМ «ЧОРНИХ ДОЩОК» – РЕПРЕСИВНИЙ ЕЛЕМЕНТ МЕХАНІЗМУ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНЦІВ

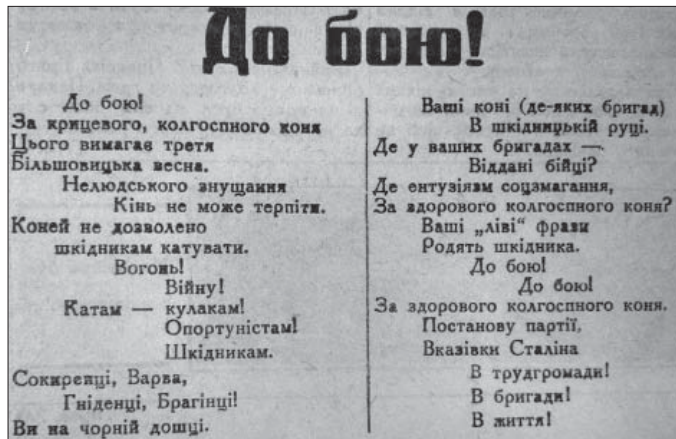
На початку 1930-х рр. комуністичний тоталітарний режим активно використовував «чорні дошки» як метод терору через громадський осуд в регіональній пресі УСРР. Уміщені в обласних і районних газетах редакційні повідомлення та списки занесених на «чорну дошку» мали за мету сформувати негативну думку, затаврувати і привселюдно присоромити тих, хто на неї потрапив. Ініціаторами застосування «чорної дошки» у 1931–1932 рр. були районні комітети КП(б)У, виконавчі комітети, комітети комсомолу, правління сільрад, спеціалізовані трійки, сформовані для контролю за виконанням конкретного завдання (хлібозаготівлі, сівби, стягнення фінансових зобов'язань тощо) і навіть редакції обласних та районних газет.

Повідомлення про занесення на «чорну дошку» сіл Ставищанського району, опубліковане в районній газеті «Червоний колективіст» (Київська обл., червень 1932 р.)

Працівники преси, виконуючи чіткі завдання комуністичної пропаганди, задля морального тиску на людей не шкодували принизливих епітетів щодо «чорнодошечників». Їх таврували «тюхтіями», «глитаями», «боягузами», «зрадниками», нагороджували «рогожаними прапорами», «листками ганьби», «преміями черепахи», складали про них глузливі віршики.

Суть режиму «чорної дошки» була прописана в офіційних документах найвищого партійного та радянського керівництва –

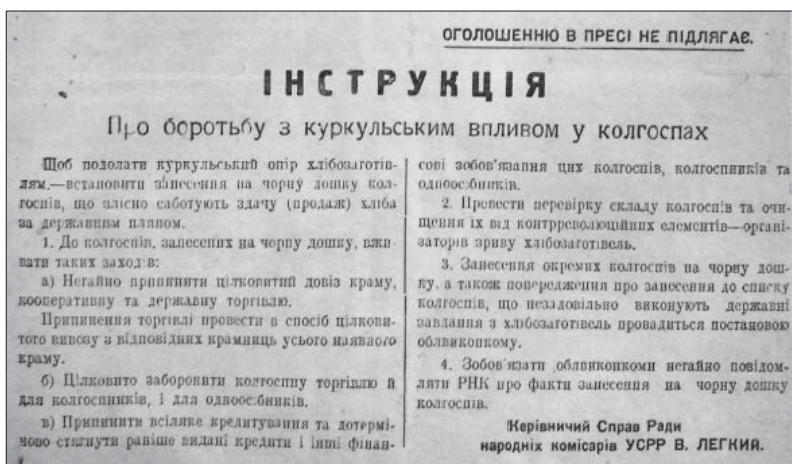
Глузливий вірш «До бою!» зі згадкою сіл, занесених на «чорну дошку», опублікований у варвинській районній газеті «Соціалістичний наступ» (Чернігівська обл., лютий 1932 р.)

спочатку в постанові ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. «Про заходи з посилення хлібозаготівель», а потім – у постанові РНК УСРР від 20 листопада 1932 р. «Про боротьбу з куркульським впливом в колгоспах» та Інструкції до неї. В обох документах «чорна дошка» визначена як один із найжорстокіших заходів для виконання хлібозаготівельного плану. З цього часу «чорна дошка» стала ключовим (головним) елементом механізму фізичного знищення цілих сіл, колгоспів тощо і використовувалася виключно як засіб для створення життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове фізичне знищення українців.

Режим «чорних дощок» – один із елементів механізму злочину геноциду, що комплексно поєднав у собі психологічний терор, примусове позбавлення українців продуктів харчування, адміністративну і соціально-економічну ізоляцію територіально-адміністративних одиниць (райони, області), населених пунктів, окремих колгоспів і українських селян. Щодо тих, хто потрапляв на «чорну дошку», передбачалося застосування низки адміністративних покарань: термінове припинення завою товарів і вивезення із магазинів усіх наявних товарів, повне

припинення кооперативної, державної та колгоспної торгівлі до стовідсоткового виконання хлібозаготівлі, дотермінове стягнення фінансових зобов'язань (тобто позбавлення селян останніх наявних грошей) та очищення колгоспів від контрреволюційних елементів. До цих заходів у 1932–1933 рр. додатково запроваджено блокування населених пунктів загонами міліції та частинами РСЧА. Людей охоплював панічний страх, вони відчували себе у смертельній пастці. У селах, де не залишалося живих людей, вивішували чорний прапор, зокрема і як пересторогу для людей, котрі випадково опинялися там. Це був один із жахливих способів приховати правду.

Режим «чорних дощок» застосовувався під час Голодомору в Україні та на територіях СРСР, де компактно проживали українці, насамперед на Кубані, у Північно-Кавказькому краї та на Далекому Сході.

Інструкція «Про боротьбу з куркульським впливом у колгоспах», затверджена постановою РНК УСРР від 20 листопада 1932 р.

Після ухвалення листопадових постанов 1932 р. розпочався показовий процес покарання через занесення на «всеукраїнську чорну дошку». Відповідно до телеграми ЦК КП(б)У від

20 листопада 1932 р., розісланій секретарям усіх обкомів, для цього впродовж двох днів мали бути підібрані великі села, що відзначилися антисоветськими настроями. «Вимогу» про занесення на «чорну дошку» постановою РНК УСРР обкоми мали обґрунтувати, пояснивши, які саме села і з яких міркувань вони вважають за потрібне піддати такій репресії¹. ЦК КП(б)У заборонив попередню практику занесення колгоспів на «чорну дошку» сільрадами та райвиконкомом без ухвали облвиконкому і зобов'язав переглянути всі попередні постанови про «чорні дошки»². У роз'ясненнях вимагалось рішуче забути про використання і трактування ганебних списків лише як засобу морального впливу і застосовувати до «чорнодошечників» всі без винятку каральні заходи, «невблаганно і до переможного кінця»³.

Карикатура «Ні на копійку промкрану – злісним нездавцям хліба», опублікована у бобровицькій районній газеті «За суцільну колективізацію» (Чернігівська обл., листопад 1932 р.)

¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5384. Арк. 156.

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5384. Арк. 157.

³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5256. Арк. 72, 80.

Спільну постанову РНК УСРР і ЦК КП(б)У про «всеукраїнську чорну дошку» було ухвалено 6 грудня 1932 р. під назвою «Про занесення на чорну дошку сіл, що злісно саботують хлібозаготівлі». Згідно з нею, «за зрив плану хлібозаготівлі і злісний саботаж, організований куркулями і контрреволюційними елементами», покаранню підлягали шість населених пунктів трьох областей УСРР: Вербики Павлоградського і Гаврилівка Межівського районів Дніпропетровської області; Лютенки Гадяцького і Кам'яні Потоки Кременчуцького районів Харківської області; Святотроїцьке Троїцького і Піски Баштанського районів Одеської області. Міри покарання щодо занесених на «всеукраїнську чорну дошку» повторювали постанову від 18 листопада 1932 р., але було розширено контингент, до якого потрібно застосувати перевірку й «очищення від чужих та ворожих елементів»: окрім колгоспів, під розслідування потрапили працівники кооперативного і державного апаратів. Такі заходи, згідно з задумом комуністичного тоталітарного режиму, мали знищити опір українців, залякати місцевих представників влади і змусити їх забезпечити швидке, повне і безумовне виконання плану хлібозаготівель⁴.

РНК УСРР і ЦК КП(б)У вимагали від секретарів обкомів та голів облвиконкомів терміново повною мірою забезпечити реалізацію вищезазначеної постанови, щоденно й повсякчасно контролювати перебіг роботи у селах, занесених на «чорну дошку». Всі без винятку «чорнодощечні» заходи мали бути швидко і до кінця реалізовані на місцях, щоб «...показати, що радянська влада уміє безпощадно розправлятися з організаторами саботажу хлібозаготівель, з куркульськими елементами та їх посіпаками». Тож сувора міра покарання застосовувалася загалом до всіх мешканців обраних сіл.

Занесення на «чорну дошку» контролювали представники партійних та державних органів комуністичного режиму. Спеціальні уповноважені всіх рівнів (від району до центру) звітували

⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 238. Арк. 53–54.

конкретними показниками: чи розпочаті репресії, як вони проходять, як змінився відсоток надходження хліба до держави⁵.

Партійно-урядове вноормування режиму «чорних дощок»

18 листопада
1932 р.

- Постанова ЦК КП(б)У «Про заходи з посилення хлібозаготівель»
– визначено суть режиму «чорних дощок» як нового репресивного елементу механізму Голодомору-геноциду

20 листопада
1932 р.

- Постанова РНК УСРР про затвердження Інструкції «Про боротьбу з куркульським впливом у колгоспах»
– офіційно запроваджено режим «чорних дощок»

6 грудня
1932 р.

- Спільна постанова РНК УСРР та ЦК КП(б)У «Про занесення на чорну дошку сіл, що злісно саботують хлібозаготівлі»
– занесено на «всеукраїнську чорну дошку» 6 сіл УСРР:
 - 1) с. Вербки Павлоградського району
Дніпропетровської області
 - 2) с. Гаврилівка Межівського району
Дніпропетровської області
 - 3) с. Лютенки Гадяцького району
Харківської області
 - 4) с. Кам'яні Потоки Кременчуцького району
Харківської області
 - 5) с. Святотроїцьке Троїцького району
Одеської області
 - 6) с. Піски Баштанського району Одеської області

Узаконений режим «чорних дощок» швидко набув масового застосування в усіх областях УСРР. Попри те, що право заносити на «чорну дошку» на місцевому рівні було надане облвиконкомам, такі рішення і надалі часто ухвалювали райвиконкоми

⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5285. Арк. 89.

та райпарткоми. Боячись, що їх покарають за м'якотілість, вони застосовували репресію занесення на «чорну дошку» як до «боржників» хлібозаготівель не тільки до колгоспів і сіл, а й до окремих одноосібників, навіть до цілих районів і МТС. Різноманітні довідки, інформації, матеріали уповноважених із «хлібозаготівельного фронту», що надходили до ЦК КП(б)У, а також надруковані у районній пресі ухвали про занесення на «чорну дошку» свідчать про масовість таких покарань на території всієї УСРР.

Збір хлібозаготівель служив прикриттям здійснення наміру фізичного винищення української нації. Наведений у постанові від 18 листопада 1932 р.

список репресивних заходів був не остаточним і стрімко доповнювався. 5 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У дозволив продаж майна як засіб дотермінового стягнення фінансових заборгованостей із колгоспів, занесених на «чорну дошку»⁶. Стягнення передбачали цілий комплекс вилучень не лише збіжжя, а й інших зборів: повного виконання сільськогосподарського податку, плану м'ясозаготівлі, погашення боргів навіть за старими кредитами. Грошова заборгованість колгоспу також розподілялася на кожен колгоспний двір⁷. Рекомендуючи насамперед застосовувати таке покарання безпосередньо до кожного колгоспника, режим

Чорна дошка. Список одноосібників—злісних зривачів хлібозаготівлі.	
Потапенко Семен, Широкий Лаврин, Шарпаций Антін, Широкець Теяля, Шарпаций Семен, Шарпаций Корній, Кусугов П., Ермак Степан.	} с. Клочкив.
Свєдлин Іван, Габа Христя, Губа Павло,	} с. Полуботки.
Попок Іван, Кузьменко Семен, Кулавець Захар, Шкельт Сергій, Максименко Сергій, Брик Іван, Яцько Пантелій, Приставка Омелько.	} с. Малійки.

Повідомлення про занесення на «чорну дошку» одноосібників, опубліковане в чернігівській районній газеті «Червоний стяг» (м. Чернігів, жовтень 1932 р.)

⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 238. Арк. 38.

⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5256. Арк. 72.

нехтував правом особистої власності на майно, узурпував правом розпоряджатися. Після стягнення усіх боргів та зобов'язань українці залишалися без засобів до існування.

Архівні джерела і спогади очевидців свідчать про різноманітні види тиску, спрямовані на створення умов, несумісних із життям, у населених пунктах, занесених на «чорну дошку». Зокрема, йшлося про виставлення варти навколо села, що не дозволяла як виїзд, так і в'їзд; вилучення та конфіскацію всього майна й особливо цілковите вилучення у заблокованого населення всіх продуктів харчування; переслідування «контрреволюційних елементів»; безперервну діяльність судово-слідчих бригад; постійні подвірні обшуки «прихованого» хліба; стягнення натуральних штрафів і фінансових зобов'язань. Українські села, які потрапили на «чорну дошку», фактично перебували у стані блокади, що прирікало всіх мешканців на голодну смерть.

*Карикатура
«Нещадної кари
розкрадачам
колгоспного
врожаю»,
опублікована
в середино-будській
районній газеті
«Конопляр
Середино-Будицини»
(Чернігівська обл.,
липень 1933 р.)*

Формальні підстави для застосування режиму «чорних дощок» були найрізноманітнішими і залежали від господарської спеціалізації регіону. Наприклад, це міг бути зрив плану картоплезаготівлі, цукрового буряка, м'ясозаготівлі, льону, конопель, тютюну, невиконання збору насінневих фондів і мірчука,

сінозаготівлі, а то й взагалі «саботування» сезонних робіт (осінньої/весняної сівби, зяблевої оранки), мобілізації коштів тощо. Зрештою, причина занесення на «чорну дошку» не мала значення, адже політика комуністичного режиму була спрямована на знищення критичної кількості українського селянства та придушення опору тих, хто вижив.

Повідомлення про перебування на «чорній дошці» сіл і колгоспів Лисянського району, опубліковане в районній газеті «Ударник Лисяниціни» (Київська обл., листопад 1932 р.)

Про масштаби застосування режиму «чорних дощок» свідчить довідка Наркомзему УСРР, в якій наведено проміжні підсумки застосування репресії. Так, станом на 2 грудня 1932 р. у Вінницькій області на «чорну дошку» було занесено 8 районів, 44 колгоспи, 42 села; в Чернігівській області – 13 колгоспів, 38 сіл, 1646 одноосібників; у Донецькій області – 12 колгоспів, 6 сіл, 2 сільради, 25 одноосібників; в Дніпропетровській області – 228 колгоспів у 44 районах; у Київській області – 51 колгосп у

48 селах і 19 районах; у Харківській області – 23 колгоспи в 16 селах і 9 районах; в Одеській області – 12 колгоспів у 9 районах⁸.

Деяким селам ціною жахливих втрат вдалося «зійти» з «чорної дошки». Так, 25 січня 1933 р. постановою ЦК КП(б)У села Гаврилівка і Лютеньки були зняті зі «всеукраїнської чорної дошки», хоча й з рекомендацією продовжувати хлібозаготівлі у цих селах, особливо по одноосібному сектору. Тоді ж ЦК КП(б)У дозволив обкомам переглянути попередні занесення на «чорну дошку» колгоспів, і в разі виконання всіх планів на 80–90 % припинити застосування репресії. Тих «чорнодощечних» колгоспів, що не досягнули вказаного рівня виконання завдань, чекало посилення репресивних заходів⁹.

12 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У дозволило поновити завезення товарів до всіх районів, зокрема і в колгоспи, що були занесені на «чорну дошку»¹⁰. Насправді ж застосування репресії тривало. Наприклад, с. Кам'яні Потоки Харківської області перебувало на «всеукраїнській чорній дошці» впродовж десяти місяців. Постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 6 грудня 1932 р. щодо цього населеного пункту була скасована лише 17 жовтня 1933 р., коли село повністю виконало свої зобов'язання (навіть річний план хлібозаготівель за 1933 р.)¹¹. Але ціна, яку заплатили мешканці села за перебування на «чорній дошці», склала 341 людське життя¹².

Режим «чорних дощок» було застосовано до мешканців майже половини районів і сільрад УСРР, а в Дніпропетровській області – практично до всіх адміністративно-територіальних одиниць¹³.

Отже, у 1932–1933 рр. тоталітарний комуністичний режим в УСРР, серед іншого, використовував для вчинення злочину

⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5394. Арк. 35–42.

⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 60.

¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. Арк. 167.

¹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 285. Арк. 144–145.

¹² Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Полтавська область. Полтава: Оріяна, 2008. С. 339.

¹³ Папакін Г. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933). Київ: Ін-т історії НАН України, 2013. С. 337.

геноциду режим «чорних дощок». Підґрунтям для його застосування слугувала попередня більшовицька практика адміністративних та економічних репресій 1920-х рр. У 1931 р. відбулося поступове повернення до застосування «чорних дощок» спочатку як засобу громадського осуду, потім розширення каральних акцій до «чорнодощечників» упродовж січня – жовтня 1932 р. і перетворення такого виду покарання у листопаді 1932 р. на репресивний елемент механізму геноциду українців.

У 2008 р. Український інститут національної пам'яті на основі аналізу наданих архівістами джерел із фондів центральних та обласних архівів, а також частково публікацій у пресі звів до єдиного реєстру списки постраждалих населених пунктів, колгоспів, районів від «чорнодощечного» режиму. Доповнення і розширення реєстру постраждалих від режиму «чорних дощок» триває і нині. На сучасному етапі до дослідження цього питання активно долучився Інститут дослідження Голодомору Національного музею Голодомору-геноциду, який розробляє цю проблему на регіональному рівні.

ТЕМА 7. ОРГАНІЗАТОРИ, ВИКОНАВЦІ, СПІВУЧАСНИКИ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ

Вивчення Голодомору 1932–1933 рр., як і будь-якого геноциду, неможливе без встановлення об'єкта (жертви) і суб'єкта злочину (злочинця). У постанові Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 р. зазначено, що об'єктом Голодомору була «частина української національної групи в особі українського селянства»¹. Також суд підтвердив висновок органу досудового слідства, що «ідеологом, замовником і організатором Голодомору в Україні в період 1932–1933 років, як засобу вчинення злочину геноциду, був Сталін, який відігравав керівну і ключову роль у плануванні злочину, формуванні механізму його вчинення і контролю за його здійсненням. Як генеральний секретар ЦК ВКП(б), якому підкорялося політбюро, Сталін був ініціатором усіх [...] принципових партійних рішень з організації Голодомору в Україні. Спеціалізованими складовими центрального механізму здійснення Голодомору в Україні були надзвичайні хлібозаготівельні комісії, створені за рішенням політбюро ЦК ВКП(б), на чолі яких стояли особи з найближчого оточення Сталіна»².

Головою спеціалізованої комісії в УСРР був В. Молотов, член політбюро ЦК ВКП(б) і голова РНК СРСР. Періодично в її роботі брали участь інші поплічники Й. Сталіна – секретарі ЦК ВКП(б) Л. Каганович і П. Постишев. Також суд визнав винними у вчиненні злочину геноциду в Україні членів ЦК ВКП(б) та членів політбюро ЦК КП(б)У С. Косіора (генеральний секретар ЦК КП(б)У), В. Чубаря (голова РНК УСРР) і М. Хатаєвича (другий секретар ЦК КП(б)У і з 29 січня 1933 р. – перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У).

¹ Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475 / упоряд. М. Герасименко, В. Удовиченко. Київ: б. в., 2014. С. 442, 444.

² Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475. С. 440.

Розглянувши кримінальну справу на стадії попереднього розгляду і дійшовши висновку, що Й. Сталін, В. Молотов, Л. Каганович, П. Постишев, С. Косіор, В. Чубар і М. Хатаєвич організували і здійснили в Україні у 1932–1933 рр. злочин геноциду щодо частини української національної групи як такої, суд постановив закрити її в зв'язку з їхньою смертю. Окремо було наголошено, що жодних підстав для закриття справи за відсутністю події злочину немає³.

Суд не розглядав вини інших членів політбюро ЦК КП(б)У, секретарів обкомів та голів облвиконкомів, керівників районної ланки, керівників каральних органів тощо у здійсненні Голодомору, матеріали щодо яких були виділені органом досудового слідства в окреме провадження. Разом із тим, розслідуванням кримінальної справи за фактом вчинення Голодомору в Україні інші суб'єкти геноциду навіть не були охоплені. Це мало об'єктивні причини: масштаби вчиненого злочину, недостатньо досліджена документальна доказова база, зокрема й через систематичні вилучення і знищення архівних документів, що відбувалося протягом діяльності в Україні окупаційного комуністичного тоталітарного режиму. Аналіз мотивів і дій окремих категорій виконавців Голодомору в Україні потребує хоча б побіжного розгляду мотивації Й. Сталіна до вчинення злочину геноциду українців.

Після обрання/призначення у квітні 1922 р. на другорядну в керівництві партії «технічну» посаду генерального секретаря, Й. Сталін почав непомітно, але дуже ретельно вибудовувати в партії вертикаль з особисто зобов'язаних йому людей.

Позбувшись до 10-річчя жовтневого перевороту 1917 р. майже всіх засновників більшовицької партії – головних конкурентів на чільне місце кремлівського олімпу, – Й. Сталін згуртував навколо себе відданих йому власних висуванців: В. Молотова, Л. Кагановича, К. Ворошилова, Г. Орджонікідзе, А. Мікояна,

³ Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475. С. 442–443.

П. Постишева. В Україні до його угруповання входили такі ключові керівники, як Г. Петровський, В. Чубар, С. Косіор. Наприкінці 1920-х рр. він зосередив у своїх руках майже всю владу в СРСР, тож і його посада стала асоціюватися з вищим постом у більшовицькій ієрархії, тоді як вищу формальну посаду в державі – голови ВЦВК – беззмінно займав зручний для нього М. Калінін.

Виношуючи амбітні плани поширення комуністичного режиму на країни Європи та світу згідно із засадничою ідеєю більшовиків – здійснення «світової революції», а попутно – відновлення кордонів колишньої царської Росії – Й. Сталін розпочав розбудову військово-промислового комплексу, проголосивши у 1925 р. курс на індустріалізацію, і одночасно системи необмеженої влади для себе. Після смерті Ф. Дзержинського у 1926 р. він узяв під контроль і карально-репресивні органи та прокуратуру. Разом з тим, попри так званий принцип демократичного централізму, що забезпечував слухняне виконання рішень усіма обласними партійними організаціями (компартії союзних республік діяли як обласні підрозділи ВКП(б), хоч і мали атрибути самостійних структур), він і наприкінці 1920-х рр. не відчував беззастережної підтримки, зокрема й у головному штабі – політбюро ЦК ВКП(б). Тому за допомогою своїх ставлеників він домігся спочатку нейтралізації більш поміркованих членів політбюро ЦК ВКП(б) М. Бухаріна й О. Рикова, а на початку 1930-х рр. оголосив їх та їхніх прихильників правою опозицією й усунув з дороги.

Світоглядно більшовицькі очільники були готові до жорстокості й масових убивств. Зокрема, Л. Каганович на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 13 жовтня 1927 р. зазначив: «Революція жорстока. Вона не дає шляху для тих, хто вагається, для слабких, для тих, хто хоче бути добрим і нашим і вашим, не дає шляху тим, хто хоче зайняти проміжний простір». Він зауважив, що лише «взірцева залізна більшовицька дисципліна» забезпечить перемогу. Він висловив упевненість, що «[...] поряд з тією глибокою ідейною роботою, яку партія розгорнула за останні

роки, більшовицька дисциплінованість, репресії були завжди в арсеналі більшовицької партії і ми ніколи не лякалися цього»⁴.

За відсутності фінансових накопичень та можливості отримати за кордоном не лише дешеві, а й будь-які довготривалі кредити, єдиним джерелом покриття видатків на індустріалізацію могли б бути позики у власних громадян. Однак держава «диктатури пролетаріату» позбавила їх приватної власності на основні засоби – землю, заводи, фабрики, націоналізувавши їх, тим самим ліквідувавши й це джерело ресурсів. І лише селянство, долаючи перешкоди, встановлювані комуністичним режимом, продовжувало годувати країну. Проте українці в селах опиралися податковому тиску та обмеженням з боку держави й не хотіли продавати хліб за вкрай низькими цінами. Режим був змушений піти на поступки і тимчасово підняти державні закупівельні ціни на хліб. Коли ж у 1927 р. їх знову знизили, аналогічна ситуація повторилася. Цього разу Кремль вдався до вже перевірених репресивних заходів і повернув призабуту в УСРР продрозкладку. Генеральний секретар особисто подав приклад упровадження надзвичайних заходів, виїхавши на початку 1928 р. до Сибіру. Застосування до сибірських хліборобів жорстоких репресій і насильницьке вилучення збіжжя, організоване Й. Сталіним, було поширене на всю країну.

Особливу увагу політбюро ЦК ВКП(б) зосередило на українському селі, провідному в СРСР виробнику хліба. 22 лютого 1928 р. академік С. Єфремов занотував у щоденнику: «В комуністичних колах дуже невдоволені з хлібозаготовчої кампанії. Не дають хліба дядьки»⁵. Така поведінка українців, які не хотіли фактично задарма віддавати вирощений важкою працею хліб, лише зміцнила негативне ставлення до них російського окупаційного режиму. До українського хлібороба застосовували тавро «куркуль» (глитай, експлуататор), яким услід за В. Леніним російсько-більшовицькі заїди таврували тих українців,

⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 266. Арк. 66–67.

⁵ Щоденник С. Єфремова за 1928 рік / ГДА СБУ. Арк. 29.

які опиралися хлібній розверстці і створенню комун. Натомість справжнє тлумачення слова «куркуль» зафіксував у своєму словнику Б. Грінченко: «прийшла, захожа з іншої місцевості людина, яка поселилася на постійне проживання»⁶.

Більшовицький очільник В. Ленін вважав багатих селян ворогами, наділяв їх принизливими епітетами і закликав до фізичної розправи з найпродуктивнішою верствою села: «Куркулі – скажений ворог Радянської влади. [...] Бій проти куркулів ми називаємо останнім, рішучим боєм. Це не означає, що не може бути багаторазових повстань куркулів [...]. Слово: «останній» бій означає, що останній і найчисленніший з експлуаторських класів повстав проти нас у нашій країні. Куркулі – найзвірчіші, найгрубіші, найдикіші експлуатори [...]. Ці п'явки [...]. Ці вампіри [...]. Ці павуки [...]. Нещадна війна проти куркулів! Смерть їм!»⁷.

Спираючись на відданих йому особисто керівників, мережу комуністичних осередків, маніпулюючи через розгалужену пропагандистську систему настроями значної частини радянського суспільства – робітників, інтелігенції, партійної номенклатури тощо, – Й. Сталін нав'язував образ ворога-«куркуля», який асоціювався з усіма українцями: як соціальною верствою і як національною групою. Наприкінці 1920-х рр. ця політика хоч і стосувалася насамперед селян-власників, але була спрямована проти українців загалом як носіїв національної ідентичності та ідеї відновлення української держави. Й. Сталін розраховував на те, що в нових соціально-економічних умовах під тиском масових репресій та пропаганди населення позбавиться національно-культурних ознак, і режиму вдасться створити нову зденационалізовану спільноту «совецьких людей», яка буде зайнята побудовою соціалістичної держави як етапу на шляху до

⁶ Словарь української мови / упорядкував, з додаванням власного матеріалу, Борис Грінченко. Київ: Редакція журналу «Киевская Старина», 1907–1909. Томи I–IV. С. 1179.

⁷ Ленин В. Полное собрание сочинений. Москва: Издание политической литературы, 1969. Т. 37. С. 40–41.

«комуністичного суспільства», тобто буде покірною і зручною для виконання будь-яких намірів комуністичного режиму.

Партійно-державний апарат в Україні демонстрував підтримку вищому політичному керівництву СРСР і особисто Й. Сталіну, зважаючи на існування жорсткої адміністративно-командної вертикалі та застосування жорстоких репресій до незгодних. У травні 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило резолюцію, якою вимагало від ДПУ провести репресії проти українців: «посилити роботу з антирадянськими елементами на селі [...], застосовуючи до них заходи репресії [...]. У зв'язку з посиленням активності ворожих інтелігентських груп, а також організаційним оформленням окремих угруповань у місті та селі [...] посилити роботу з групами, що ведуть активну антирадянську роботу, проводячи при цьому необхідні арешти, попередньо повідомляючи в ЦК питання, що стосуються цілих груп»⁸.

Учасники листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б), зокрема й поплічники з ЦК КП(б)У, підтримали висновки Й. Сталіна, викладені у статті «Рік Великого перелому»: «І якщо розвиток колгоспів і радгоспів піде посиленням темпом, то немає підстав сумніватися в тому, що наша країна через яких-небудь три роки стане однією з найбільших хлібних країн, якщо не найбільшою країною в світі»⁹. Авангардну роль у проголошеному пленумом курсі на суцільну колективізацію відводили Україні як основній постачальниці зерна. Її було доручено озвучити генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору в доповіді «Про сільське господарство України і про роботу на селі»¹⁰.

Український опір під час суцільної колективізації в Україні у 1930–1931 рр. з гаслами про відродження Української Народної Республіки, «самостійного врядування», «заборони компартії» та «вигнання комуністів із органів влади» продемонстрував Й. Сталіну та його оточенню, що за десятиліття російської

⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 4. Арк. 51.

⁹ *Правда*. 1929. 7 листопада.

¹⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Київ: Політвидав України, 1980. Т. 4. С. 347.

окупації УСРР не вдалося змінити світогляд переважної більшості українців, позбавити їх ідеї «самостійної держави» та «приватновласницької психології».

Для аналізу злочинних дій комуністичних очільників щодо організації в радянській Україні Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. варто враховувати два фактори. По-перше, відбувалася максимальна експлуатація економічних (природних, фінансових, людських та ін.) ресурсів України. В умовах індустріалізації в УСРР будували підприємства важкої і видобувної промисловості, що підпорядковувалися союзним наркоматам. Зокрема, в другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. були збудовані такі відомі металургійні підприємства як «Запоріжсталь», «Криворіжсталь» і «Азовсталь», реконструйовані та розширені виробничі можливості Макіївського, Дніпропетровського, Ворошиловського (нині – Алчевського), Єнакіївського і Сталінського металургійних заводів, реконструйований Краматорський машинобудівний і збудований Новокраматорський завод важкого машинобудування тощо.

Отже, основна увага більшовицького керівництва СРСР зосереджувалася на металургійній та видобувній промисловості УСРР і споживачах значної кількості металу – підприємствах важкого машинобудування. Будівництво виробничої та соціальної інфраструктури, електростанцій (Дніпрогес та ін.) і машинобудівних (Харківській тракторний завод та ін.) підприємств підпорядковувалося потребам металургійної і видобувної промисловості та сільського господарства. Окремі підприємства, незважаючи на їхню вирішальну роль у постачанні продукції для цілих галузей, також виробляли військову продукцію. Як типовий приклад варто навести Харківський тракторний завод, що в 1933 р. виробляв 145 тракторів на добу, однак невдовзі частина його виробничих потужностей була задіяна для виробництва військової продукції. Подібна доля спіткала і Харківський паровозобудівний завод, де виробляли танки.

Фактично більшовики продовжили традицію Російської імперії, влада якої вважала малоросійські губернії колонією,

придатком, що повинен видобувати сировину і здійснювати її первинну обробку, а також забезпечувати металургійні заводи важким обладнанням.

Зовні масштабна індустріалізація виглядала як значний крок уперед у технічній модернізації республіки. Однак капіталовкладення у засоби виробництва (важка промисловість, металургія і певною мірою машинобудування) значно переважали фінансування галузей, що виробляли товари народного споживання. Саме тому в містах і селах катастрофічно не вистачало товарів першого вжитку – тканин, мила, взуття, шкільного приладдя тощо, що мало наслідком запровадження карткової системи забезпечення населення продовольчими і промисловими товарами широкого вжитку. У ситуації повного контролю Москви над ключовими галузями економіки роль ЦК КП(б)У та уряду республіки полягала в забезпеченні діяльності союзних підприємств і, в умовах обмежених ресурсів, налагодженні роботи підприємств, що виробляли товари широкого вжитку. Водночас комуністичні очільники розглядали радянську Україну як невичерпний ресурс постачання продовольства і сільськогосподарської сировини для всього СРСР.

Другим фактором було «національне питання». Російські більшовики, встановивши в Україні свою окупаційну владу за допомогою військової сили, мусили постійно пильнувати, аби в республіці не сформувалася національна опозиція. КП(б)У відверто називала себе бойовим загоном єдиної РКП(б), із 1925 р. – ВКП(б), тобто повністю їй підпорядковувалася. Безперечну слухняність місцевих працівників забезпечувало те, що керівні посади в державному й партійному апараті республік займали особи, відряджені з РСФРР. Часто малограмотні, вони не вважали за потрібне вивчати мову автохтонного населення, яке, своєю чергою, надто недовіжливо ставилося до Кремля, впізнаючи у його політиці продовження національного приниження часів Російської імперії. Таке ж ставлення до російських окупантів було й в Україні, хоч як би намагалася комуністична пропаганда переконувати місцеве населення в тому, що совєцька

влада – це його влада, і закликати українців брати активну участь у роботі її структур. Проголосивши у квітні 1923 р. «коренізацію» (укорінення совєцької влади у неросійському середовищі, яке в Україні отримало назву «українізація»), вище політичне керівництво СРСР розуміло небезпеку посилення національних відцентрових тенденцій і саме тому постійно наголошувало на необхідності боротьби із «націоналістичним ухилом» та водночас із «великодержавним шовінізмом». Із проголошенням українізації у підрадянській Україні відновилися націєвідроджувальні процеси, які активізувалися під час Української революції. Українізація сприяла стрімкому розвитку національної культури, освіти, зростанню суспільних функцій української мови. Відбувалася й певна українізація КП(б)У та державної номенклатури, які за своїм складом (особливо керівна верхівка) були переважно неукраїнськими. Водночас відкриті виступи номенклатури проти українізації партійно-державного апарату були нормою, а прояви «українського буржуазного націоналізму» і «націонал-ухильництво» невідворотно каралися.

Активний розвиток українського національного будівництва, освітньо-культурного і наукового простору, його підтримка окремими представниками партійно-державного апарату (позиція наркомів освіти О. Шумського та М. Скрипника, наркома фінансів Г. Гринька) серйозно непокоїли Й. Сталіна та його оточення. Л. Каганович, якого Й. Сталін призначив на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У, щоб тримати українізацію в дозволених межах, у листі від 21 квітня 1928 р. до генсека¹¹ заявив про наявність у політбюро ЦК КП(б)У «національного шовінізму», «часткового відродження боротьбізму¹² й укапізму»¹³.

¹¹ Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). Київ, 2014. С. 184.

¹² *Йдеться про членів Української комуністичної партії (боротьбістів) – українська політична партія, що під різними назвами діяла в 1918–1920 рр. Назва партії пов'язана з назвою її центрального друкованого органу – київською газетою «Боротьба».*

¹³ *Українська комуністична партія (УКП, укапісти) – партія, утворена в січні 1920 р. Із 1925 р. партія припинила своє існування, значна частина її членів*

Наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. органи ДПУ постійно фіксували серед інтелігенції розмови про колоніальну залежність України від Росії. Типовими були такі висловлювання: «Україна з давніх часів терпить утиски з боку різних держав, зокрема з боку Росії тому, що має багато хліба та іншого багатства. Кричать – “Україна!”, а фактично накидають нове ярмо й таких негараздів, як зараз, українське селянство ніколи не переживало»¹⁴.

З метою припинення навіть натяків на відновлення державності органи ДПУ провели наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. арешти української інтелігенції. Щоб тримати в страху українське суспільство, комуністичний режим продемонстрував «розгром антирадянських націоналістичних елементів» та «могутність і непереборність радянської влади», провівши у березні – квітні 1930 р. показовий судовий процес за сфальсифікованою кримінальною справою «Спілки визволення України»¹⁵. Підсудні – українські вчені, культурні і релігійні діячі, лікарі, студенти – уособлювали різні соціальні групи населення, яких російські окупанти звинуватили в націоналізмі. Показове покарання за україноцентричну діяльність означало, що російські комуністи та їхні поплічники в УСРР більше не вважали «українізацію» державною політикою, оскільки вона почала загрожувати існуванню комуністичного режиму в Україні, хоча тоді не оголосили про її припинення.

На судовому процесі і загалом у директивно-розпорядчих документах партійно-радянських органів укорінилося тавро «петлюрівець», що став синонімом «українського націоналізму» і національним маркером. Застосування цього «терміна» у звинуваченнях означало антиукраїнську спрямованість подальших розпоряджень і дій Кремля.

увійшла до КП(б)У. Переважна більшість із них упродовж 1930-х рр. були арештовані й загинули.

¹⁴ ДАВО. Ф. П-33. Оп. 1. Спр. 706. Арк. 68–74.

¹⁵ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти: науково-документальне видання. Київ: Інтел, 1995. 448 с.

Варто зазначити, що згорання українізації, арешти і репресії української інтелігенції відбувалися на тлі насильницької суцільної колективізації, голоду, масових арештів та депортацій селян-власників, розгрому Української Автокефальної Православної Церкви, руйнування храмів.

Переважна більшість хліборобів, насильно зігнана до колгоспів, мусила виживати лише за рахунок присадибних ділянок і домашньої худоби (якщо її вдавалося зберегти), адже колгоспне рабство не передбачало гідної оплати за виснажливу працю. Кількарічні грабіжницькі хлібозаготівлі, особливо з урожаю 1931 р., і не виплати по трудовнях спричинили голод серед українських колгоспників. З усіх куточків України до Харкова пішли листи «останньої надії» – скарги до уряду, ЦК КП(б)У й особливо до голови ВУЦВК Г. Петровського на відсутність продуктів харчування, смерті від голоду, що стали повсякденням, прохання про допомогу.

Проте відчайдушні звернення українців ігнорували. Кремль не турбували народні біди, а з Москви тим часом надходили нові вимоги. Зокрема, в телеграмі, направлений на початку січня 1932 р. Й. Сталіним і В. Молотовим С. Косіору і членам політбюро ЦК КП(б)У, йшлося: «Становище з хлібозаготівлями на Україні вважаємо тривожним. На підставі наявних у ЦК ВКП(б) даних працівники України стихійно орієнтуються на невиконання плану на 70–80 млн. пудів [1,1–1,3 млн т]. Таку перспективу вважаємо неприйнятною та неприпустимою. Вважаємо ганьбою те, що Україна в цьому році за більш високого рівня колективізації та більшої кількості радгоспів заготовила на 1 січня цього року на 20 млн. пудів [328 тис. т] менше, ніж торік [...]. Рішення Пленуму ЦК ВКП(б) повинно бути виконане»¹⁶.

За наявності інформації про те, що запаси збіжжя в українському селі вичерпані і чимало районів вже почало голодувати, політбюро ЦК КП(б)У надіслало текст цієї телеграми до райкомів

¹⁶ Ивницкий Н. Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? Судьбы российского крестьянства. Москва: РГГУ, 1996. С. 335–336; Васильев В. Политичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). С. 228.

КП(б)У із суворою вимогою негайно, за будь-яку ціну, виконати хлібозаготівельний план. У постанові політбюро ЦК КП(б)У від 3 січня 1932 р., ухваленої після розгляду питання про хлібозаготівлі у зв'язку з цією телеграмою, також направленої на місця, попереджалося: «...районні організації, місцеві робітники не уявили собі, а часто не хотять зрозуміти всієї важливості й потреби закінчення заготівель саме в січні. Таке становище хлібозаготівель вважаємо за ганьбу для Української парторганізації й вимагаємо від уповноважених ЦК, всіх парторганізацій і всіх членів партії негайного вжиття таких заходів, що забезпечили б Україні виконання цілком і безумовно рішення Жовтневого пленуму ЦК ВКП(б) про хліб»¹⁷.

У результаті в рахунок хлібозаготівель із колгоспів і селянських господарств було вивезено насіннєві фонди, і навесні українці постали перед проблемою відсутності насіння для посіву. Спільною постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 16 лютого 1932 р. затверджено план утворення колгоспних насіннєвих фондів, згідно з яким УСРР мала накопичити 950 тис. т збіжжя, найбільше серед усіх зерновиробних регіонів СРСР¹⁸. Аби зняти всі питання щодо джерел формування насіннєвих фондів, того ж дня до Харкова надіслано телеграму з вимогою: «Киньте на збирання колгоспних насіннєвих фондів всі сили. Повсюдно застосуйте [...] практику громадського само зобов'язання загальних зборів колгоспників та бригад зі збирання потрібної кількості насіння, взаємодопомоги одних колгоспів іншим [...]. Майте на увазі, що ЦК не прийме ніяких відмовок – насіннєві фонди повинні бути зібрані з культур, передбачених планом, безумовно цілком [...]. Повідомте в ЦК про вжиті Вами заходи. Секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін»¹⁹.

¹⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 37; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 235. Арк. 4, 5.

¹⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 63–64; РДАСП. Ф. 17. Оп. 3. Спр. 873. Арк. 17.

¹⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 65; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5362. Арк. 3.

Як наслідок, 17 лютого 1932 р. за підписами С. Косіора і В. Чубаря на місця було направлено директивний лист: «ЦК повідомляє для неухильного керівництва, що у зв'язку із загальним становищем з хлібними ресурсами та необхідністю надати насінневу і навіть продовольчу допомогу недорідним районам Західного Сибіру, Уралу та Волги не може бути й мови про якесь надання насіння для України, де становище з урожаєм цілком добре і де є всі можливості мобілізувати насіння на місці». Місцевим керівникам наказали припинити розмови про насінневу допомогу з центру²⁰. За кілька тижнів до цього політбюро ЦК КП(б)У так само вимагало неухильного виконання хлібозаготівельних квот, хоча чудово знало, що все збіжжя, включно з насінневими запасами, з колгоспів вивезли в рахунок хлібозаготівель. Отже, директивний лист ЦК КП(б)У та РНК УСРР від 17 лютого 1932 р. є документом, який, безперечно, засвідчує змову комуністичного керівництва в Москві зі своїми ставлениками в Україні і сам намір здійснити геноцид українців.

Директива С. Косіора підлеглим очільникам структурних підрозділів КП(б)У від 6 березня 1932 р. не залишала їм альтернативи: «Негайно опублікуйте постанову, що забороняє перемелювання ярої пшениці через необхідність усю яру пшеницю звернути на посів»²¹. Як засвідчують наведені документи, ставленики Й. Сталіна в Україні виконували всі накази невідкладно. Алгоритм дій Кремля був чіткий – через хлібозаготівлі позбавити українських селян насінневих фондів, змусити використовувати для сівби зерно, призначене для харчування, прирікаючи людей на голодування й смерть. Хід подій показав, що так і сталося: зумисні дії призвели до масового голодування українців уже взимку – навесні 1932 р.

²⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 65–66; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 235. Арк. 82; Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). С. 230.

²¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 75; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 235. Арк. 112, 128.

Й. Сталін повністю контролював ситуацію в Україні через зведення ОДПУ СРСР та інші джерела. Також ситуацію з продовольчим постачанням в Україні докладно описав у доповідній В. Молотову від 22 квітня 1932 р. заступник голови Комітету заготівель М. Чернов: «Загальна потреба України в хлібі за планом постачання на II квартал – 410 тис. т в зерновому вираженні, або на місяць – 136 тис. т. Україна мала на 1 квітня комерційних ресурсів 80 тис. т, заброньовано у квітні нефонду [непорушного фонду] – 55 тис. т; поверх того мали отримати по мірчуку 100 тис. т. Тож усі ресурси на квітень повинні були складати 235 тис. т. Замість 100 тис. т за планом на Україні зібрано мірчуку за 15 днів квітня 3 тис. т, а останнім часом надходження мірчуку майже зовсім припинилося»²². Вказівка М. Чернова на мізерні, порівняно з запланованими, надходження мірчука свідчить не про те, що млини перестали його брати, а про відсутність в українців зерна для помелу – мірчука просто не було з чого брати! Проте очільники КП(б)У свідомо намагалися не залишати документальних свідочств про злочин, який вони здійснювали на догоду своїм керівникам із Кремля. Так, С. Косіор 26 квітня 1932 р. написав Й. Сталіну після поїздки в Одеську область: «У нас є окремі випадки і навіть окремі села голодуючі, однак це лише результат місцевого головоत्याпства, перегинів, особливо щодо колгоспів. Будь-які розмови про “голод” на Україні потрібно категорично відкинути. Та серйозна допомога, яка Україні була надана, забезпечує нам можливість всі такі вогнища ліквідувати»²³. Якби не було беззаперечно, на підставі численних архівних документів, доведено, що С. Косіор разом із Й. Сталіним та його найближчим оточенням вчинили злочин геноциду українців, можна було б подумати, що цей сталінський посіпака не вмів рахувати. Елементарні арифметичні

²² Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 125–126; РДАСП. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 660. Арк. 133.

²³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / упоряд. Р. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. С. 990. С. 147–148; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5378, Арк. 6–10.

дії показують, що на тлі скорочення Кремлем на 22,5 тис. т хлібних фондів та зменшення на 75 тис. т надходження борошна, призначених Україні в першому кварталі 1932 р. для централізованого харчування²⁴, різко зменшився рівень постачання робітників підприємств та містян, бронювання для України на квітень 25 тис. т хліба «як крайній захід»²⁵ не вирішувало навіть проблеми постачання українських міст і промислових районів на кшталт Донбасу.

Маючи повну інформацію про посівну кампанію, що відбулася у запізнілі терміни, неякісним насінням Й. Сталін вимагав повного виконання хлібозаготівельного плану з урожаю 1932 р., розверстаного на всю ріллю і відповідно до біологічних норм врожайності культур. Порівняно з надмірними заготівлями 1931 р., план у розмірі 5 696 тис. т (356 млн пудів), що був на 1,2 млн т меншим за минулорічне завдання, через недосів майже чверті родючої землі і порушення агротехнічних норм під час посівної кампанії навесні був ще більш нереальним.

З огляду на цілковите виснаження українців, виконання цього плану означало винищення їх голодом. Навесні голодувало населення всіх областей України, спостерігалися масові смерті від голоду, з'явилися випадки трупоїдства і людодїства. Про це інформувало ДПУ. Відомості про це надходили в Харків і від населення, і від секретарів обкомів і райпарткомів, уповноважених ЦК КП(б)У. Не втаємничені в плани Кремля, вони інформували керівництво ЦК КП(б)У та уряд республіки, сподівалися на допомогу, що дозволить протриматися до нового врожаю.

Ситуація з голодом в Україні виглядала вкрай загрозливою, тож, намагаючись зняти з себе відповідальність, очільники уряду В. Чубар і ВУЦВК Г. Петровський 10 червня надіслали

²⁴ Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. С. 14.

²⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 127; РДАСП. Ф. 17. Оп. 162. Спр. 12. Арк. 109.

Й. Сталіну й В. Молотову листи про голод на селі, причиною якого вони назвали надмірні хлібозаготівлі²⁶. Лист Г. Петровського містить навіть характеристику штучного характеру голоду в українському селі: «Іноді критика становища [з боку селян] заходить дуже глибоко і широко: навіщо створили штучний голод, адже у нас був урожай; навіщо посівматеріал забрали – цього не було навіть при старому режимі; чому українцям треба за тяжких умов їхати за хлібом у нехлібні краї, а не привозять хліб сюди і т. ін.»²⁷

Листи В. Чубаря і Г. Петровського уважно вивчив Й. Сталін. Жодним словом не згадуючи про них, генсек у листі до Л. Кагановича та В. Молотова від 18 червня 1932 р., знімаючи із себе відповідальність за злочинні накази, зазначив, що хлібозаготівельна кампанія з урожаю 1931 р. проводилася не організовано, а стихійно, за принципом зрівнялівки, і звинуватив у недоліках хлібозаготівель перших секретарів республіканського та обласних партійних комітетів УСРР, крайового комітету ВКП(б) Північного Кавказу та деяких інших регіонів. Він запропонував розверстати план на цей рік «з урахуванням особливостей кожного району, кожного колгоспу», але при цьому зазначив, що точного обліку цих особливостей наразі бути не може, та порадив «допустити надбавку до плану в 4–5 %, щоб створити тим самим можливість перекриття неминучих помилок в обліку і виконати сам план хоч би що там було». Й. Сталін наказав не пізніше 26–27 червня скликати нараду перших секретарів партії і голів раднаркомів та облвиконкомів і покласти на них персональну відповідальність за стан сільського господарства і хлібозаготівлі²⁸. Це та інше листування Й. Сталіна зі своїм

²⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 197–205; РДАСП. Ф. 82. Оп. 2. Спр. 139. Арк. 162–165; 144–153.

²⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 198; РДАСП. Ф. 82. Оп. 2. Спр. 139. Арк. 162.

²⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 209–210; РДАСП. Ф. 558. Оп. 11. Спр. 740. Арк. 67–72; Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. С. 22.

найближчим оточенням щодо організації хлібозаготівель 1932 р. після низки попередніх рішень, що довели українське село до катастрофічного стану і викликали вже в перші місяці року масову смертність від голоду, є підтвердженням поступового вироблення методів і визначення виконавців наміру винищити питому частину української національної групи.

21 червня 1932 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР телеграмою до ЦК КП(б)У і РНК УСРР повідомили про ухвалення постанови щодо зернопоставки з розверстанням її у розрізі областей помісячно на липень, серпень і вересень та наказали «за всяку ціну» забезпечити хлібозаготівлі в повному обсязі: «Жодних ухилянь від виконання встановленого для вашого краю [...] плану із зернопоставки колгоспами та одноосібними господарствами і зі здавання зерна радгоспами не повинно бути допущено під жодним приводом як щодо кількості, так і термінів здавання зерна»²⁹. Водночас Й. Сталін відмовив керівництву УСРР щодо подальшої продовольчої допомоги населенню республіки. 20 червня політбюро ЦК ВКП(б) постановило: «Обмежитися вже ухваленими рішеннями ЦК і додаткового завезення хліба на Україну не здійснювати»³⁰.

Навіть після жорстких вимог, вироблених Й. Сталіним, у вищого керівництва України ще залишалася мізерна можливість не стати співорганізаторами та виконавцями в розпочатому Кремлем геноциді українців. 6 липня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У в присутності В. Молотова і Л. Кагановича усі члени політбюро востаннє спробували відкрито висловити свою незгоду з нереальними обсягами хлібозаготівель. Проте їхній опір зійшов нанівець під тиском сталінських емісарів, і політбюро слухняно ухвалило злочинне рішення про нереальний для виконання план хлібозаготівлі в УСРР: «Вважати правильним

²⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. С. 186–187.

³⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 213; РДАСП. Ф. 17. Оп. 3. Спр. 889. Арк. 15; Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). С. 239.

встановлений ЦК ВКП(б) план хлібозаготівлі по селянському сектору обсягом 356 млн. пудів [5,8 млн т] і прийняти його до беззастережного виконання»³¹. У звіті В. Молотова і Л. Кагановича про перебіг цього засідання і III конференції КП(б)У, адресованому Й. Сталіну, зокрема зазначено: «На відміну від заяви на політбюро, Косіор у доповіді на конференції захищав позицію виконання плану»³².

Присутність кремлівських очільників на засіданні політбюро ЦК КП(б)У означала встановлення особистого контролю Й. Сталіна за діями вищого керівництва УСРР, якому він не довіряв. У листі до Л. Кагановича від 11 серпня 1932 р. він писав: «Найголовніше тепер Україна. Справи на Україні вкрай погані. Погано за партійною лінією. Кажуть, що у двох областях України (здається, у Київській і Дніпропетровській) близько 50 райкомів висловились проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. В інших райкомах справа, як стверджують, не краще. На що це схоже? Це не партія, а парламент, карикатура на парламент. [...] Погано по лінії радянській. [...] Погано по лінії ДПУ. [...] Якщо не візьмемося тепер за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дрімає, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж гадає Реденс [голова ДПУ УСРР] чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває не мало (так, не мало!) гнилих елементів, свідомих і позасвідомих петлюрівців, нарешті – безпосередніх агентів Пілсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (і ззовні) партії, проти партії». Серед запропонованих Й. Сталіним заходів щодо зміцнення позицій комуністичного режиму та проведення репресій в Україні були кадрові зміни: «перевести на Україну Балицького на пост голови українського ДПУ (або ПП [повноважного представника] України) з залишенням його

³¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 236. Арк. 85.

³² Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 231; РДАСП. Ф. 558. Оп. 11. Спр. 78. Арк. 16.

заступником голови ОДПУ, а Реденса зробити заступником Балицького по Україні»³³.

Побоюючись втратити Україну як умову існування самої комуністичної імперії, а також плацдарм для подальшого завоювання Європи, Й. Сталін із другої половини жовтня 1932 р. фактично ввів пряме управління республікою із Кремля. Приводом стало незадовільне виконання плану хлібозаготівель: станом на 25 жовтня 1932 р. УСРР здала лише 39 % річної квоти. Спираючись на рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1932 р., він відрядив на дві декади дві комісії з відповідальних працівників ЦК ВКП(б) буцімто на допомогу місцевим керівникам у справі хлібозаготівель: до УСРР – В. Молотова (голова), М. Калмановича, наркома радгоспів СРСР, С. Саркісова, голову «Заготзерна», А. Маркевича, заступника наркома землеробства СРСР і М. Кренцеля, члена правління «Союзхліб», а до Північного Кавказу – Л. Кагановича (голова), Т. Юркіна, заступника наркома землеробства СРСР, М. Чернова, заступника голови Комітету заготівель СРСР. Ці комісії перетворили процес хлібозаготівель у конфіскації збіжжя у колгоспів і селян із застосуванням масових репресій.

Із приїздом в Україну В. Молотов активізував діяльність усієї репресивно-каральної системи. Під його тиском політбюро ЦК КП(б)У 5 листопада 1932 р. ухвалило постанову про посилення органів юстиції, зобов'язавши судові органи розглядати справи з хлібозаготівлі поза чергою «зазвичай виїзними сесіями на місці із застосуванням суворих репресій», організувати для цього 5–10 додаткових роз'їзних судових сесій³⁴. Додатково М. Хатаєвич і В. Молотов окремою телеграмою вимагали

³³ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / сост. О. Хлевнюк, Р. Дэвис, Л. Кошелева, Э. Рис, Л. Роговая. Москва: РОССПЭН, 2001. С. 274; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 285–286; РДАСП. Ф. 81. Оп. 3. Спр. 99. Арк. 146–151; Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. С. 30.

³⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 68; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 237. Арк. 247, 248.

«нещадної розправи зі злочинними елементами в правліннях колгоспів на підставі відомого декрету про охорону громадської власності»³⁵ і попереджали: «Пасивність у цій справі обкомів і райкомів і недоведення до кінця відповідних репресій [...] ЦК КП(б)У розглядатиме як гірший різновид гнилого лібералізму, нетерпимого у більшовицькій партії». На виконання директиви давалося 5 днів³⁶.

21 листопада 1932 р. В. Молотов, В. Чубар, В. Строганов і М. Калманович запропонували Й. Сталіну на період хлібозаготівель надати право спеціальній комісії ЦК КП(б)У в позасудовому порядку ухвалювати рішення про «вищу міру покарання» (розстріл)³⁷. 22 листопада створення такої комісії – «трійки» – у складі члена політбюро ЦК ВКП(б), генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, повноважного представника ОДПУ СРСР по УСРР, голови ДПУ УСРР С. Реденса, члена ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У А. Кисельова було оформлено постановою політбюро ЦК ВКП(б)³⁸.

Так відбувалася подальша мобілізація базової ланки виконавців злочину геноциду – численної компартійно-державної номенклатури, яка зазнала змін під час колективізації і продовжувала трансформуватися залежно від участі у злочині. Посади першого керівника і членів політбюро ЦК КП(б)У, голови РНК УСРР, голови та секретаря ВУЦВК, інші відповідальні посади всеукраїнського масштабу входили до номенклатури ЦК ВКП(б) і в разі потреби Й. Сталін міг легко змінити персональний склад

³⁵ Йдеться про постанову ВЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності», який отримав назву «Закон про п'ять колосків». Розкрадання майна колгоспів каралося розстрілом, за «пом'якшувальних обставин» – позбавленням волі на строк не менше 10 років.

³⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 371–372; РДАСП. Ф. 82. Оп. 2. Спр. 141. Арк. 18.

³⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 404; РДАСП. Ф. 82. Оп. 2. Спр. 141. Арк. 55.

³⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 407; РДАСП. Ф. 17. Оп. 162. Спр. 14. Арк. 17.

усього керівництва республіки. Примітно, що з часу узаконення номенклатури відповідною резолюцією XII з'їзду РКП(б) у червні 1923 р. і до 1925 р. включно створенням організаційних і нормативних засад системи номенклатури за дорученням Й. Сталіна безпосередньо займалися В. Молотов і Л. Каганович. Перші посади обласного рівня відносилися до номенклатури ЦК КП(б)У: призначення і перебування на цих місцях великою мірою залежало від обранців вождя СРСР.

У 1929 р. до складу розподільчої і облікової номенклатури ЦК КП(б)У входило 2175 осіб, з яких 425 були партійними працівниками, 448 – керівниками та працівниками державно-адміністративних органів, а 1402 посади займали працівники господарських органів та установ, транспорту, фінансової сфери, культурно-освітньої та соціальної сфер, торгівлі, профспілок, кооперації тощо³⁹. Відповідно районний рівень посад входив до номенклатури обкомів партії.

Попри особливу увагу керівництва КП(б)У до зміцнення свого впливу в українському селі, йому не вдалося залучити до членства в партії таку чисельність селян, яка могла б контролювати втілення сталінського задуму щодо вектора розвитку сільськогосподарської галузі. Станом на 1 січня 1929 р. чисельність селян у КП(б)У становила 40 273 особи з понад 25 млн селян⁴⁰. Проте безпосередньо займатися сільським господарством продовжувала мізерна частина сільських комуністів. Основою цієї номенклатури була районна ланка партійно-державного керівництва.

У 1929–1930 рр. почалося створення принципово нового партійно-державного апарату для управління сільським господарством і соціальною сферою на селі. Спочатку він формувався на номенклатурних засадах, проте значна частина нових призначенців, попри ретельну перевірку їхнього минулого, не

³⁹ Дорошко М. Компартійно-державна номенклатура в Україні у 1920-х роках: механізм формування, кількісний та якісний склад. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ, 2003. Вип. 8. С. 157–158.

⁴⁰ Склад і ріст КП(б)У в 1931 р. Харків: б. в., 1932. С. 5.

виправдала покладених на них завдань щодо проведення репресій та позбавлення українського селянства засобів до життя.

24 січня 1933 р., у розпал голодування українців, політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення «Про зміцнення парторганізацій ЦК КП(б)У», де констатувало, що республіканська парторганізація не впоралася з організацією хлібозаготівель. Було замінено секретарів 4 обкомів КП(б)У, зокрема, Й. Сталін призначив другим секретарем ЦК КП(б)У і першим секретарем Харківського обкому секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева, першим секретарем Дніпропетровського обкому М. Хатаєвича, залишивши його одним із секретарів ЦК КП(б)У, Одеського обкому КП(б)У Є. Вегера⁴¹. Поєднання посад перших секретарів обкомів партії та секретарів ЦК КП(б)У означало пряму комунікацію безпосередньо із Й. Сталіним за межами політбюро ЦК КП(б)У чи РНК УСРР. Ці особи виконували прямі вказівки вождя СРСР і фактично керували республікою. Український історик В. Васильєв обґрунтовано довів, що призначення П. Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У та його подальші дії щодо контролю за поведінкою керівництва УСРР, зокрема С. Косіора, який був членом політбюро ЦК ВКП(б), створили безпрецедентний випадок у комуністичній управлінській системі того часу: другий секретар ЦК республіканської парторганізації відповідав особисто перед Й. Сталіним за ситуацію в республіці⁴². Це переконливо свідчить, що Й. Сталін перебрав на себе контроль за управлінням Україною.

Упродовж десяти місяців 1933 р. сталінські призначенці П. Постишев і В. Балицький замінили 237 секретарів райпарткомів, 249 голів райвиконкомів, 158 голів контрольних комісій. Одночасно було створено 643 політвідділи МТС і 302 політвідділи радгоспів. Ще 10 тис. постишевських висуванців-комуністів відрядили безпосередньо до колгоспів, у тому числі 3 тис. з

⁴¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 619; РДАСП. Ф. 17. Оп. 3. Спр. 914. Арк. 13.

⁴² Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). С. 234.

них були призначені головами або партійними секретарями в колгоспах⁴³. Ті, кого вони замінили, опинилися в концтаборах, на засланні або ж були розстріляні, адже їхній внесок у вчинення геноциду українців виявився для Й. Сталіна недостатнім. Ба більше, деякі з них, приховавши мінімальні запаси збіжжя, допомагали односельцям уникнути голодної смерті. Такі дії очільники режиму розцінювали як «петлюрівщину», «гнилий лібералізм». Загалом, із 11 420 колгоспів було «вчищено» 53,3 % голів колгоспів, 51,1 % завгоспів, 39,5 % комірників, 31,6 % завідувачів ферм. Йдеться про десятки тисяч людей. Також із цих колгоспів «вчистили» 38 030 колгоспників, яких звинуватили в неробстві, «протидії хлібозаготівельній кампанії радянської влади», «антирадянській агітації»⁴⁴.

О. Стасюк слушно зауважує, що серед виконавців злочину геноциду в Україні окреме місце посідають «буксирні» бригади, створені на початку суцільної колективізації з комуністів і комсомольців, яких очолювали «двадцятип'ятитисячники» – уповноважені з міст, часто російських. Для координації бригад був створений Всеукраїнський штаб «буксирних» бригад. У 1932–1933 рр. «буксирні» бригади проводили «штурмові декади» хлібозаготівель. Люди прозвали їх «трясунами», «червоною мітлою», «довгоносиками» за щупи, якими вони шукали приховане збіжжя та інші продукти харчування. Діяльність бригад набула масового характеру; назву «буксирні» вони отримали, оскільки, за трактуванням партійної номенклатури, «брали відстаючих на “громадський буксир”». У роки Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. вони чинили психологічне та фізичне насильство, застосовували тортури і катування⁴⁵.

⁴³ Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 44.

⁴⁴ Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). С. 287.

⁴⁵ Стасюк О. Методи роботи хлібозаготівельних бригад як спосіб вчинення злочину Геноциду в Україні. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 60.

ТЕМА 8. ОПІР УКРАЇНЦІВ КОМУНІСТИЧНОМУ ТОТАЛІТАРНОМУ РЕЖИМУ НА ПОЧАТКУ 1930-х рр.

Розпочата в Україні у січні 1930 р. суцільна колективізація, що супроводжувалася свавіллям комуністичного тоталітарного режиму, репресіями, депортаціями заможних українських селян і не тільки, а також кількарічна грабіжницька хлібозаготівля викликали повсюдний опір українців. За умови, що понад 80 % населення України у цей період становило селянство, то й «грунтом» повстанського руху стало також воно. Цей опір, масовий за формою, хоча і був нескординований, мав виразний антиокупаційний, антикомуністичний та антиколгоспний характер.

Активність опору зростала відповідно до темпів колективізації, які за лютий 1930 р. подвоїлися, порівняно з показниками січня, а усупільнення орної землі досягло загалом по Україні 68,5 %. Варто зазначити, що на Правобережжі ця частка дорівнювала 74 %, а в зерновій степовій зоні – 77 %¹. Політична і соціальна напруга у січні – лютому 1930 р. загрожувала існуванню комуністичного окупаційного режиму.

Часто антиколгоспні акції розпочиналися з індивідуальних виступів: мовчазного ухилення від вступу до колгоспу й вирізання худоби, зокрема молочної та робочої (тільки б не здавати до колгоспу), пошкодження усупільнених сільськогосподарських машин та реманенту.

Поширеною формою масового колективного опору були «волинки» (виступи селян перед приїжджими уповноваженими партійних органів проти колективізації, усупільнення майна, худоби тощо). Неабияку активність проявляли жінки (закликали розбирати реманент, худобу, били місцевих керівників, активністю вирізнялися жінки позбавлені виборчих прав).

Готуючись до операції «розкуркулення», кремлівські очільники зосередили в Україні значні каральні контингенти: понад

¹ Історія селянства Української РСР у 2-х т. / відп. ред. І. І. Компанієць. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 2. С. 150.

4 тис. бійців військ ОДПУ СРСР, зокрема спеціально перекинутих із внутрішніх районів СРСР, 2 296 чекістів, мобілізованих із запасу в УСРР, а також 2 996 комуністів, 8 328 комсомольців, 4 019 працівників міліції, зведених в окремі загони – загалом майже 24 тис. осіб. Усім було видано зброю². Зауважимо, що в українців зброю майже цілковито вилучили впродовж 1920-х рр.

Окрім спротиву колективізації, часто причиною виступів ставало закриття церков, що були осередками гуртування українського села. У середині лютого – березні 1930 р. із розрізнених бунтів-«волинок» почали формуватися масштабні заворушення, що охопили райони Старобільської, Шепетівської, Бердичівської, Сумської, Одеської, Харківської, Дніпропетровської округ – загалом 110 районів у 18 округах. Фактично спротив у різних формах відбувався по всій Україні. У Шепетівській окрузі вони тривали протягом 20–27 лютого 1930 р., охопивши 13 районів. Для їх ліквідації до Шепетівки прибув голова ДПУ УСРР В. Балицький із підрозділом військ ДПУ³. У березні 1930 р. повстання поширилися на територію Тульчинської, Вінницької, Могилів-Подільської округ, охопили п'ять прикордонних районів Одещини.

У повідомленні В. Балицького від 16 березня 1930 р. до генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, заступника голови ОДПУ СРСР Г. Ягоди та начальника секретно-оперативного управління ОДПУ СРСР Ю. Євдокимова зазначалося: «Вчора приїхав до Тульчинської округи. Вся округа охоплена хвилюваннями і повстаннями. З 17 районів округи вражені 15 районів. На сьогоднішній день хвилювання відбуваються в 153 селах. Цілком вигнано Радянську владу з 50 сіл... У деяких селах збройні виступи. Викопані окопи навколо сіл зайняті озброєними, які не пускають в село. В окремих селах співають “Ще не вмерла Україна” й викидаються гасла “Геть радянську владу! Хай живе

² Подкур Р. Селянські повстання початку 1930-х рр. на прикордонні УСРР. *Регіональна історія України*. 2016. Вип. 10. С. 165.

³ Подкур Р. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК-ГПУ). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2005. Вип. 31. С. 98.

самостійна Україна!"... Всю округу розбито на оперативні ділянки; кожному оперативному сектору надано збройні загони комуністів і військові кінні групи ДПУ. Відданий наказ про рішуче придушення виступів»⁴.

В. Балицький, який особисто очолив «оперативний штаб» з боротьби із антирадянськими виступами, швидко пересувався по території Правобережжя України, придушуючи повстання. Водночас він координував дії загонів ДПУ УСРР та озброєних міліціонерів й активістів, які ліквідували осередки українського спротиву на Лівобережжі, сході та півдні республіки. Ситуація настільки ускладнилася, що Й. Сталін відрядив до УСРР одного із своїх приближених осіб, заступника голови РНК СРСР, наркома Робітничо-селянської інспекції СРСР Г. Орджонікідзе. Його завданням було ознайомитися з перебігом суцільної колективізації та здатністю республіканського партійно-радянського керівництва ліквідувати масовий спротив українців. Наприкінці березня 1930 р. він писав: «У трьох округах – Тульчинській, Шепетівській і Могилівській справжнє повстання селян. Повстання придушене збройною силою, пустивши в хід кулемети, а в деяких місцях – гармати. Убитих і розстріляних 100, поранених кілька сотень... У інших районах (Коростеньському, Вінницькому, Криворізькому, Харківському, Мелітопільському) такі ж бунти»⁵.

4–6 квітня 1930 р. тривало одне з найбільших антиколгоспних повстань – Павлоградське повстання на Дніпропетровщині. Воно охопило три райони: Петропавлівський, Близнюківський, Павлоградський. Повстанці виступали під гаслами: «Геть комуни та радвладу!», «За віру православну!», «Геть комуністів!», «Ми – виробники хліба, нам його не дають»⁶. Вони знищували

⁴ Шаповал. Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. Київ: Стило, 2002. С. 127; Graziosi A. Collectivisation, Revoltes Paysannes et Politiques Gouvernementales. *Cahiers du Monde Russe*. 1994. № 3. Р. 549–550.

⁵ Тилішак В. 1930. У.С.Р.Р. Повстання: науково-популярні нариси. Київ: Смолоскип, 2017. С. 5.

⁶ ГДА СБУ, м. Дніпропетровськ. Спр. П-23866. Т. 9. Арк. 4.

колгоспне майно, розправлялися з активістами. Чутки про повстання дійшли до Полтавської і Артемівської округ.

У наступних доповідних записках ДПУ УСРР підкреслювалося, що в тих місцевостях, де відбувався опір, до нього приєднувалося майже все чоловіче населення. У селах залишалися тільки жінки, діти та люди похилого віку.

Павлоградське повстання придушив об'єднаний підрозділ міліції і ДПУ, до складу якого входили спецгрупа співробітників ДПУ із Дніпропетровська і група чекістів з Ізюма. До них долучилися озброєні загони партійно-радянського активу із охоплених повстанням районів. Сили українців і карателів-окупантів були непорівнянними. Повсталі озброювалися переважно сокирами, палями, сільськогосподарським реманентом, і лише деякі мали мисливські рушниці та обрізи. За участь у повстанні заарештували понад 350 осіб. Згідно з вироком надзвичайної сесії Дніпропетровського суду, що тривала з 7 по 19 травня 1930 р., 27 активних учасників повстання розстріляли, інших позбавили волі строком від 3 до 10 років. Найстаршому з розстріляних було 54 роки, наймолодшому – 21⁷.

Павлоградське повстання є одним з найбільш відомих із 4 098 масових виступів 1930 р. в Україні проти окупаційного комуністичного режиму, участь в яких взяло, за підрахунками ДПУ, 956 587 осіб⁸; за іншими даними – 1 млн 200 тис. осіб. Під час масових виступів було скоєно понад 1535 убивств уповноважених, голів колгоспів, інших представників місцевої партійно-радянської адміністрації⁹. Паралельно загони ОДПУ СРСР на Північному Кавказі також розгромили 1061 повстання, де брали участь 250 тис. нащадків українських запорожців.

⁷ Павлоградське повстання 1930 р.: документи і матеріали / упоряд. В. М. Даниленко. Київ: Укр. письменник, 2009. С. 264–274.

⁸ Васильєв В. Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство. *Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.)* / Васильєв В., Віола Л. Вінниця: Логос, 1997. С. 92.

⁹ Павлоградське повстання 1930 р.: документи і матеріали. 379 с.

Повернення восени 1930 р. до насильницьких методів хлібозаготівлі і поновлення вже у вересні колективізації, а з нею й «розкуркулення» знову спровокувало українців до спротиву. Масового характеру набули форми пасивного опору: відмова заможних селян від землі, поділ господарств між членами родини, продаж сільгоспмашин і устаткування, худоби, реманенту тощо, аби уникнути соціально-економічних ознак «куркульського» господарства і не потрапити під «розкуркулення». Колгоспники стали відмовлятися від роботи, імітувати її, не заявляючи про відкритий саботаж, не виходити на роботу під виглядом хвороби. Важливою формою соціально-психологічного і морально-етичного опору політиці комуністичного тоталітарного режиму, рефлексією на сталінську стратегію і тактику «ліквідації куркульства як класу» було поширення чуток. Зокрема, поширювалися чутки про війну із Польщею та Японією, швидке падіння радянської влади, «пришестя Христа», «настання Божого Суду» тощо.

Упродовж 1930–1931 рр. першість серед різних форм спротиву була за антиколгоспною агітацією. Селами ширилися співомовки, приказки, прислів'я «контрреволюційного характеру»: «Віддав коня, віддав віжки, а сам іди в базар пішки», «Тато в СОЗі, мама в СОЗі, діти босі на дорозі», «Нема чобіт, тільки лапті, розіб'ємо СОЗ на клапті». Також у фольклорі відображено й наслідки сталінської колективізації, її руйнівний характер для економічного устрою, традиційних українських цінностей, повсякдення: «Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні»¹⁰.

Усну агітацію підтримували рукописними листівками, які потайки читали і передавали один одному. Основний їхній зміст – погрози сільській адміністрації та активістам, заклики до боротьби з комуністами і тоталітарним режимом загалом. Іноді автори листівок апелювали до визначних фактів минулого – дій запорізьких козаків, відомих представників повстанського руху тощо. Друковані листівки – зазвичай видрукувані на цигарковому

¹⁰ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. С. 341.

папері заклики українських еміграційних організацій до боротьби із російським комуністичними загарбниками й їхніми поплічниками із числа членів КП(б)У – потрапляли до українського села нечасто.

Наприкінці лютого – у березні 1931 р. поновилися «волинки», «жіночі бунти», вбивства партійців. Співробітники ДПУ, міліції та загони сільських активістів знову розпочали арешти селян-повстанців. Частина із них вислали у позасудовому порядку до Сибіру та Північного краю, активних учасників судили виїзними сесіями судів. Утім, репресії не запобігли спалаху збройних виступів українців. Серед них – масове повстання на початку травня 1931 р. у Солобковецькому районі на Поділлі. Його очолювали колишні офіцери армії УНР. Після придушення виступу повстанці відступили до тодішнього польського кордону по річці Збруч, через який з боєм прорвалися¹¹. Майже одночасно (упродовж травня – червня 1931 р.) тривало повстання на Чернігівщині під керівництвом колишнього червоного партизана Я. Рябченка. Повстанський загін налічував понад 300 осіб, із яких лише 100 були озброєні. Воно поширилося на Городнянський, Менський, Ріпкинський, Сновський і Сосницький райони. Після придушення Городнянського повстання на Чернігівщині аж до початку 1933 р. продовжували діяти невеликі загони, які нападали на колгоспи та сільських активістів¹². Загалом у 1931 р. органи ДПУ УСРР придушили 319 масштабних виступів українців.

Нова хвиля опору здійснюлася наприкінці 1931 р. і не вщухала впродовж першої половини 1932 р. Вона була зумовлена наслідками суцільної колективізації – загрозою масового голоду через вивезення із колгоспних комор у рахунок хлібозаготівлі значної

¹¹ Тилішак В. Понад 5000 масових виступів. Як українське село чинило спротив колективізації. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/11/23/149335/> (дата звернення: 01.09.2020).

¹² Анатомія селянських повстань: Городнянське повстання 1931 р. під проводом Я. Рябченка: збірник документів та матеріалів / авт. вступ. ст. та упор. О. Лисенко, Р. Подкур. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2015. 356 с.

кількості збіжжя. Не рахуючись із потребами українців, режим вилучив 39 % валового збору збіжжя, що вже навесні 1932 р. спричинило масовий голод і смертність серед хліборобів. Роздана мізерна оплата за підсумками 1931 р. неспроможна була забезпечити продовольчі потреби. Це добре ілюструє вірш, який записав учитель історії з Харківщини О. Ісаїв у Борівському районі:

«Жито та пшениця пішли за гряницю,
Ячмінь та овес – забрав МТС.
Кукурудза – Радянському Союзу.
Один мишій сміється,
що на трудовень остається»¹³

Абсолютна сваволя державних і партійних органів поставила українців перед невеликим вибором: 1) одноосібне господарювання, що означало отримання експертного надподатку і життя під загрозою «розкуркулення»; 2) вступ до колгоспу, важка праця і мізерна заробітна плата, що не забезпечувала навіть мінімальних потреб селянської родини; 3) різні форми опору – від численних пасивних спроб оминати совєцькі критерії колективного господарювання до активної форми – збройного повстання. Масовий спротив посилив впевненість Й. Сталіна та його оточення в тому, що переважна більшість населення України вороже ставиться до російського комуністичного режиму. Страх перед українським національно-визвольним рухом спонукав керівництво тоталітарної держави до використання будь-яких засобів для упокорення українців.

На початку 1932 р. Україну поставили на межу виживання. Під загрозою опинилася посівна кампанія, адже насіння теж вилучили в рахунок надвисокого плану хлібозаготівлі. Кремль відмовив у наданні насінневої позики українським селянам, вимагаючи натомість зібрати зерно не тільки для засіву колгоспних земель в УСРР, а й для посіву в регіонах Росії. Українці усвідомлювали, що через колгоспи державі стало легше їх грабувати, тому повсюдно поширювалися «волинки за вихід із

¹³ Ісаїв О. Борівщина в роки людомору (1928–1933). Харків, 2008. С. 186.

колгоспів», учергове засвідчуючи прагнення повернутися до індивідуального господарювання. На сільських сходах лунала агітація подавати заявки до правління про вихід із колгоспу. Часто, не дочекавшись відповіді, українці самочинно повертали усупільнене майно: худобу, реманент, земельні наділи¹⁴. У першій половині 1932 р. із колгоспів України вийшло 41 тис. 200 індивідуальних селянських господарств.

Потерпаючи від голоду, люди опиралися вивезенню хліба, нападали на зерносховища, магазини, комори винокурень, де лежали запаси зерна. Під час «хлібних бунтів» українці збиралися біля сільрад на сходи, відбивали продовольчі та насінневі запаси в колгоспах, виступали проти сільрад, колгоспних контор тощо. Від безвиході такі дії часто поєднувалися з прямим фізичним впливом щодо місцевих партійних і радянських керівників (наруга, побиття, іноді вбивства). Роздобувати зерно для харчування на державних зерносховищах і гуральнях бралися переважно чоловіки – мешканці декількох сіл чи навіть районів, які об'єднувалися у великі загони по кілька сотень і навіть тисяч осіб. Іноді вони мали холодну та вогнепальну зброю. Такі масові голодні заворушення в офіційних документах отримали назву «селянські волинки на ґрунті голоду». Коли більшість учасників заворушення становили жінки, такі виступи в документах ДПУ згадані як «жіночі бунти». Жінки напередодні виступів могли домовлятися з чоловіками, щоб ті залишалися «спостерігачами», сподіваючись, що «місцеве керівництво не буде їх чіпати». У кількатисячних «волинках» на Полтавщині, що в травні 1932 р. охопили 15 сіл, до 60–70 % учасників були жінки. Загалом органи ДПУ УСРР зафіксували в республіці від 1 січня до 15 липня 1932 р. 923 масові виступи із 1630 загалом по СРСР, що становило 56,62 % по країні¹⁵.

¹⁴ Голод-геноцид 1932–1933 рр. у Дніпропетровській області: масштаби, наслідки: збірник документів / ав. вступ. ст. та упоряд. Н. Романець. Київ, 2020. С. 128–136.

¹⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: РОССПЭН, 2001. Т. 3: Конец 1930–1933. С. 441.

Разом із «хлібними бунтами» наростала хвиля виступів за повернення усупільненої домашньої худоби, яка залишалася останньою надією селян на виживання. Зведення ДПУ УСРР за квітень – травень 1932 р. майорять численними повідомленнями про «волинки колгоспників за повернення корів». У деяких селах колгоспники, зневірившись у можливості повернення своєї худоби після безрезультатних ходінь із клопотаннями до колгоспних правлінь і сільрад, почали розбирати худобу з колгоспів назад. Тих, хто забирав корів, виключали з колгоспів, залишали без оплати праці по трудовнях, штрафували, заарештовували. Щоб уникнути примусового повернення худоби до колгоспів, селяни почали її різати.

Й. Сталін вимагав придушення непокори українців. Зокрема, 16 квітня 1932 р. у телеграмі до генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора він зауважив: «Схоже на те, що у деяких пунктах УСРР радянська влада припинила існувати. Невже це так? Невже такі погані справи із селом на Україні? Де органи ДПУ, що вони роблять?»¹⁶.

У червні 1932 р. Харківський обком партії доповідав до ЦК КП(б)У, який відповідно мусив звітуватися перед Москвою про вжиті заходи: «[...] У низці колгоспів спостерігається великий невихід на роботу, і в окремих колгоспах невихід доходить до 50–60 %, частішають також масові виїзди колгоспників та одноосібників за хлібом і пошуком роботи в інші республіки (Центрально-Чорноземна область, Крим і Північний Кавказ). Загострення з продовольством в окремих колгоспах останнім часом збільшило кількість волинок, наслідком яких є напади на колгоспні комори, склади заготзерно з метою розбирання наявних зернових культур. [...] останнім часом серед колгоспників ведуться посилені розмови щодо самовільної і дострокової косовиці недозрілої озимини для продовольства. Посилилися тенденції самовільного розбору коней колгоспниками у колгоспів

¹⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. С. 64; РДАСП. Ф. 558. Оп. 11. Спр. 754. Арк. 122.

і масові подання заяв як особно, а більше групами, про вихід з колгоспів, головню з мотивів відсутності продовольства»¹⁷.

Про нове піднесення антиколгоспного руху йшлося також у доповідній записці заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона до ЦК КП(б)У від 13 липня 1932 р.: «Додаткові матеріали місцевих органів ДПУ сигналізують про подальше зростання вимог колгоспників про виключення їх з колгоспів. [...] Основна маса заяв припадає на райони Вінницької, Харківської і Київської областей. [...] Зараз у низці районів посилено поширюються чутки про те, що настав «новий НЕП» – куркулям і розпроданим будуть повернені землі і майно, за тими, хто вийшов з колгоспів до 1 липня 1932 р., будуть закріплені земельні ділянки на 25 років, а тих, хто не вийде, закріплять на довгі роки за колгоспами, які перетворяться на радгоспи, що є постанова уряду про зняття на колгоспних полях незрілого жита і т. ін. Погані чутки поширюються на базарах»¹⁸.

Нереальні до виконання обсяги хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. і одночасний адміністративний тиск, підкріплений репресіями каральних органів та бригадами сільських активістів, викликали в українському селі відчай і ненависть до комуністичного тоталітарного режиму. Вони спрямовувалися передусім на уповноважених із хлібозаготівлі. Саме в них вбачали безпосередніх винуватців розверстання непосильного хлібозаготівельного плану, обшуків, вилучення збіжжя і залишків іншого продовольства, масового голоду. Частими були попередження уповноважених на кшталт: «Коли будете брати хліб, голови повідриваємо»¹⁹; «Почекайте, незабаром з цими наганами, що ви їдете до нас, ми будемо розправлятися з вами»²⁰. Іноді такі погрози втілювалися в життя.

¹⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 192.

¹⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. С. 205–207.

¹⁹ ДАДО. Ф. П-19. Оп.1. Спр. 180. Арк. 168.

²⁰ ДАДО. Ф. П-19. Оп.1. Спр. 85. Арк. 7.

Вилучення овочів. Одещина, 1932 р. (ГДА СБУ)

Досить поширеним методом боротьби були підпали колгоспних комор, які комуністичний режим розцінював як терористичні акти. Згідно зі статистичними даними про боротьбу органів ДПУ УСРР із «сільським терором», у січні – жовтні 1932 р. від 8 грудня 1932 р., ДПУ відкрило 425 кримінальних справ. Всього за обвинуваченням у терористичних злочинах заарештували 1 160 осіб. При цьому обліково-статистичний відділ зафіксував, що «основну масу притягнених за сільський терор (69,0 %) складають соціально близькі нам прошарки (робітники, колгоспники, бідняки і середняки), «куркулі» складають 23,2 %. Найбільша кількість притягнених за терор з соц[іально] близьких прошарків припадає на Молдавський (93,6 %), Харківський (73,7 %), Дніпропетровський (72,5 %) та Київський (68,3 %) Облвідділи ДПУ»²¹.

Співробітники державної безпеки ретельно аналізували всі форми спротиву українців хлібозаготівлі. Голова ДПУ УСРР С. Реденс в оперативному бюлетені ДПУ УСРР від 5 грудня 1932 р. повідомляв про «хід роботи по сільській контрреволюції»

²¹ ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 9. Арк. 185–190.

у листопаді 1932 р. Він акцентував увагу очільників КП(б)У на активізації репресій за «саботаж хлібозаготівель», «розкрадання і розбазарювання колгоспного та державного майна». За цими обвинуваченнями заарештували 8 881 українця, «серед яких понад 200 к[олишніх] петлюрівців та махновців». У бюлетені виокремлено «форми і методи діяльності контрреволюційних і куркульських елементів у колгоспах:

1. Антирадянська агітація серед колгоспної маси проти господарсько-політичних кампаній, особливо хлібозаготівлі, зрив-зборів, де ухвалювалися розверстані плани хлібозаготівлі.

2. Підбурювання колгоспників до активної протидії вивезенню хліба.

3. Організоване розкрадання і розбазарювання хліба.

4. Відтягування здавання хліба під різноманітними приводами (буцімто відсутність тягової сили, відтягування обмолоту і т. ін.).

5. Залишення у відходах великої кількості чистосортного зерна.

6. Організація підпільних зерносховищ, закопування хліба в ями.

7. Умисне заплутування обліку, ведення подвійної звітності – одна – для колгоспу, де показувалася дійсна наявність зерна, інша – де наявність зерна показувалася у значно зменшеному вигляді».

У бюлетені наведено конкретні приклади опору хлібозаготівлі, які здійснювали голови колгоспів, члени правлінь, комірники тощо. Окремі представники низової ланки совєцького партійного і господарського апарату намагалися зберегти життя колгоспників, роздаючи заборонені комуністичним режимом зернові аванси за трудовні, приховуючи у скиртах якусь децицію збіжжя, відтягуючи здавання зерна, прикриваючись різними приводами.

Специфічною формою протидії хлібозаготівлі було приховування зерна у погано перевіяній полові чи неякісно обмолоченій соломі. Українські селяни, які працювали біля молотарок, за власної ініціативи чи за таємною домовленістю із керівниками колгоспу практикували такий спосіб обмолоту, коли зерно частково йшло в соломку і полову. Потім взимку чи навесні вони таємно переобмолочували соломку, що дозволяло їхнім сім'ям відтермінувати смерть, а то й дожити до нового врожаю. В офіційних

документах партійні республіканські та місцеві керівники називали це явище «розбазарюванням хліба».

Разом із тим, цікавими є й інші випадки. У селі Шамраївка Решетилівського району Харківської області вчителі Тарасевич і Свіргун свідомо виступили проти хлібозаготівлі. Зокрема, Тарасевич на допиті заявив: «Вважаючи, що політика партії на селі у цей період неправильна, що вона по суті приводить до розорення і загибелі селянства, я свої погляди не приховував. Особливо неправильною я вважаю політику в поточній хлібозаготівлі»²². Такі заяви свідчили, що окремі представники сільської інтелігенції, які здобули освіту в навчальних закладах у совєцький період і повинні були впроваджувати засади російського комунізму в українському селі, категорично виступили проти колективізації. Вони вбачали у ній знищення традиційного способу господарювання та повсякдення українців.

Типовим методом ліквідації українського спротиву стали масові арешти. Тільки за чотири місяці (серпень – листопад 1932 р.) співробітники ДПУ УСРР заарештували 21 197 осіб, працівники міліції – 12 896 осіб. Ще 15 619 осіб було заарештовано під час масової операції з ліквідації «куркульсько-націоналістичного підпілля» у грудні 1932 р.²³. В оперативному наказі по ДПУ УСРР від 13 лютого 1933 р. зазначалося, що «петлюрівське контрреволюційне повстанське підпілля» охопило до 200 районів, близько 30 залізничних станцій і депо та низку пунктів прикордонної смуги²⁴. Переважна більшість арештів пов'язувалася саме з протидією хлібозаготівлі²⁵. Антиукраїнську спрямованість дій чекістів підкреслювали терміни «петлюрівське», «повстанське», «націоналістичне».

Узимку 1932–1933 рр., коли Голодомор уже сягнув свого апогею, а комуністичний тоталітарний режим придушував за допомогою зброї антиколгоспні протести, українці перейшли до

²² Докладніше див.: ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 28 (1951 р.). Спр. 5. Арк. 43–106.

²³ ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 9. Арк. 83–86.

²⁴ ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 666. Арк. 56, 58–62, 63 зв.

²⁵ ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 9. Арк. 52–55.

пасивної форми спротиву – «повсякденного опору», звичайного для підневільної та примусової праці. Перебуваючи у стані депресії, люди відмовлялися працювати або працювали абияк. У колгоспах повсюдно фіксували падіння трудової дисципліни, апатію, безініціативність колгоспників та їхніх керівників. Розуміючи, що велику частину врожаю у них заберуть, українські селяни відмовлялися сіяти. Ці дії набули таких масштабів, що Й. Сталін назвав їх «італійкою» за схожість зі страйками італійських робітників на початку ХХ ст., коли працівники різко знижували темп праці, а то й цілковито її припиняли, залишаючись на робочих місцях.

Деякі українці використовували й такі легітимні методи у відстоюванні права на життя, як надсилання скарг та делегацій до центральних установ. Тисячі листів надходили з усіх куточків України до канцелярії голови ВУЦВК Г. Петровського зі скаргами на свавілля районних уповноважених; діяльність сільських активістів, які забирали майно і залишки продовольства, знущалися, били і катували своїх односельців; надмірні плани хлібозаготівлі; неправомірний розпродаж господарства тощо. Постійна присутність в урядовому центрі столиці УСРР юрм обідраних голодних людей, які безуспішно намагалися зустрітися з очільником УСРР, аби розповісти «доброму» «всеукраїнському старості» (ще один міф, який створила комуністична пропаганда) про страшну біду, драгувала номенклатурних працівників, однак «прохачів» особливо не виганяли з міста, демонструючи нібито доступність влади.

Події зими – весни 1931–1932 рр. наочно продемонстрували, що режим не забезпечує хлібом зароблені трудовні. За даними С. Косіора, у 1931 р. 48 % господарств України нічого не отримали на сплату трудовнів, а в наступному – їхня кількість тільки на Дніпропетровщині зросла до 94,8 %²⁶. Тому перед загрозою нового голоду колгоспники почали «отоварювати» трудовні, наприклад, шляхом зрізання колосків. Тих, хто цим займався, називали «перукарями», «стригачами». Судові інстанції

²⁶ Кульчицький С. Ціна великого перелому. Київ: Україна, 1991. С. 201.

обвинувачували їх у «розкраданні державного і колгоспного майна» і застосовували постанову ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення державної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р.

Принесене з поля або, якщо пощастило, отримане в рахунок 15%-авансу на трудодні зерно зазвичай переховували. Постійний страх того, що його можуть відібрати, ламав моральні бар'єри і змушував ховати хліб у могилах, домовинах із покійниками, ямах, вбиральнях. Часто зерно засипали у великі скляні бутлі і закопували, менші запихали всередину іграшок, розсипали на горищах хат, прикриваючи соломою²⁷.

Поширилися й групові форми переховування зерна. Українці об'єднувалися по 4–5 родин і домовлялися про здавання хліба кимось одним, а решта ховала своє зерно в того, хто виконав план хлібоздачі державі. Контрзаходами, спрямованими проти групового опору, стали обшуки та реквізиції зерна у господарствах, що виконали плани хлібоздачі. Нелегальні хлібосховища в колгоспах уповноважені та місцевий партійно-радянський апарат називали «чорними коморами». ДПУ УСРР звітувало, що з 1 по 20 грудня 1932 р. у республіці було виявлено 7 тис. «хлібних ям» та 229 «чорних комор», де було приховано 79 тис. пудів [1,3 тис. т] хліба. Однак вони були «краплею в морі» порівняно з сотнями мільйонів пудів планової хлібозаготівлі, які мала здати Україна у 1932 р. «Підземних міст хліба», про які заявляв В. Балицький, чекісти так і не знайшли, адже їх і бути не могло. Це, зокрема, на початку 1990-х рр. підтвердила у свідченнях мешканка с. Загризове Борівського району Харківської області Антоніна Стебленко:

«В тридцять другому году
Ми вже їли лободу.
Нема хліба, нема сала
Комсомолія забрала»²⁸

²⁷ ДАДО. Ф. П-19. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 114.

²⁸ Ісаїв О. Борівщина в роки людомору (1928–1933). С. 146.

Однак 1933 р. розпочався з ультиматуму Й. Сталіна до ЦК КП(б)У у вигляді постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 1 січня 1933 р.: «Запропонувати ЦК КП(б)У та РНК УСРР широко сповістити через сільради, колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що: а) ті з них, які здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не будуть піддані репресіям; б) стосовно колгоспів, колгоспників і одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, будуть застосовані найсуворіші заходи стягнень, передбачені постановою ЦВК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності»²⁹. Отже, все зерно, видане за трудодні і вирощене українцями на присадибному клаптику землі, якимось чином приховане від уповноважених і «буксирних бригад», оголошувалося державою-окупантом вкраденим і на «законних» підставах підлягало вилученню.

Того ж дня до ЦК КП(б)У надійшов ще один документ – постанова політбюро ЦК ВКП(б) про затвердження пропозиції ЦК КП(б)У стосовно виселення на Північ 700 осіб «злісних елементів та куркулів» без сімей і 700 родин з 20–25 сіл районів Дніпропетровської області, що відставали у хлібозаготівлі³⁰.

Розпочаті на виконання сталінської директиви повторні суцільні обшуки результатів не дали, але співробітники ДПУ УСРР і міліції провели масові депортації українських сімей з усіх областей на Північ під приводом заходів з активізації виконання Україною річного плану хлібозаготівлі.

В умовах, коли українські хлібороби були позбавлені всіх заготовлених на зиму продуктів харчування і масово голодували, сил не тільки на активний опір, а й на висловлювання незгоди в приватних розмовах не залишилося. До того ж кожен побоювався доносу голодного сусіда за винагороду шматком хліба. Ті родини, яким вдалося зберегти сімейне золото і срібло (царські

²⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 567.

³⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 567.

монети, медалі та ордени, обручки, натільні хрестики, ланцюжки, дукачі тощо), понесли його здавати до «Торгсину». Однак отриманого в обмін на них продовольства вистачало не надовго. Залишалася втеча – на Донбас, Дніпробуд, заводи й будівництва в містах України. Ті, кому пощастило – тікали від голоду до сусідніх Білорусії, Росії й далі на Урал, Кавказ, до Сибіру. Деяким вдавалося перетнути державні кордони з Польщею, Румунією.

22 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР видали директиву, якою вимагали вжити термінових заходів до припинення стихійних виїздів українців за межі УСРР «по хліб». Директива Кремля забороняла і в'їзд в Україну. Те саме стосувалося й населення Північно-Кавказького краю, де проживали етнічні українці. Вже наступного дня – 23 січня 1933 р. – політбюро ЦК КП(б)У затвердило спільну постанову ЦК КП(б)У і РНК УСРР, якою заборонялося вільне пересування українців, виїзд за межі України. Порушення постанови каралося арештом та конфіскацією хліба й інших продуктів. Україну й Північний Кавказ перетворили на гетто, перекривши один із дієвих шляхів порятунку від голодної смерті. Голодних людей на межі смерті це не зупиняло. Генсек КП(б)У С. Косіор у доповідній записці до ЦК ВКП(б) від 15 березня 1933 р. визнав, що «виїзд із села, незважаючи на запроваджені перешкоди, набув значних масштабів»³¹.

В умовах Голодомору українці були не лише жертвами комуністичного режиму, вони активно чинили спротив політиці Кремля. Форми спротиву залежали від конкретної ситуації, місцевості і настроїв її населення, повстанських традицій, поведінки уповноважених, сільської адміністрації та активістів. Типовими формами пасивного спротиву були відмова від розверстаного плану хлібозаготівлі, різні методи приховування зерна, вихід із колгоспу, втеча до міста, неякісний обмолот, розповсюдження антирадянських чуток, скарги, псування реманенту, вирізання худоби, есхатологічні настрої тощо.

³¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. С. 443.

Коли дії партійно-радянського апарату набували терористичного характеру, українці переходили до активного спротиву: антирадянської агітації, фізичного знищення уповноважених та активістів, жіночих бунтів, збройних повстань, закликів до відновлення Української Народної Республіки тощо. Всі форми спротиву Й. Сталін порівнював із подіями Української революції 1917–1921 рр., існуванням Української Народної Республіки і бажанням українців жити у самостійній незалежній державі, де приватна власність на засоби виробництва і землю були основою економічного розвитку. Саме тому кремлівський очільник маркував їхній спротив як «петлюрівський», «буржуазно-націоналістичний». З огляду на постійну демонстрацію прагнень українців до державності, Й. Сталін та його поплічники за допомогою Голодомору-геноциду завдали нищівного удару, аби підірвати визвольний потенціал української нації та не допустити відновлення української держави.

*Учасники антибільшовицької групи
села Макартетине Осівського району Донеччини*

ТЕМА 9. КОМУНІСТИЧНА ПРОПАГАНДА: ЦІЛІ ТА МЕТОДИ

Слово «пропаганда» в перекладі з латини означає буквально «те, що слід поширити». Крім функції переконання громадян, вона забезпечує процес ефективної фіксації певних ідей чи поглядів, а також стимулює суспільно-політичну активність. Щоб забезпечити монополію влади та ідеології, комуністичний тоталітарний режим регулярно спотворював факти і події як в СРСР, так і за її межами, уніфікував свідомість совєцької людини. Також пропаганда є дієвим інструментом інформаційних воєн.

Пропаганда 1930-х рр. охоплювала всі сфери життя громадян: стосунки в сім'ї, виховання дітей, трудові взаємини в колективі, ставлення до праці тощо. Вона ставала невід'ємною частиною життя кожної людини і сприймалася, як щось звичне, буденне і навіть потрібне. Методи комуністичної пропаганди були агресивними і системно застосовувалися для політичного та ідеологічного впливу на людей. Активно використовувалося багатократне повторення, апелювання до авторитету чи страху, заклик приєднатися до мас, перехід на особистості та висміювання, демонізація ворога, диктат. Застосовували різні способи донесення пропагандистської інформації – пресу (газети й журнали), плакат, листівку, художню літературу, кіно, радіо¹.

Часто вживаним мовним кліше 1930-х рр. було складноскорочене слово «агітпроп», що поєднувало в собі агітацію (з латини – «приведення в рух») як спосіб донесення нової інформації, та пропаганду. Його походження пов'язане з організацією у структурі ЦК КП(б)У в 1920 р. спеціального відділу агітації і пропаганди², а згодом подібних структур в обласних та районних комітетах КП(б)У. Було винайдено новотвір «агітка» для позначення малих друкарських форм, що містили концентровану інформацію про «новий соціалістичний світ» у форматі

¹ Бойко О. Пропаганда. *Політична енциклопедія*. Київ. 2011. С. 610.

² Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991). *Путівник*. URL: <http://cdago.org.ua/fonds/40/> (дата звернення: 21.03.2021).

гасел. Вони були зручними у використанні, маловитратними у виготовленні через обмежений набір шрифтів і розмір паперу та орієнтованими на донесення/нав'язування якоїсь думки.

Ще одним мовним кліше того часу був «культпроп» (комуністична пропаганда нерозривно пов'язувалась із поняттям «культура», що тлумачиться як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством чи сфера людської діяльності, пов'язана з мистецтвом, просвітницькою діяльністю). Отже, в суспільстві формували усталену думку про те, що ознайомлення із «совєцькими агітками» є прямим шляхом до підвищення особистого рівня культури.

В СРСР/УСРР активно використовували як усну пропаганду, так і друковану. Усну пропаганду на селі розповсюджували через представників партійних і комсомольських осередків, політвідділів МТС, що були створені для втілення політики комуністичної партії на селі, контролю перебігу хлібозаготівельних кампаній, а також через керівників підприємств, голів колгоспів, членів сільських рад, учителів. Зокрема, є багато свідчень, що вчителі й учні сільських шкіл часто ставали як свідками, так і опосередкованими учасниками «розкуркулення». Вони приходили на подвір'я до «розкуркулюваних», декламували гасла, співали революційні пісні і частівки на кшталт «Гей живо, живо даєш колективи! В комуни скоріше, щоб було веселіше!», чим створювали потрібний психологічний тиск на «жертв колективізації»³.

«Комуністичним рупором» усної пропаганди було радіо. У 1924 р. з фрази «Алло! Говорить Харків! Усім, усім, усім! Працює перша в Україні радіотелефонна станція!» розпочався період радіомовлення в УСРР. Харків'яни почули виступ голови ВУЦВК Г. Петровського й керівника уряду УСРР В. Чубаря та невеликий концерт. У перші роки радіомовлення відбувалось у форматі радіотелеграм, рідше документальних передач. Однак із кінця 1920-х рр. основною формою стала радіогазета, а радіо –

³ Петренко І. Відібране життя (розкуркулення на Кіровоградщині). Кіровоград: Антураж, 2009. С. 213.

активним ретранслятором комуністичної пропаганди. Радіогазети активно використовували для проведення мітингів, суботників, «тижнів охорони» та інших масових заходів. Головними темами були повідомлення про «великі будови», «роботу передовиків виробництва», «індустріалізацію», «колективізацію» тощо. У 1930 р. було організовано прямі трансляції судових засідань із Харківського оперного театру, де тривав процес над членами сфальсифікованої справи «Спілки визволення України»⁴.

Досить результативною в просуванні комуністичної пропаганди і нав'язуванні нового соціалістичного способу життя виявилася періодика. Задля посилення маніпулятивного впливу на українців пресу почали масово використовувати в 1919 р., зокрема, започатковано випуск більшовицької преси українською мовою, одночасно було заборонено більшість опозиційних газет. Серед перших видань були газети «Комуніст» (м. Харків, двомовна) і «Більшовик» (м. Київ), урядовий друкований орган «Вісті» (м. Харків, двомовний). У 1922 р. в УСРР уже друкувалося 56 україномовних видань⁵. Журнал для жінок «Комунарка України» у 1923 р. мав тираж 10 тис. примірників. Популярними ілюстрованими виданнями тих років були також журнали «Знання», «Безвірник», «Червоний перець», «Селянський журнал», ще один журнал для жінок «Селянка України», журнали для дітей «Червоні квіти», «Більшовиченята», «Жовтень» та інші⁶. Газетний матеріал не такий яскравий як плакат чи листівка, однак завдяки масовому розповсюдженню і характерній практиці обов'язкового читання й обговорення у хатах-читальнях забезпечував тотальний вплив на людей. За умови монополії на всі засоби масової інформації в країні, їх повний контроль і сувору

⁴ Ціліховський В. «95 років тому заговорило українське радіо». *Дзеркало тижня*. 22 листопада 2019 р. URL: https://zn.ua/ukr/HISTORY/95-rokiv-tomu-zagovorilo-ukrayinske-radio-330572_.html. (дата звернення: 21.03.2021).

⁵ Баранник М., Голобуцький П. Історія преси в Україні. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й. Київ: В-во «Наукова думка», 2005. С. 625. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istoriya_presy_v_Ukr (дата звернення: 21.03.2021).

⁶ Баранник М., Голобуцький П. Історія преси в Україні. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й. С. 625.

цензуру, періодичні видання, а особливо газети, стали головним «рупором» комуністичної пропаганди.

На початку 1930-х рр. після ухвалення постанов ЦК ВКП(б) від 11 серпня 1930 р. «Про реорганізацію мережі газет у зв'язку з ліквідацією округів» та від 18 січня 1931 р. «Про сільську районну та низову пресу» відбулося активне формування широкої мережі районних газет. Ці постанови визначили засади функціонування регіональної преси: змістовне наповнення, діяльність інституту робсількорів, організаційні питання роботи редакцій та кадровий склад. На виконання постанови ЦК ВКП(б) про організацію районних газет секретаріат ЦК КП(б)У 13 березня 1931 р. ухвалив організувати впродовж року в Україні 100 нових районних газет⁷.

Утворення мережі районної преси перебувало під контролем найвищого державного і партійного керівництва: комітет у справах друку при РНК УСРР займався питаннями планування видавничої діяльності, професійної освіти працівників; відділ пропаганди й агітації ЦК КП(б)У – інформаційно-пропагандистською діяльністю⁸. Всі районні газети існували виключно як друковані органи райкомів партії, райвиконкомів і райпрофрад; редакторів районних газет призначали з членів бюро райпарткому із подальшим затвердженням кандидатури обкомом та ЦК партії⁹.

На перших сторінках газет і журналів, починаючи з кінця 1920-х рр., почали друкувати портрети партійних лідерів, які ставали зразками «нових людей». Паралельно йшло широке цитування думок і настанов вождів. Починаючи з 1924 р., розгорнуто пропаганду «основ лєнінізму». У 1928 р. за передплату журналу «Селянка України» додатково надсилали «портрет

⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4183. Арк. 4–6.

⁸ Попова О. Функціонування газетної періодичної преси Радянської України (кінець 1920-х – 1930-х рр.): тенденції, механізми, практики. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2013. Вип. 68. С. 54.

⁹ О партийной и советской печати: сборник документов. Москва: Правда, 1954. С. 405–406.

В. Леніна у фарбах»¹⁰. Чільне місце на перших шпальтах газет також займали постанови центральних та місцевих органів комуністичного режиму.

Характерною ознакою газет того часу були пропагандистські гасла, найчастіше викладені у формі спонукання до дії чи прямого наказу. Гасла розміщували на всіх сторінках газети, відмінність полягала лише в тому, що перше місце на передовицях завжди займали гасла про всесвітню перемогу комуністичної ідеології і побудову соціалістичного майбутнього на кшталт «Вище стяг світового інтернаціоналу! За цілковиту перемогу соціалізму в нашій країні!», що несли послання до аудиторії: приєднуйся, допомагай будувати новий світ. Внутрішні питання, винесені на перші шпальти, сприймалися як завдання такої ж ваги. Під час проведення сільськогосподарських кампаній чільне місце займали гасла про вчасний засів – «Пізня весна вимагає провести сівбу найхутчіше та найорганізованіше», виконання контрактційних договорів – «За зрив контрактації – до права!», «Негайно зліквідувати прорив у заготівлі шерсті!», «Стимулюємо здавання махорсировини!», «Накопаний буряк зараз же до цукроварні!» та ін.

Особливу увагу в пропаганді комуністичний тоталітарний режим приділяв хлібозаготівлям. У такому разі використовували декілька гасел одночасно. До них приєднувалися дописи сількорів і статистичний матеріал про виконання планів косовиці, обмолоту, перевезення збіжжя на зернозбиральні пункти тощо. Нерідко гасла, що спрямовували на питання хлібозаготівель, поєднували у своєму короткому викладі декілька меседжів, часто вживався епітет «ледар» до колгоспників, занесених на «чорну дошку». Використання цієї, на перший погляд, необтяжливої характеристики врешті формувало думку, що люди голодують через власну погану працю, а значить, їх не шкода. Щоб «вмотивувати» до пришвидшення темпів заготівлі зерна,

¹⁰ Маркова С. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.). С. 271.

вдавалися до розміщення карикатур і нагородження орденами «черепахи», «осла», «рогожаним прапором» тощо. Іноді сатиричні зображення межували з відвертим знуцанням.

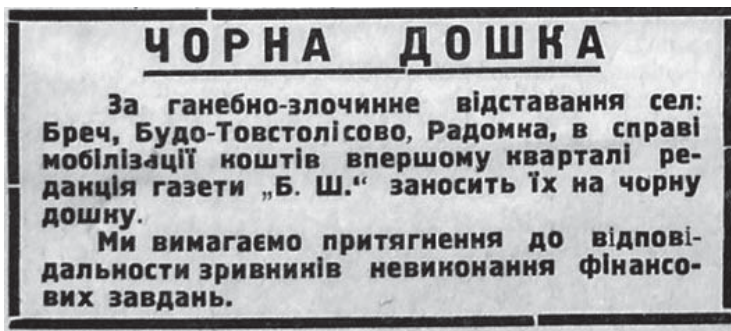
Повідомлення, опубліковані в корюківській районній газеті «Більшовицький шлях» (Чернігівська обл., 9 та 16 січня 1933 р.)

Обов'язково в кожному випуску газети були гасла, що спонукали до активної праці: «Добра робота – гарні наслідки», «Штурмувати завдання 4 останнього року п'ятирічки», «Виконали достроково – висунули зустрічний», «Темпів не знижувати» та інші.

Характерним прийомом акцентування уваги читачів на глибинному сенсі інформацій була техніка протиставлення успішних і негативних прикладів. Вона застосовувалася навіть у гаслах-привітаннях. Наприклад, гасло «Ударникам – передовим бійцям соціалістичної п'ятирічки у День ударника палке вітання!» підкріплювалося розміщеним поруч (але меншими літерами) гаслом-спонуканням «Нещадно борючись проти контрреволюційного троцькізму, проти всіх проявів правого і лівого опортунізму, гнилого лібералізму, під проводом партії виконаємо п'ятирічку за 4 роки!». Так створювався зв'язок між ударництвом і успішним виконанням завдання партії – п'ятирічка за 4 роки, пропонувався правильний шлях досягнення мети через боротьбу і виголошувалося попередження не ставати на хибний шлях. Специфічні рубрики «З фронту колективізації»,

«З фронту боротьби за хліб» підкреслювали агресивний мілітаристський стиль комуністичної пропаганди.

Сильний психологічний тиск мали повідомлення про занесення на «чорні дошки» сіл, колгоспів та окремих колгоспників за невиконання планів хлібозаготівлі. Так, газети використовували не тільки як засіб пропаганди, а й як частину механізму репресій, бо редакції місцевих газет долучилися до процесу занесення на «чорну дошку» за невиконання хлібозаготівельної та інших сільськогосподарських кампаній. Відверто і цинічно використовуючи пресу задля пропагандистської мети, режим представляв її ділянку роботи як найважливішу в побудові нового ладу і нав'язуванні комуністичної ідеології.

Повідомлення про занесення на «чорну дошку» сіл Бреч, Будо-Товстолісова та Радомка, опубліковане в корюківській районній газеті «Більшовицький шлях» (Чернігівська обл., 9 квітня 1932 р.)

Окрім періодичної преси, найчастіше використовуваними формами пропаганди з позиції охоплення мас були плакати і листівки. Тематика плакатів цього періоду зосереджена на проблемах колективізації, релігієборстві, питаннях охорони і збереження зернових та урожаю інших сільськогосподарських культур, активізації ролі жінки в усіх процесах суспільного життя і господарювання, заходах, спрямованих на акумуляцію коштів для здійснення індустріалізації країни тощо. Плакат як яскрава візуальна інформаційна форма з мінімумом тексту і категоричним

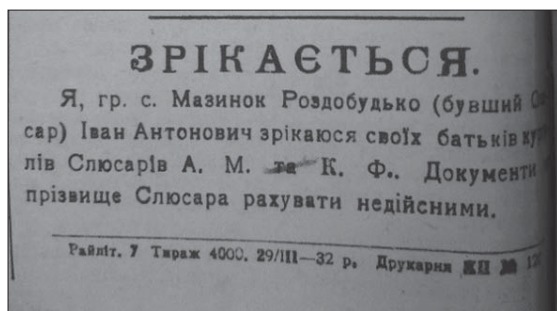
викладом у спонукальній до дії формі був продуктивним пропагандистським інструментом, який підводив до думки, що з ворогом треба поводитися, як на війні, не виявляючи жалю.

Пропагандистський метод висміювання окремих категорій осіб чи їхніх дій на плакаті передавався через карикатури. Простотою сприйняття вони залучали увагу широкого загалу, формували негативне ставлення до висміюваних, викликали протистояння в українській громаді між її членами, спотворювали й дегуманізували образ українського селянина-власника.

Метою пропаганди була зміна ставлення до селян-власників, вона сприяла зламу моральних бар'єрів щодо зазіхання на результати їхньої праці, виправдовувала дії партійних, державних органів і каральних установ режиму (ДПУ, міліція) щодо цих людей, легітимізувала зречення та спонукала до зради дітьми власних батьків.

«У нашому колгоспі немає місця попам і куркулям». Михайлов Н.
Рік невідомий

Оголошення в газеті «Колективіст Переяславліцини»
(Київська обл., 29 березня 1932 р.)

Пропагандистська машина комуністичного тоталітарного режиму нав'язувала думку й фіксувала у свідомості громадян беззастережну, безсумнівну правильність усіх рішень «комуністичної партії та уряду», обов'язковість їх виконання та невідворотність суворої відповідальності за порушення термінів, зрив завдань, ба більше – саботаж цих рішень.

*«До осінньої сівби будь наготові!»
Дерезус М. 1931 р.*

*«Колхозники й односібники!
Здамо хліб державі за зобов'язанням
повністю і вчасно!». Говорков В. 1933 р.*

Отже, кожен сільськогосподарську чи фінансову кампанію в СРСР/УСРР підтримували засоби масової агітації і пропаганди. Це стосувалося й виконання постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності» («закон про 5 колосків»).

1930-ті рр. – час становлення совєцького кінематографа. Саме тоді вислів В. Леніна про кіно як найважливіше з мистецтв набув усталеного розуміння, і цей вид мистецтва сприймався як передова лінія ідеологічного фронту. Кінодокументалістика, що відображала процеси колективізації і механізації

сільськогосподарських робіт, показувала радісні, усміхнені обличчя колгоспників під час збирання урожаю в полі чи на возовиці хліба, формувала образ задоволеного життям трудівника села. Своєю чергою, документальне кіно про великі будови – Дніпрельстан, Харківський тракторний завод та інші – навіювало переконання про жертовність задля побудови соціалізму, переконувало аудиторію, що напівголодне існування і хліб по картках у містах, вилучення всіх зернових і продуктів у сільській місцевості, трупи померлих від голоду людей на вулицях великих міст і містечок, які намагалися не бачити у 1932–1933 рр., – все це заради «великої мети».

Можливості художнього звукового кіно з його появою відразу було використано для пропаганди. Такі фільми, як «Трактористи» (1939 р.), «Свинарка і пастух» (1941 р.), «Кубанські козаки» (1949 р.) закріплювали у свідомості людей образи щасливих, сповнених ентузіазму робітників та селян і нівелювали будь-які спогади про Голодомор. Фактично ці фільми стали частиною розлогої кампанії із замовчування, приховування злочину геноциду та підміни історичної правди.

Задуманий як типова агітка, фільм «Земля» О. Довженка насправді виявився проукраїнським і глибоким за змістом. Після понад 30 попередніх переглядів і виконаних купюр фільм вийшов у прокат 8 квітня 1930 р. Через 9 днів покази було припинено. Офіційна причина – натуралізм і замах на звичаї¹¹.

*«Колгоспнику, охороняй свої поля від класових ворогів – злодіїв і ледарів, які розкрадають соціалістичний урожай!».
Говорков В. 1933 р.*

¹¹ URL: <https://vufku.org/found/zemlia/>

Учитель може запропонувати учням знайти епізоди в кінострічці, в яких режисер і сценарист О. Довженко показує несприйняття українцями нищення комуністичним режимом приватної власності, руйнації традиційного укладу життя, нав'язування антагоністичної поведінки в українському соціумі – на рівні громади та родини.

Характерною ознакою комуністичної пропаганди було цільове спрямування на окремі соціальні та гендерні групи. Одним із важливих завдань комуністичної пропаганди була руйнація традиційного побуту українців.

Варто виокремити й антиукраїнське спрямування пропаганди: 25-тисячники, уповноважені з хлібозаготівель, начальники політвідділів МТС, яких відряджали для роботи в села, були переважно російськомовними. Незважаючи на українізацію, російськомовною була й значна частина управлінського персоналу державного і партійного апаратів. Агітаційні матеріали – плакати, листівки, окремі районні газети – також нерідко друкували російською мовою.

Комуністична пропаганда, як зброя інформаційної війни, експлуатувала й апелювала до почуттів людей, а не до їхнього розуму; викликала почуття страху залишитися поза колективом; диктувала «єдино правильну лінію партії і уряду», схиляла до вступу в колгоспи, залякувала репресивними діями режиму тощо.

**ТЕМА 10. ТВОРЕННЯ «НОВОЇ ЛЮДИНИ»,
ІНДОКТРИНАЦІЯ СВІДОМОСТІ МОЛОДІ ТА ДІТЕЙ
У 1920-ті – 1930-ті рр.**

У процесі комуністичного «виховання» та «перевиховання» 1920-х – початку 1930-х рр. можна виокремити два періоди. Перший – період пошуку базових засад створення « нової людини », змісту ідеології, її функцій у суспільстві, методів впливу на людей; почали розвиватися психотехніка, психологія, нейрофізіологія, рефлексологія, педологія, педагогіка, соціальна психологія та інші науки, покликані допомогти владі створити тип робітника з новою психологією та « низькою зношуваністю », « переробити » кадри учасників соціалістичного будівництва. Важливого значення надавалося нормативному формуванню громадської думки засобами пропаганди, активно використовувалися преса, усна пропаганда, соціально-демагогічні гасла, плакатна пропаганда та ін.; передбачалося виокремлення із загальної суспільної маси специфічних груп і прошарків, зокрема референтних груп партійців, комсомольців, піонерів із чітко закріпленими статусами в системі ієрархії влади і відповідними соціально-рольовими образами, закріпленими в суспільній свідомості. Другий період – кінець 1920-х – початок 1930-х рр. характеризувався масовим застосуванням силових методів впливу (населення « перевиховували » в таборах, в'язницях, колоніях, будинках ув'язнених; каральні інституції проникли в усі сфери життєдіяльності тогочасного суспільства; радянські органи держбезпеки, партійно-радянська номенклатура функціонували в новій системі тотального контролю, спостереження велося за « всім і всіма »). Проникнення каральних інституцій в усі суспільні сфери, налагодження системи тотального контролю дозволило комуністичному режиму залякати суспільство, знецінити життя людей. Окупаційний терор досяг апогею вже у 1930-х рр.¹

¹ Докладніше див.: Калінкіна С., Корновенко С., Маркова С., Романець Н. « Великий перелом » на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.): монографія. Черкаси, 2017. 300 с.; Пролонговані наслідки і латентні складові

Більшовики потребували «нових людей», позбавлених сумніву в тому, що лише комуністична партія може бути для них гарантом суспільного блага. Вони мали бути віддані ідеологічним засадам партії, відмовитися від норм і цінностей традиційного суспільства. На думку комуністичних ідеологів², новоствореній державі потрібні були «надлюди», які мали вирізнятися презирством до смерті, витривалістю, самовідданістю у праці тощо. Людей, які не відповідали цим очікуванням, зневажливо називали «людішками», їх намагалися «перевиховати». Особливо комуністів дратували прояви українського індивідуалізму, тяжіння до приватної власності.

Певним підсумком пошуку шляхів «створення нової людини» став I Всесоюзний з'їзд у справах вивчення людської поведінки (1930 р.), неофіційно названий «з'їздом соціалістичної реконструкції людини». На з'їзді було задекларовано, що «створення нової людини зі старого людського матеріалу – неможливе»³. Психолог В. Вагнер закликав розглядати людську психологію «з погляду розвитку тварин для встановлення певних закономірностей психологічного розвитку»⁴. М. Булгаков у повісті «Собаке серце» показав антинаукові розробки вчених тих часів у контексті створення «нової людини», яку «помістили в нову соціальну реальність».

Голодомору 1932–1933 рр. в Україні (навчально-методичні матеріали для учителів історії; фрагмент). *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник*. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2019. Вип. 19. С. 172–186.

² *Комунізм – ідейно-політична доктрина у робітничому русі, панівна ідеологія в СРСР, що корелювала у 1917–1933 рр. із встановленням диктатури більшовиків, одержавленням власності, систематичним застосуванням форм і методів «червоного терору», політикою «воєнного комунізму», одержавленням аграрного сектору, «розкуркуленням» селян, тотальним ідеологічним впливом тощо.*

³ Резолюція З'їзду по пленарному циклу «Психоневрологічні науки» й соціалістичне будівництво. *Резолюції пленуму, секцій та нарад Всесоюзного з'їзду в питанні вивчення людської поведінки*. Харків – Київ: Держ. вид-во України, 1930. С. 97.

⁴ Зільберфарб Й. До соціалістичної реконструкції людини (I Всесоюзний з'їзд у справах вивчення людської поведінки). Харків – Київ: Держвидав України, 1930. С. 27.

У цьому контексті можна запропонувати учням згадати вивчену на уроках літератури повість М. Булгакова «Собаче серце» й дати відповідь на запитання: чи мали право комуністи втручатися у

процеси соціальної еволюції та претендувати на роль Бога у формуванні «нової людини»?

Специфікою роботи комуністичних ідеологів стало загострення соціальних суперечностей, зокрема протиставлення інтересів одних прошарків іншим, виокремлення групи незаможних із негативним ставленням до селян-власників; залякування; цькування; навішування назв-ярликів, кліше («куркуль», «хлібний спекулянт», «підкуркульник», «непман», «петлюрівець», «затуркана», «темна» та ін.), загальна дегуманізація відносин у суспільстві. Головною особливістю комуністичного режиму став повний контроль держави над громадянами. Вивчення наукової літератури, опублікованих та архівних джерел засвідчує, що об'єктами впливу стали всі категорії населення.

Нові умови проживання (колективізація побуту) змінювали світогляд, традиційний спосіб життя українців. Формування одержавленого суспільства передбачало формування одержавленої особистості – людини, позбавленої сумніву в тому, що лише керівна політична сила може бути виразником суспільного блага.

Як зазначалося в попередньому розділі, важливими складниками роботи з міським і сільським населенням була плакатна пропаганда. Їх часто ділили на дві частини, як в іконах (верх – добро, низ – зло), що впливало на підсвідомість значної частини населення. Плакати нав'язували людям вибір: з ким вони мають бути, з ким боротися, на кого рівнятися, кого знищити.

Комуністичні ідеологи запропонували громадянам нову символічну реальність, центральне місце в якій відводилося

«Селянко, йди в колгосп!»
Дейнека О., 1930 р.

«новій жінці» і «новому чоловікові». Особливо активно плакатна пропаганда тиражувала новий жіночий образ фізично сильної особистості, котра за необхідності могла замінити чоловіка і на виробництві, і на війні (жінки змушені були поєднувати традиційні сімейні обов'язки із працею (понад 10 годин на добу) в колгоспах, громадськими роботами – потрійне навантаження на жінку). Натружені великі руки, кремезна статура підкреслювали уніфікованість «нових» образів чоловіків і жінок (чоловік-ударник, чоловік-герой, жінка-активістка, жінка-

трактористка, жінка-колгоспниця та ін.). На совєцьких плакатах не було зображень повноцінної родини.

Нові образи радянських людей передбачали відповідні імена: Тракторина, Октябриня, Жовтина, Ленініна, Вілор, Мелор, Маркс, Текстиль та ін.

Можна запропонувати учням «приміряти» на себе одне з імен та описати свої відчуття.

Паралельно було розпочато активну роботу з асиміляції, масової русифікації та створення в СРСР нової історичної багатонаціональної спільноти – «совєцького народу» (*homo soveticus*). Формували нову спільноту людей зі специфічною психологією – задовольнятися малим.

Варто додати ще про нав'язування совєцького календаря свят. Як слушно зауважує М. Рольф, офіційні свята більшовики використовували і як інструмент для популяризації політичної мети, і для маніпулювання людьми. Важливими подіями та революційними святами було визначено, зокрема, такі: 22 січня – пам'ять про «криваву» неділю (в сучасній Україні – це День

Соборності); 8 березня – Міжнародний день робітниць (нині – це суперечливе свято Міжнародний жіночий день, котре має своїх прихильників і опонентів). 14 жовтня у 1931 р. було проголошено Днем колективізації та врожаю (відповідно до Постанови ЦК КП(б)У). У незалежній Україні це не лише свято Покрова Пресвятої Богородиці, а й День захисників України, День українського козацтва й День створення УПА. Характерною особливістю 1930-х років було перетворення святкових днів на робочі. У роки Голодомору-геноциду замість звичайних святкових заходів проводили «польові мітинги», 1 травня оголошували «днем ударного засіву». У селянській свідомості такі «свята» ідентифікувалися як свята для влади та комуністів⁵. Варто зауважити, що відмова від совєцького календаря дозволила частково відновити традиційний український календар свят, а також створити новий.

Тоталітарні режими традиційно використовували молодь і дітей з метою легітимації, зокрема через їх радикалізацію. У посібнику використано термін індоктринація (*цілеспрямоване розповсюдження ідеології без задіяння критичного сприйняття*), щоб простежити, як комуністичний режим змінював свідомість молоді та дітей, наповнював її вигідним для себе змістом у формі переконань, образів, установок тощо. Ідею про створення «нових людей» комуністична влада активно культивувала саме серед молоді та дітей, яких розглядали як джерело поповнення робітничого класу, колгоспного селянства, совєцької інтелігенції та були б ретрансляторами комуністичних ідей у майбутньому.

Основним постулатом стало формування класової спрямованості поведінки дітей⁶. Найбільш важливим із погляду виховання «нових дітей» в СРСР, УСРР вважався період із 8 до 11 років. У першій половині 1920-х рр., зокрема з подачі педагогів Наркомосу, набула поширення ідея повного відриву дітей від сім'ї за допомогою розгалуженої системи дитячих будинків (там

⁵ Рольф М. Советские массовые праздники / пер. с нем. В. Алтухова. Москва: РОССПЭН, 2009. 439 с.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 20. Оп.1. Спр. 33. Арк. 286.

мали перебувати не лише діти-сироти і безпритульні, а й діти матерів-одиначок, діти батьків, зайнятих на великих будовах, сільські діти). Сільських дітей намагалися забрати від родини, щоб перетворити на «дітей колективу».

Схема навчально-виховного процесу в УСРР слабко корелювала з вихованням у сім'ї. Нова совєцька школа найбільше обурювала українців своїм принизливим ставленням до сім'ї. Батьки висловлювалися проти шкіл, де «вчать дітей на комуністів», та вимагали «розпустити піонерзагони, які негативно впливали на дітей». Варто зауважити, що дехто ідентифікував «походження» більшовицької влади від «нечистої сили».

Поступово ідеологи комуністичного режиму втягували дітей у серйозні суперечки з дорослими, впливаючи на їхнє сприйняття традиційних українських цінностей. Комуністична влада змушувала дітей і молодь брати на себе відповідальність, неприяманну їхньому віку. Дітей залучали до голосування на піонерських зборах «за колективізацію» або «проти куркулів». До речі, діти часто висловлювалися на захист «куркулів»: «Коли в куркуля все забирають, то нащо і його забирати? Він вже бідняком зробився», «Куркуль сам робив і батьки його робили, того він і багатий». Діти не розуміли, навіщо знищували селян-власників.

У голодному 1932 р. дітей змушували організовувати демонстрації, червоні куточки, укладати договори з батьками, бо кожна сім'я піонера мала придбати облігації позик тощо⁷. Школярі-піонери виготовляли плакати для проведення виборчих кампаній, заповнювали повістки, придумували гасла, проводили демонстрації, огляди-конкурси. Наступне, на що варто звернути увагу, – залучення комуністами дітей і молоді не лише до агітації, а й обшуків, охорони полів тощо. До піонерської організації зараховували навіть тих дітей, які не відвідували школу, а таких дітей було досить багато.

⁷ Петров И. О передовой шеренге борцов за финплан. *Вожатый. Руководящий журнал по теории и практике детского коммунистического движения*. 1932. № 7 (апрель). С. 41–42.

Дітям забороняли дотримуватися традицій і звичаїв, навіть у привітанні нав'язувалося зневажливе ставлення до старших, наприклад, не відповідати дорослим, коли вони вітаються «Добрий день», натомість – очікувати, допоки дорослі почнуть звертатися «Будь готовий»⁸. Характерним для тих часів був лист школярки-піонерки, надрукований у газеті «Харківський Пролетарій», у якому вона називає своїх батьків «дикими та допотопними». Режим змушував дітей зрікатися батьків, часом доносити на них. У традиційному ж українському суспільстві діти не були відповідальними за батьків. На думку С. Маркової, на початок 1930-х рр. маємо поширення ідейно-ціннісного конфлікту між дітьми та батьками.

У «нових совєцьких школах» запроваджувалася не лише сувора дисципліна, а й постійний контроль за учнями та їхнім оточенням⁹. Школярів, як і дорослих, поляризували відповідно до їхнього соціального походження, виключали тих учнів, які приховали свій соціальний стан. Групи товаришування дітей також відбивали нову соціальну реальність. Зокрема, групи товаришування дітей робітників і селян траплялися рідко¹⁰.

Комуністичні ідеологи для роботи із молоддю виокремили специфічні референтні групи (піонери, комсомольці, комуністи та ін.) із закріпленими статусами в системі ієрархії влади та соціально-рольовими образами, закріпленими в громадській свідомості. У представників таких референтних груп суспільне мало домінувати над особистим у всіх сферах життя, молодь мала призвичаїтися до поганого побуту, невиразного одягу, нехтування власними почуттями. Самовіддана праця, навіть ціною власного здоров'я, життя, кохання мала стати для них, як і для дорослих, пріоритетною¹¹. Так, комсомольців активно долучали

⁸ Перший Всеукраїнський З'їзд представників колгоспів С. 18.

⁹ ДАОО. Ф. Р-233. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 42; 70.

¹⁰ Фігурін О. Спроба дослідження вільних товариських дитячих об'єднань. *Шлях освіти*. Харків: ДВУ, 1927. № 11 (78). С. 110–111.

¹¹ Вайсберг Я. Некоторые вопросы культурничества. *Комсомолец-агитатор. Орган ЦК и Харьковского окружкома ЛКСМУ*. 1928. № 6 (март). С. 25.

до участі в нарадах, мітингах, конференціях бідноти, переписах населення, роботи ревізійних комісій, конкурсів на участь у передвиборчій кампанії, перекличок-змагань між окремими комсомольськими організаціями. Під керівництвом комсомолу проводили передвиборчі карнавали, факельну ходу, лижні пробіги. Створювали ударні комсомольські бригади («легка кавалерія») та направляли їх для роботи в села. Часто комсомольці проявляли неабияке завзяття у «роботі». Наприклад, у Проскурівській околиці комсомольці відкрили вогонь із револьверів по селянах, які йшли хресною ходою, у відповідь селяни розгромили комсомольський клуб¹². У березні 1933 р. у Харківській області майже 3 тис. комсомольців займалися пошуками «куркульських елементів на селі» та пошуком «ворогів радянської влади»¹³. Молоді нав'язували не притаманні українському соціуму функції та обов'язки, котрі кардинально впливали на свідомість і поступово формували нові моделі комуністичної поведінки.

Упродовж 1920-х рр. точилися суперечки щодо залучення дошкільнят у суспільно-політичне життя. Комуністичний режим офіційно визнавав вік 4–5 років найкращим, «щоб зробити з дитини людину». До кожного дитсадка мав прикріплюватися найближчий піонерзагін під керівництвом комсомольців. Піонери відвідували дітей один–два рази на тиждень і ставали частиною їхнього внутрішнього оточення. Як наслідок, у дитячих садках, будинках для дітей від 4 років вже можна було побачити куточок Леніна, «могилу Леніна», безліч малюнків про нього. Першими словами, які мали читати й писати діти були – «Ленін», «1 травня», «жовтень». Більшовики активно використовували символічну реальність, зокрема червоні п'ятикутні зірки. Дітей долучали до безглузвих ігор у «дитячий виконком», «юних лєнінців», та безглузких дійств, зокрема «мітингувань», «засідань», «демонстрацій»¹⁴.

¹² ДАХМО. Ф. П-31. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 166.

¹³ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 35.

¹⁴ Докладніше див.: Калінкіна С., Корновенко С., Маркова С., Романець Н. «Великий перелом» на селі 300 с.

Окремо варто зупинитися на дитячій літературі згаданого періоду, на яку мав активно впливати комуністичний дитячий рух (комдитрух). Дитяча література мала відіграти чи не найважливішу роль у створенні «нової людини». Масова політична книжка повинна була «навчити дітей розпізнавати класових ворогів пролетаріату та вести із ними боротьбу, знайомити дітей із боротьбою пролетаріату в капіталістичних країнах, організувати на боротьбу за міжнародний комуністичний рух, боротися проти куркулів та людей із «СВУ»¹⁵.

Наприклад, твір «Ховрашки» В. Поліщука (автор мандрівних нарисів 1920-х – 1930-х рр., ймовірно, совєцький шпигун, який писав на контрасті «прекрасного “нашого” і негативного “їхнього”»¹⁶: «І тоді (слова хлопчика) після вбивства ховрашка, виступила наверх до мене вся злість боротьби в природі, вся невтомна лють її, коли на шлях одної живої тварі стає друга... І нехай тіні докору, жалю й огиди до самого себе гнітять потім, – діло зроблене»¹⁷.

Головним героєм усіх книг мав бути дитячий колектив. У дитячих книгах заборонялося «ідеалізувати куркульські хутори, пропагувати класовий мир, співати дифірамби одноосібному господарству, ідеалізувати українське гетьманство, протягувати теорію безбуржуазності української нації»¹⁸. На I Всеросійській конференції у справах дитячої літератури (лютий 1931 р.) остаточно заборонено казку. У додатку до протоколу № 80 «Про застосування казки в педагогічному процесі» секретаріату ЦК ЛКСМУ зазначалося, що «проти казки потрібно розгорнути широку боротьбу через комсомол, вожатих, педагогів, через

¹⁵ Горбенко Ю. Політична й технічна дитяча книжка. *Шлях освіти*. Харків: ДВУ, 1930. № 4 (84). С. 94–95.

¹⁶ Васьків М. Автори українських мандрівних нарисів 1920-х – 1930-х років як агенти і шпигуни. *Слово і час*. 2019. № 5 (травень). С. 80.

¹⁷ Затонський В. Завдання дитячої літератури на сучасному етапі соціалістичного будівництва. *Комуністична освіта*. Харків: Державне вид-во «Радянська школа», 1934. № 6 (143) (червень). С. 22.

¹⁸ Затонський В. Завдання дитячої літератури на сучасному етапі соціалістичного будівництва. С. 6–7.

маси самих дітей»¹⁹. Першими під загрозою зникнення опинилися казки, зокрема побутові, що описували стосунки в родині, взаємини багатих і бідних. Виявилося, що стати багатієм, «куркулем», царем – це звичайний ідеал казок, із яким мав боротися комдитрух. Серед українських казок найбільше критики дісталося казці про Івасика-Телесика.

Шкідливими буржуазно-педагогічними вважалися також твори дитячих письменників, у яких писали лише про дітей, бо вважали, що дітям потрібно орієнтуватися на справжніх проводирів революції, на робітників-комуністів тощо. Було оголошено призов ударників у дитячу літературу, внаслідок чого з'явилися справді шкідливі для дитячої психіки твори.

П. Тичина «Лібкнехтова пісня»

...Хай гноять по тюрмах нас,
Не вбить ревколекта, –
Суне армія труда
Грізна, повноклекта
Класового архітекта
Карла Лібкнехта...

І. Микитенко «Ой, що ж то за шум?»

Ой, що ж то за шум
Учинився?...
Комсомол на Вкраїні народився...
Тай виріс міцний
Та великий
Тай гукнув на Вкраїну
Гуком-криком...
Мов хмарою ми
Всі посунем,
Згоримо у вогні
За комуну...

¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 332. Арк. 283.

Порівняйте поезії П. Тичини, написані до більшовицького перевороту і після. Простежте зміни в тематиці поезій і художніх засобах.

У 1930-х рр. посилилася цензура дитячої літератури та шкільних підручників. Класово ворожою націоналістичною контрабандою в дитячій літературі названо цілу низку збірок і книжок, виданих у 1931–1933 рр., оформлених жовто-блакитними обкладинками.

Варто зауважити, що комуністичний режим апріорі не передбачав справжнього піклування про своїх громадян, як дорослих, так і дітей. У 1932 р. діти масово голодували, помирали, в тому числі у державних дитячих будинках, поширення набули інфекційні хвороби. Частка дітей, які не відвідували школу, збільшилася до 50 %. Батьки часто пояснювали таку ситуацію відсутністю їжі. Тисячі українських дітей віком від 7 до 12 років, голодні, опухлі, без підтримки власної родини, змушені були шукати кращої долі у великих містах. Узимку 1932–1933 рр. діти початкових класів на селі майже перестали ходити до школи, залишилися тільки учні середніх класів. Вони йшли до школи, бо там давали один раз на день «затерушку». Голодні діти намагалися потрапити в організовані групи, де ловили птахів, котів, перебирали сміття, жebraкували, крали, луцили недостиглі зерна.

Як зазначає сучасний український дослідник В. Сергійчук, комуністичний тоталітарний режим приховував величезні втрати дітей. Майже в кожному періодичному виданні вміщували цитати московського емісара в Україні П. Постишева про те, що, мовляв, «робота із дітьми – більшовицька гордість»²⁰, проте сувора дійсність була зовсім іншою.

²⁰ Сергійчук В. «Голодні, босі і роздіті»... Українські діти у 1932–1933 роках. Вишгород : ПП Сергійчук М.І., 2020. С. 58–59.

ТЕМА 11. ТЕРИТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ: МІСЦЕ СКОЄННЯ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНЦІВ

Методично правильно розпочинати цей тематичний підрозділ із визначень слів і термінів «голод», «штучний голод», «Голодомор». Вони мають спільний корінь (голод), але відрізняються за змістом і формою.

Дослівно слово «голод» означає недоїдання, навіть короткотермінове, через відсутність їжі, гостру нестачу продуктів харчування. Розрізняють кількісне (тривалість фізичного голоду) і якісне голодування організму (нестача в їжі білків, жирів, вуглеводів). У сучасному світі понад 300 млн осіб потерпає від голоду, спричиненого кліматичними особливостями.

Термін «штучно організований голод» з'являється у листі Г. Петровського до Й. Сталіна від 10 червня 1932 р. Голова ВУЦВК процитував кілька скарг українців: «навіщо створили штучний голод, адже у нас був врожай; навіщо насіннєвий матеріал забирали – цього не було навіть за старого режиму; чому українцям треба за тяжких умов їхати за хлібом у не хлібні краї, а не завозять хліб сюди»¹. Подібні запитання лунали у десятках тисяч їхніх скарг, які надходили до приймальні М. Калініна, Й. Сталіна. Це були не запитання, а звинувачення. Отже, не історики й українська діаспора запровадили термін «штучний голод», а його очевидці й жертви. Організоване і рукотворне походження голоду постає також у листі В. Чубаря до Й. Сталіна від 10 червня 1932 р., адже, за його визначенням, у селах «практикувалась система вилучення в одноосібників хліба повністю, навіть і насіннєві фонди, і майже повне вилучення усього наявного у колгоспах». Отже, штучний голод – організована державними органами влади «система вилучення» хліба. «Навіть у випадку, коли той чи інший колгосп виконав планове завдання, – наголошував В. Чубар, – він отримував додаткове друге, а нерідко й третє».

¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 197–199.

Почасти хліб, виданий колгоспникам авансом на трудодні, забирали бригади до хлібозаготівлі, тому більшість колгоспів у цих районах залишилися «без хліба, без кормів для робочої худоби, без фондів для непрацевдатних, для учителів»². Складається враження, що голова уряду України хотів розчулити Й. Сталіна, почути його засудження практики хлібозаготівлі, притягнення винних до відповідальності. Натомість листи В. Чубаря і Г. Петровського не сподобались Й. Сталіну, який вимагав першочергового виконання державного хлібозаготівельного плану.

Отже, хлібна розверстка, яку особисто ініціював Й. Сталін ще в січні 1928 р., не була випадковістю, збігом обставин, «запамороченням від успіхів» місцевих комуністів, а злочинною системою позбавлення українців хліба. Штучно організований голод є складовою злочину Голодомору-геноциду, поряд із депортаціями, розстрілами, вбивствами інтелігенції, русифікацією, нищенням мови, культури, традицій, Церкви та ін.

Термін «Голодомор» уперше з'явився 17 серпня 1933 р. в статті «Hladomor v SSSR» у празькій газеті «Večerník Prava Lidu». Чеською мовою слово «голод» має коротку форму «hlad», відчувати голод («mít hlad»). Після ухвалення 2006 р. Закону України про визнання Голодомору геноцидом, термін «Голодомор» почали писати з великої букви. Дослівно він означає «морити голодом». Німецькі дипломати використовували тоді терміни «Hungerkatastrophe» і «Planierung der Hungersnot» («голодова катастрофа» та «спланований голод»), підкреслюючи його організоване походження. Саме штучно організований голод є функціональною ознакою Голодомору, його трагічно-сумним синонімом. За таких обставин помилковим є визначення «український Голодомор» чи «український геноцид», точніший вислів – «радянський геноцид» («soviet genocide»). Отже, голод і Голодомор – це різнопорядкові явища, хоча між ними є внутрішній зв'язок.

² Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 200–205.

Карта Голодомору, яка з'явилася у західній пресі в 1930-х рр., зафіксувала територію масового винищення українців штучним голодом. Вона була складена в результаті спільних зусиль інтелектуалів, іноземних дипломатів, сумлінних і порядних журналістів – Гарета Джонса, Малкольма Маггеріджа, Вільяма Стоунмена, Френка Робертса, Вільяма Чемберлена, Гаррі Ланга та інших. Їхні рапорти й опубліковані статті висвітлювали географію та демографію Голодомору в Україні. Злочин Москви набув екстериторіального статусу завдяки кардиналу Теодору Інніцеру, австрійському інженеру Александру Вінербергеру, доктору Евальду Амменде – генеральному секретарю Європейського конгресу нацменшин, секретарю створеного Т. Інніцером міжконфесійного комітету допомоги голодуючим Радянського Союзу. Книга Е. Амменде «Чи повинна голодувати Росія?», в якій були використані фото А. Вінербергера, була видана 1935 р. за підтримки Т. Інніцера. У 1980-х територія Голодомору стала об'єктом досліджень Р. Конквеста, Дж. Мейса, предметом особистих зацікавлень американських сенаторів. Голодомор в Україні перестав бути локальним явищем.

Територія Голодомору не обмежувалася лише адміністративними кордонами сіл і районів семи областей УСРР за тодішнім адміністративно-територіальним устроєм, а охопила й ті території в СРСР за межами України, які були українськими етнічними землями та місцями компактного проживання українців. Штучний голод, депортації, розстріли українців, 80 % яких проживали в селах України, і питомої частини населення Донської та особливо Кубанської округ Північно-Кавказького краю РСФРР, є свідомим злочином геноциду – Голодомором, вчиненим комуністичним тоталітарним режимом.

Голодування спричинило високу смертність людей, особливо дітей до 4 років, супроводжувався морально-психологічними розладами в поведінці його жертв (труподство, випадки людоїдства, вживання котів, собак тощо). Людоїдство під час Голодомору – свідчення найвищого ступеня руйнування психіки людей.

Ознаками території Голодомору були наявність опухлих, виснажених, хворих, епідемії тифу та масових кишково-шлункових отруєнь, інтенсивність їх помісячного зростання у селах і містах. Формування цієї території відбулося тоді, коли соціально-фізіологічні ознаки недоїдання й голодування переросли у масові прояви морально-психічних і патологічних зрушень людської поведінки, припинення офіційної реєстрації смертності відповідними органами тощо, а демографічні наслідки свідчили про масову смертність і порушення динаміки природного приросту населення³.

Упродовж лютого – жовтня 1932 р., відповідно до рішень ВУЦВК, територію радянської України поділили на Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Одеську, Харківську, Донецьку, Чернігівську області. Також до складу УСРР увійшла Молдавська автономна соціалістична республіка. У складі УСРР було 609 районів. За етнічним складом лише в п'яти районах із 609, українці становили менше 50 %. Наведена таблиця демонструє відсотковий розподіл населення по районах:

Загальна кількість районів	609
Кількість районів, де українці становили понад 95 % населення	293
Кількість районів, де українці становили 91–95 % населення	90
Кількість районів, де українці становили 90 % населення	100
Кількість районів, де українці становили 70–80 % населення	55
Кількість районів, де українці становили понад 50–70 % населення	66
Кількість районів, де українці становили менше 50 % населення	5

³ Марочко В. Територія Голодомору 1932–1933 рр. Київ, 2014. С. 11.

Сільське населення УСРР навіть за наявності національних районів та окремих етнічних груп було моноетнічним. За таких умов організаціям Голодомору достатньо було позбавити всіх хліба і продовольства за територіально-адміністративним принципом, ігноруючи етнічний склад сіл, сільрад, районів. Однак етнічне (українське) походження враховувалося «командирами Голодомору».

З осені 1931 р. і протягом першої половини 1932 р. в усіх областях УСРР конфіскували насінніві фонди, хліб, продовольство. Зафіксовано масове вживання українцями в їжу сурогатів, дохлої худоби. Ширилися епідемії, особливо тиф. В Україні – сотні померлих і тисячі опухлих від голоду. В червні 1932 р. територія Голодомору охопила 129 районів.

На початок літа 1932 р. Голодомором було охоплено територію УСРР, зокрема й територію Молдавської АСРР, а також місця компактного проживання українців на теренах РСФРР (Кубанський округ, Північно-Кавказький край, Нижнє Поволжя, Зелений клин на Далекому Сході, Сірий клин на Півночі Казахської АСРР)⁴.

Восени 1932 р. територія Голодомору розширюється внаслідок запровадження репресій, спрямованих на реквізицію хліба, широкого застосування системи натуральних штрафів. Листопад – грудень 1932 р. – період стрімкого поширення Голодомору, який охопив усі області УСРР, Молдавську АСРР, станиці Кубані, де переважну більшість населення становили українці.

Харківська область: станом на 1932 р. тут проживало 7,7 млн осіб, з яких 6,2 млн проживали в селах. У червні 1932 р. голод охопив 7 районів, решта – перебували у стані перманентного голодування. В березні 1933 р. голодом було охоплено 21 район, у травні – 42, у червні 1933 р. голод поширився на 59 районів, 23 з яких віднесено до категорії «особливо вражених». Уже 21 червня територія Голодомору становила 61 район (із 64) Харківської області, з населенням понад 5 млн осіб. Порайонна смертність, за

⁴ Марочко В. Територія Голодомору 1932–1933 рр. С. 11.

даними ДПУ, коливалася в межах 50 %. Начальник Харківського облвідділу ДПУ З. Кацнельсон інформував керівництво про щоденне збільшення смертності, яка «настільки розширила розміри, що низка сільрад припинила реєстрацію померлих», а у двох третинах сільрад кожного району половина колгоспників «лежить пухла»⁵.

Київська область: у 1932 р. в області проживало 8,2 млн осіб. Навесні 1932 р. від голоду потерпали 13 районів із населенням 1,1 млн осіб. У лютому 1933 р. голод уразив 21 район: Володарський, Білоцерківський, Богуславський, Тетіївський, Уманський, Смілянський та інші, де людоїдство стало звичним явищем, а трупи лежали на вулицях сіл по кілька днів. Станом на 1 березня 1933 р. голод охопив уже 52 райони із 76 в області, тобто 3,7 млн осіб. У червні 1933 р. територія Голодомору поширилася на 66 районів Київщини. У 34 районах зафіксовано прояви соціальних аномалій. У досліджуваних документах майже не згадано поліські райони, хоча і там від голоду масово помирали українці. На початку літа 1933 р. у Київській області потерпали від голодування близько 6 млн осіб. Смертність сягала третини, а в окремих районах (Уманський, Кам'янський) – половини населення. Заступник наркома охорони здоров'я Хармандар'ян визнав тоді безсумнівним навмисне «зменшення цифри померлих», адже «перевірка на місцях і прискіпливе вивчення місцевого матеріалу свідчать про значно більші цифри»⁶. Смертність від голоду, за даними облвідділу ДПУ, применшували втричі.

Вінницька область: на Вінниччині територія Голодомору в лютому – березні 1933 р. охопила 27 районів із населенням 1,1 млн осіб, а 15 квітня 1933 р. – 37 районів. Загалом в області голодувало близько 3 млн робітників і селян. Наприклад, у Немирівському районі Вінницької області масовий голод уразив 13 із 27 сільрад, у яких мешкали переважно українці. Так, у с. Зозів цього району щодня помирало кілька осіб, а опухлими лежало

⁵ Марочко В. Територія Голодомору 1932–1933 рр. С. 26.

⁶ Марочко В. Територія Голодомору 1932–1933 рр. С. 27.

200 українських селян. У с. Сугаки помирав кожний четвертий, в усіх були ознаки безбілкового набряку тіла.

Одеська область (включала частину сучасних Миколаївської та Херсонської областей): у 1932 р. тут створено 51 район із населенням 3,5 млн осіб (у тому числі 2,6 млн у селах). За офіційними даними совєцької влади (які є неповними через певні причини) голодом у квітні 1933 р. було охоплено 27 районів, де проживало 1,7 млн осіб (що становило 65 % населення). Наявні джерела дають підстави стверджувати, що всі райони області були охоплені масовим голодуванням.

Дніпропетровська область (включала частину сучасної Запорізької області): у 1932 р. на території області було 4 млн осіб, з яких 3,1 млн проживало в селах. Як свідчать документи, вперше голод охопив більшість сільських районів Дніпропетровської області вже узимку 1931–1932 рр. Навесні у деяких з них (Новопраський, Долинський, Межівський, Лихівський) смертність стала масовою⁷. У березні 1933 р. масово голодували в 40 із 49 районів Дніпропетровщини. Звідти, як інформував С. Косіор, надходило 70 % повідомлень про смерть від голоду. Начальник облвідділу ДПУ УСРР Я. Краукліс визнав тоді, що «факти голоду і недоїдання є і в решті районів області». Смертність перевищувала у восьмеро показники 1932 р.

У **Донецькій області**, де проживало 2,9 млн населення, у березні 1933 р., за даними обласного відділу ДПУ, голод охопив 21 район із 23. Територією Голодомору були села Старобільського, Волноваського, Старокаранського, Слов'янського, Краматорського, Луганського, Новопсковського, Маріупольського та інших районів цієї агропромислової області.

У **Чернігівській області**, де проживало 2,5 млн осіб, голод охопив 26 районів із 36. В інших адміністративних районах українці також масово голодували. Наприклад, у Дмитрівському районі від голоду потерпали 39 сіл, особливо села Фастівка, Стрільники, Піски, Луговик, Вороньки, Козацьке.

⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 173.

Голод на **Північному Кавказі** розпочався майже одночасно з Україною. Конфіскацією хліба у регіоні особисто займався сталінський емісар Л. Каганович. Виконуючи вказівки з Москви, він зосередився передусім на Кубанській окрузі, питому вагу населення якої становили етнічні українці. У березні – квітні 1933 р. майже всі райони Кубані в офіційних зведеннях називали «надзвичайно важкими».

Голодомор не оминув і райони Нижньої та Середньої Волги з етнічними українцями. У деяких районах **Нижньої Волги** (Саратовський і Сталінградський край) навесні 1932 р. не досягли половину ріллі, а плани хлібозаготівлі не зменшували, тому українців залишили без хліба. В окремих селах помирало від 20 до 53 осіб. Наприклад, висока смертність, порівняно з іншими районами, спостерігалася у Самойлівському районі (за переписом 1926 р. серед усього населення українці становили 79,3 %).

У деяких селах Ново-Аплінського району із 365 осіб залишилося 86. У 19 районах краю були зафіксовані випадки людоїдства. У 1932 р. загси Нижньо-Волзького краю зареєстрували 47 949 померлих від голоду, у 1933 р. – 175 604 особи. Попри це, Всесоюзний перепис населення 1937 р., який вважається достовірним, зафіксував збільшення населення у Саратовській, Оренбурзькій областях і Башкирії порівняно з 1926 р., в тих областях, де переважали росіяни.

Соціально-антропологічний тип жертви Голодомору зафіксовано в архівних документах, листах-скаргах українців, спогадах свідків і щоденниках очевидців О. Радченко, Д. Заволоки, Н. Білоуса та інших. Фізичні ознаки жертви геноциду описав український антрополог Л. Ніколаєв у наукових працях, опублікованих за матеріалами обстеження голодуючих у 1921–1923 рр., а також у щоденнику за 1933 р. Він дослідив, що категорію фізично постраждалих становили особи, в яких виявили ознаки опухання кінцівок, суглобів, захворювання на тиф, малярію та інші хвороби на ґрунті голоду. У довідках загсів про смерть були названі різні причини: коліти, виснаження, ентероколіти, висипний і черевний тиф, тропічна малярія, виснаження організму

від голоду. Кількість опухлих, тобто тих, хто мав виразні ознаки безбілкових набряків, виростала у два–три рази через два тижні після встановлення діагнозу. Смертність цієї категорії сягала 10–20 % залежно від часу виявлення ознак. У 1932–1933 рр. перелічені діагнози були зазвичай смертним вироком. Наприклад, у 296 селах 23 районів Харківської області від хвороби «на ґрунті виснаження» помирали від 30 до 50 % українців. В окремих районах Київської області – до 22 %. Діти становили від 30 до 50 % «опухлого контингенту», тобто виснажених голодом осіб. Лише на Київщині з 493 тис. голодуючих було 262 тис. дітей. Крім того, у 1933 р. на малярію, від якої помирало 25 % хворих, захворіло близько 2 млн осіб. Ті, хто вижив під час геноциду, все життя страждали від хронічних хвороб, а також психічного шоку (почуття страху тощо). Отже, українці, які пережили Голодомор, також є жертвами геноциду і повинні мати власну статистику обліку.

Колективізація ліквідувала соціально-побутові й економічні основи самобутності українського укладу життя, започаткувала формування підневільного прошарку совєцького суспільства – новоявлених кріпаків (згадаймо про відсутність паспортів, ізоляцію, внутрішній розпорядок у колгоспах, втрату фактичного права на землю, навіть і присадибну, ганебну систему оплати праці за трудовими днями).

Станом на січень 1932 р. в українських селах було 17,6 млн колгоспників і 5,8 млн одноосібників, тобто 23,4 млн осіб із 23,7 млн «хліборобського населення». Чоловіки становили 11,5 млн, жінки – 12,2 млн осіб. За етнічною ознакою в переважній більшості це українці, які є автохтонним (корінним) населенням упродовж багатьох тисячоліть, тобто постійно проживали на цій території. Кожен із них мав ім'я, прізвище, родинний стан, але статистика безіменна, як і більшість жертв Голодомору. Встановлення місць масового поховання в межах села, сільради, району, крім суто наукового, має і меморіальне значення. На цих землях було вчинено акт геноциду, тобто вони є місцем скоєння злочину. Українців винищували по всій

території РСФРР. Як стверджує проф. Р. Сербин, Й. Сталін хотів зробити з українців росіян, тобто асимілювати, і вже потім створити «совєцьку людину». Всі незгодні з цим мали бути знищені.

Розширення території Голодомору на українських етнічних землях відбувалося послідовно під впливом карально-репресивних заходів: податкового тиску на заможних українських селян, доведення плану «до двору» і твердого завдання одноосібному сектору, депортацій. Знекровлення колгоспників розпочалося із затримки розрахунків на трудодні, примусового повернення розданого хліба, скасування громадського харчування під час роботи в колгоспі.

Складовими механізми геноциду також були конфіскація хліба й продовольства, позбавлення худоби, реманенту, житла, присадибної землі, занесення сіл на «чорні дошки», натуральні штрафи, заборона продажу залізничних квитків, унеможливлення міжнародної продовольчої і системної внутрішньої допомоги українцям, які голодували, терор, розстріли, позбавлення волі тощо.

Частина голодних українців заповонила прикордонні райони Росії, тому склалося хибне враження про голод у Курській, Воронезькій, Орловській областях. Перепис населення 1937 р. демонструє збільшення населення РСФРР порівняно з 1926 р. та його катастрофічне зменшення в УСРР.

Вивчення територіальних особливостей Голодомору допоможе спростувати нав'язаний російською пропагандою міф про «загальносоюзний голод». Використання російськими істориками терміна «загальносоюзний голод» нічим не підкріплене, крім політично-ідеологічної мотивації, адже РФ як правонаступниця СРСР продовжує заперечувати злочин геноциду, вчинений комуністичним тоталітарним режимом проти українців.

**ТЕМА 12. ГОЛОДОМОР-ГЕНОЦИД 1932–1933 рр.
ЯК ЧИННИК РУЙНАЦІЇ ТРАДИЦІЙНОЇ
КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ**

Протягом 1920-х – 1930-х рр. втілювалася свідомо та ретельно розроблена політика комуністичного тоталітарного режиму, що мала на меті повну асиміляцію і русифікацію українців, денационалізацію української традиційної культури. Колективізація радикально змінила базові умови існування українців, зруйнувала соціоекономічне підґрунтя формування українського параромадянського селянського суспільства. Голодомор-геноцид порушив тяглість народних традицій, на кілька десятиріч перервав еволюційний розвиток української культури. Станом на 1933 р. були істотно знівельовані базові засади духовної сфери українців. Пролонгованими та латентними наслідками Голодомору-геноциду було зникнення більшості унікальних явищ української традиційної культури в повсякденному житті, обрядовості, ментальності.

Дослідниця етнографічних аспектів Голодомору О. Стасюк¹ виокремила низку деформацій, що відбулися в повсякденному житті та традиційній культурі українців внаслідок репресивної геноцидної політики комуністичного тоталітарного режиму: деморалізація традиційної поведінки українців (тотальний страх перед загрозою «розкуркулення» призвів до того, що нормою стали доноси, підкуп і нацькування одне на одного. На вимогу совєцької влади вчителі випитували у своїх учнів, де їхні батьки приховали зерно та інші продукти, а за це отримували 10 % від вилученого. Часто для охорони вилученого хліба чи врожаю біля молотарок використовували дитячі загони, ставлячи їх супроти власних батьків, які намагалися повернути своє зерно для годування сім'ї. Голодні люди змушені були вдаватися до дрібних крадіжок у колгоспах, наражаючись на «закон

¹ Докладніше див.: Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. Київ: Вид. дім «Стилос», 2008. 223 с.

про п'ять колосків» й усвідомлюючи, що покарання може бути занадто суворим, аж до позбавлення їх життя.

Поступово крадіжки вже не осуджували, сприймаючи їх як компенсацію за безоплатну працю. Втім, навіть жахливі умови голодного лихоліття не змогли витравити зі свідомості українців поваги до приватної власності. Спійманих злодіїв, що вкрали харчі з двору сусіда чи городину із власних присадибних ділянок, піддавали ганьбі, а зайд навіть били.

Деформація соціально-правових норм. У голодоморний 1933 р. із появою нового врожаю до полів потягнулися опухлі від голоду і старі, і малі. Охорона колгоспних ланів – об'їждчики на конях – не затрачали багато зусиль, щоб наздогнати цих з-горякрадіїв. У багатьох, хто пережив Голодомор, залишилися в пам'яті закатовані садистами закривавлені фігурки однолітків, а біля них – картузики з колосками. За такі самосуди нікого не карали, навпаки, бузувірська жорстокість мала з боку совєцької влади абсолютне схвалення. По-іншому бути не могло, адже фізичне й моральне насилля над заарештованими міцно закріпилось у системі державних репресивно-каральних органів. Критерієм придатності для служби в них та партійно-державному апараті була готовність виконати будь-який наказ зверху. Набір відбувався серед «соціально близьких» прошарків, головним чином, люмпенізованої бідноти. Разом з мандатом та наганом активісти отримували й індульгенцію безкарності за будь-яку жорстокість, спрямовану проти «класового ворога».

Деформація звичаєвого права. Період кінця 1920-х – початку 1930-х рр. негативно позначився на традиційній українській сім'ї. Окупаційний тоталітарний режим знівельював авторитет батька – один із визначальних елементів українського традиційного суспільства. Він більше не міг захистити свою сім'ю від свавілля державного механізму. Позбавлений усього майна, він більше не ніс відповідальності за своїх дітей ані юридично, ані матеріально. Такі компоненти звичаєвого права, як спадщина, материзна, посаг тощо, відійшли у небуття. Ламалися віками вироблені норми пошани до старших у сім'ї, суспільстві загалом.

Зазнала змін і роль жінки, споконвічної хранительки домашнього вогнища, виховательки дітей, домогосподарки (засновники марксизму-ленінізму розглядали жінок досить утилітарно: як масову робочу та соціальну силу, масовий «загін пролетаріату», котрий не може мати власних цілей та протилежних інтересів, які суперечать робітничому класу). Високий рівень використання жіночої праці в колгоспах призвів до зниження якості виховного процесу – діти часто з ранку до ночі залишалися недоглянутими.

Преса закликала жінок не залишатися «домашніми невільницями, яких душить, гнітить, притупляє, принижує дрібне хатне господарство, приковуючи до кухні і до дітей». Анонсували книги, в яких описували нове життя жінок-активісток, які «повикидали ікони та почали творити новий побут». На сторінках жіночих журналів часто використовували образ жінки, готової до самопожертви заради побудови комунізму. У приклад ставили тих, хто «за останні гроші купував облігації й чоловіків підбивав на це». Жінок закликали збирати гроші на літаки, дирижаблі, здавати срібні та золоті речі. Зі сторінок журналів на початку 1930-х рр. постійно лунали відозви про необхідність праці в колективних господарствах, проте замовчувалося про надскладні умови праці, особливо жінок: «сезонниці спали у стайнях, брудних казармах, зазнавали нетовариського поводження доглядачів»; «житлові умови кепські; в стелі щілини, коли дощ іде, цілі потоки води біжать; робітниці ходять у брудній білизні, завелось багато бруду». Жінок били, принижували, гвалтували, ставили печатки та штампи на лобі. У с. Новополонське

на Шепетівщині на пленумі сільради було внесено пропозицію спочатку зістригти гриви та хвости у коней, а тоді пообрізати коси жінкам².

Політика «розкуркулення» призвела до знищення традиційної цінності – української родини. Таємна інструкція ЦВК і РНК СРСР від 4 лютого 1930 р. щодо виселення «куркулів» дозволяла членам їхніх сімей залишатися в колишньому окрузі (районі). Єдиною умовою була відмова – дітей від батьків, дружини від чоловіка-«куркуля». Так було унормовано нечуваний раніше аморальний вчинок – зречення своїх батьків, часто за їхньої згоди, а то й за велінням. Батькам здавалося, що в такий спосіб дітям пощастить врятуватися, але найчастіше комуністичний режим, переслідуючи дітей за «соціальне походження», штучно створював умови, в яких діти виступали проти своїх рідних. Із руйнуванням українських родин уривався зв'язок поколінь, бо дитбудинківські діти переставали бути носіями народних традицій, рідної мови тощо.

Зникнув ще один важливий звичай, притаманний українським сім'ям до колективізації й «розкуркулення», – догляд за літніми людьми. Позбавлення приватної власності, перетворення українців на кріпаків у совєцькому колгоспі, саме життя яких залежало від волі держави-окупанта, що з успіхом довів ретельно спланований і здійснений Голодомор, постійне ідеологічне зомбування привело до зникнення в українців віри у власні сили, зародження в них патерналістських очікувань.

² Маркова С. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.). С. 308.

Деформація родинної обрядовості. Наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. була знищена значна частина обрядів, пов'язаних із народженням дитини та прилученням її до свого роду. Режим суворо заборонив обряд церковного хрещення, але люди, навіть знесилені голодом, намагалися будь-що похрестити дитину. Священник змушений був проводити обряд посеред ночі, ховаючись. Зазнав змін обряд одруження, було заборонене таїнство вінчання, замість нього ввели обов'язкову реєстрацію шлюбу. Вінчання у совєцькій пресі називали пропагандою родинного рабства. Через неймовірне зубожіння було здевальвовано такий елемент весільного обряду, як посаг.

Непоправних втрат зазнала календарна обрядовість. Крім заборони святкувати релігійні свята, люди не в змозі були влаштувати традиційне застілля через повну відсутність продуктів. Голодуючі з очевидних причин не могли дотримуватися старих обрядів, які вимагали запрошення гостей, частування певними стравами. В умовах голодування ніхто не згадував про пости, харчові обмеження і заборони. Відбулися зміни в харчуванні селян: запроваджувалося колективне харчування колгоспників, змінювався його звичний режим.

Організатори й виконавці Голодомору сплюндрували обряд поховання, коли живі проводжають душу померлого і допомагають їй перейти у світ пращурів. Знецінення комуністичним режимом людського життя спричинило зміну ставлення до мертвих, хоча люди до останнього намагалися поховати рідних, іноді навіть у хаті. Коли ж більшість мешканців села не могла пересуватися, сільрада за щоденну пайку хліба виділяла збирачів трупів, які звозили їх до спільної ями на кладовищі або навіть на сільському пустирі, узліссі і т. ін. У містах трупи померлих безпритульних українців так само прибирали з вулиць і вивозили на околиці. Часто для них не копали поховальних ям, а викидали у ярки, навіть не присипаючи шаром землі. Ці обставини фактично унеможливають нині встановлення більшості місць поховання жертв Голодомору.

Нищення релігійності українців. Оголосивши ще в 1928 р. релігію антиподом культури, комуністичний режим спрямував вістря своєї боротьби на храми, намагаючись знищити місце фокусування народної культури, яке не контролювала держава. Переломним у проведенні антирелігійної кампанії в Україні став 1929 р. З церков знімали дзвони, начебто на потреби індустріалізації, однак головною метою було знищити храми як осередок гуртування релігійних громад, адже глибока релігійність була складовою української культури. Апогеєм системного нищення храмів і арештів священників був 1930 р. Припинила своє існування Українська Автокефальна Православна Церква. Друга п'ятирічка (1933–1937 рр.) оголошена «п'ятирічкою знищення релігії». Церковні будівлі або руйнували, або передавали під господарські потреби, зокрема зерноховища, клуби чи хати-читальні. Колгоспникам було суворо заборонено ходити до церкви. У святкові дні комуністичний агітпроп посилював антирелігійну пропаганду, людей примушували виходити на роботу.

Антирелігійна політика комуністичного тоталітарного режиму завдала непоправної деформації духовності українського народу, спричинила руйнування багатьох моральних норм; руйнація народних ремесл та промислів (колективізація і Голодомор поклали край багатьом народним ремеслам і промислам, їх фактично викоринили з українського побуту). Агресивне ставлення комуністичного режиму до ремісників

ґрунтувалося на ідеологічній нетерпимості до самодіяльності населення та інституту приватної комерції. Втрачалися давні господарські традиції та переривалося культурне спадкоємництво.

Голодомор зруйнував культуру господарювання, знищив господаря й посіяв страх, вплинув на зміни соціуму та його структуру, а відтак – підірвав основи загальної культури українців. Усвідомлення цього суспільством є одним із визначальних кроків для його консолідації навколо загальноукраїнського інтересу як способу захисту індивідуальних прав і свобод.

Голодомор-геноцид негативно вплинув на морально-психологічний стан українського суспільства. Цинізм і подвійні стандарти у діях комуністичної влади, на жаль, стали орієнтиром для частини громадян, для яких пограбування, крадіжки, доноси були одним із засобів виживання. Люди були налякані, боялися одне одного, в кожному вбачали донощика. Так, хлібороби, мелючи на жорнах зерно, ставили на чергування дітей, які мали повідомляти про появу будь-кого стороннього. Інші, зберігши худобу чи якусь домашню живність, намагалися зарізати її для власного споживання вночі, потайки у погребі, щоб ніхто не бачив. Часто в таких випадках донощики шантажували односельців. У с. В'юнище на Житомирщині один із них умовив свого сусіда зарізати теля і розділити навпіл, обіцяючи за це тримати все в таємниці. Збравши свою половину, донощик відразу ж заявив на сусіда³.

Українське село до колективізації не знало крадіжок, адже у свідомості українців завжди домінувала повага до чужої праці. Це підтверджує значна кількість свідчень очевидців Голодомору, які стверджують, що навіть під час жорстокого голоду селяни хати і «сараї не запирали, бо люди не грабували, просто ходили і просили». Вишукуючи різні шляхи порятунку, українці вимушені були вдаватися до жебрацтва. Ті, хто пережив Голодомор у дитячому віці, переказують, що «красти боялися, просити стидалися, робити не могли»⁴.

Варто зауважити, що в роки Голодомору з'явилися неприродні для традиційної кухні українців страви, хоча те, що людям

³ Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. С. 71.

⁴ Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. С. 74.

доводилося споживати, не можна назвати їжею. Їжу, яку готували і вживали, можна поділити на кілька груп: 1) *дикорослі трави, коріння, кора і листя дерев тощо*; 2) *відходи виробництва продуктів харчування, зерна, продуктів городництва, технічних культур*; 3) *м'ясо свійських і диких тварин, м'ясо мертвих домашніх тварин і навіть мертвих людей*⁵. Олекса Різників назвав це «їдлом»⁶. Їжа 1932–1933 рр. була практично непридатною для вживання, але люди їли, щоб вижити, щоб не померти від голоду. У роки Голодомору з'явилися нехарактерні для традиційної системи харчування страви, які отримали назву сурогатних.

Доведені до відчаю Голодомором люди «кришили соломку на дрібненьку січку і разом із просяною та гречаною половиною, корою з дерева товкли в ступі. Все це змішували з лущинням від картоплі, із цієї суміші пекли “хліб” або коржички-маторженики, споживання яких викликало найтяжчі шлункові захворювання і навіть смертельні отруєння. Із суміші бур'янів пекли “оладки”, “сосяшники”; із сушеного товченого листя берестка – “чуряки”; із потовченого коріння рогози – “млинці”, котрі були нудотно солодкими й терпкими, і їх потрібно було запивати водою. Пекли “липянки” із цвіту акації, “гречушки” – з гнилої картоплі, гречаної полови. Рідше – “млинці” із потовчених кукурудзяних качанів, адже вони надзвичайно важко засвоювалися організмом. Із сушеного цвіту конюшини – “пампушки”, із кори дерев – “палляниці”»⁷. У деяких місцевостях варили слимаків, юшку споживали, а хрящове м'ясо подрібнювали та перемішували з листям.

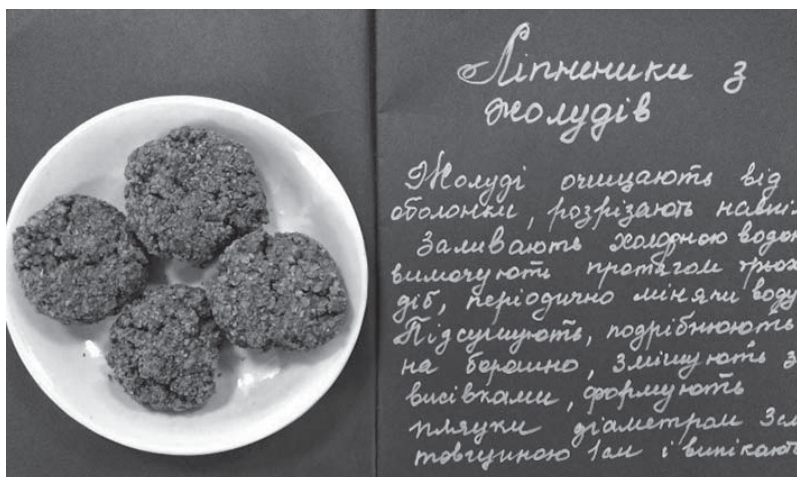
⁵ Кушнір В., Петрова Н., Поломарьов В. У скорботних 1932–1933 роках. (Миколаївський район Одеської області) / відп. ред.: Борисенко В. К. Одеса: Вид-во КП ОМД, 2008. С. 243–246; Петрова Н. Деформація традиційної системи харчування українців в роки Голодомору. *Італійська їжа в історії та культурі: збірка наукових статей з нагоди року італійської їжі у світі*. Одеса, 2018. С. 119–135

⁶ Різників О. Їдло 33-го. Одеса: Вид-во «Юридична література», 2003. 79 с.

⁷ Маркова С., Шеремета Л. Вітальна травма жертв Голодомору-геноциду: історико-психологічний аспект «нетрадиційного» харчування українців. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 24.

Це запобігало набряканню тіла і допомагало вижити⁸. Висівки, жом, дерть, макуха, спориш – сучасний український споживач і не знає, що ці слова означають, а в 1933 р. вони давали надію на виживання, разом із ховрахами, горобенятами, слимаками, сайками (ставкові черепашки) та іншою «їжею».

Страшний голод змусив українців порушити заборону в традиційному харчуванні – вживання мертвих тварин, які гинули від недоїдання та через інфекційні хвороби. Найгірше доводилося новонародженим дітям, адже в матерів не було грудного молока. Люди порушували й деякі інші раціональні та ірраціональні заборони. Голодуючі ловили лелек, яких в Україні споконвіків оберігали, ніколи не руйнували їхні гнізда. За народними віруваннями, споживання лелечого м'яса прирівнювалося до людодства. Були люди, які на ґрунті голоду божеволіли, в інших проявлялися психічні розлади, найгіршими з яких були труподство і людодство.

Рецепт і зовнішній вигляд «Ліпнеників з жолудів».
(Фотографія Інституту дослідження Голодомору)

⁸ Павуки, очерет і лелеки. Що їли українські селяни у 1932–1933 роках. *Історична правда*. URL: <http://www.istpravda.com.ua/research/2010/11/24/5936/> (дата звернення: 25.09.2020).

Для сучасного суспільства надзвичайно важливим є поширення інформації про трагічні наслідки Голодомору. Саме таку мету ставили перед собою організатори низки акцій, проведених у різних країнах світу. Вперше таку акцію провели в Тель-Авіві восени 2017 р., а в травні 2018 р. аналогічна акція відбулася в Брюсселі⁹. Перехожим пропонували дізнатися про Голодомор та скуштувати їжу, приготовану на основі рецептів того часу, отриманих зі свідчень людей, які вижили. Організатори зазначали, що хотіли, аби Бельгія та інші країни визнали Голодомор в Україні геноцидом. Схожі заходи відбуваються і в містах України, зокрема, під час IV Міжнародної науково-практичної конференції «Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду», яка відбулася 19 листопада 2020 р. в Інституті дослідження Голодомору Національного музею Голодомору-геноциду.

Доречно запитати в учнів, чи знають вони про страви років Голодомору. Чи готові долучитися до проведення заходів із метою розповсюдження інформації про Голодомор-геноцид?

⁹ Суп із кори дуба і млинці з лущиння картоплі: українські студенти подавали в Брюсселі страви часів Голодомору. *Цензор нет*. URL: https://ua.censor.net.ua/photo_news/3066435/sup_iz_kory_duba_i_mlyntsi_z_lushpynnya_kartopli_ukrayinski_studenty_podavaly_v_bryusseli_stravy_chasiv (дата звернення 10.10.2018); Як українські студенти нагодували бельгійців стравами часів Голодомору. *Еспресо*. URL: <https://www.facebook.com/grestodorchuk/posts/1543027669142490> (дата звернення: 10.10.2018).

ТЕМА 13. ГОЛОДОМОР І РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНЦІВ КУБАНІ В 1932–1933 рр.

Після ліквідації Російською імперією Війська Запорозького в 1775 р. українські козаки доклали багато зусиль, аби зберегти його. Врешті-решт колишнім старшинам Війська Запорозького – Антіну Головатому, Сидору Білому і Захару Чепизі – вдалося добитися офіційного відновлення Війська Запорозького, але вже під новою назвою – Чорноморського козацького війська. Для новоутвореного військового формування потрібне було місце розташування. Більшість земель колишнього Війська Запорозького вже була розподілена між російськими можновладцями, тому козаки-чорноморці вирішили переселитися на Кубань, яку добре знали, а територія і клімат були дуже схожі на звичні українцям сонячні степи. Переселення чорноморських козаків на Кубань почалося влітку 1792 р. і тривало до 1795 р. За цей час на Кубань переселилося близько 18 тис. козаків, більшість із яких були колишніми запорожцями. Це був лише початок масового переселення українців на Кубань. Сотні тисяч вихідців із Харківської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської губерній перебралися на Кубань, де становили більшість населення та основу Чорноморського козацького війська, а з 1860 р. – Кубанського козацького війська. Українці Кубані ніколи не поривали зв'язків з Україною і вважали рідну Кубань частиною України.

Картина Геннадія Квашури «Переселення чорноморських козаків на Кубань»

Дослідники О. Русов і П. Чубинський вважали, що на Кубані на початку ХХ ст. українці становили не менше 60 % населення, а на терені розташування колишнього Чорноморського козацького війська – не менше 80 %¹. Війни та революції першої чверті ХХ ст. певною мірою вплинули на чисельність українського населення Кубані, але загалом не змінили етнодемографічного становища краю. У 1917–1920 рр. на Кубані була створена держава Кубанська Народна Республіка (Кубанський край), яка прагнула до возз'єднання з Україною, але окупація російсько-більшовицькими військами перекреслила ці намагання. Втім, процес розвитку української освіти та культури на Кубані не припинився.

Українське національне відродження на Кубані, підтримане Кубанською Крайовою Радою, досягло найбільшого розвитку в 1920-ті рр., коли було взято напрям на забезпечення національно-культурних потреб. Із 1923 р. в Україні запроваджено політику «коренізації» або «українізації», яка надала українцям можливість навчатися рідною мовою, а також використовувати її в державних установах не тільки в межах України, а й в інших районах із компактними групами проживання українського населення: Кубані, Воронезьчині, Донщині, Сибіру, Кавказі. Головними провідниками цієї політики були наркоми освіти України О. Шумський і М. Скрипник. Згідно з переписом 1926 р., серед населення Кубанського округу українці становили 66,58 %, тобто 850 тис. 985 осіб. На терені всього Північного Кавказу проживало 3 млн 107 тис. українців².

Упродовж 1920-х рр. відбувається сплеск національної самосвідомості українців Кубані. У станицях швидко зростала кількість українських шкіл, аматорських і просвітницьких гуртків. У 1924 р. на Кубані вже діяло 148 українських шкіл. Майже всі жителі станиць і колишніх чорноморських районів, у яких українці становили від 75 до 95 %, виступали за переведення освіти на рідну мову.

¹ Рудницький С. Основи землезнавства України. Прага, 1923. Т. 1. С. 232.

² Поселенные итоги переписи 1926 года по Северо-Кавказскому краю. Ростов-на-Дону, 1929.

Капела кубанських бандуристів

Завдяки активним діям місцевих державних органів та підтримці населення, до 1932 р. практично всі станиці та хутори Кубані мали українські школи, яких нараховувалося 746; 12 педагогічних технікумів готували вчительські кадри, у Краснодарі й станиці Полтавській діяли українські педагогічні інститути. Велику роботу проводило видавництво «Північний Кавказ». У 1931 р. для українських шкіл було видано низку підручників. За цей рік на Кубані побачили світ 149 українських книг загальним накладом близько мільйона примірників. У 1932 р. планувалося видати 600 книг загальним накладом майже 5 млн прим³.

Одночасно з суцільною колективізацією почалося переслідування національної інтелігенції України і Кубані. Наприкінці 1920-х рр. була сфабрикована справа «Союзу Кубані й України», у зв'язку з якою по Україні і Кубані прокотилася хвиля арештів українських викладачів і студентів, безпідставно звинувачених у «буржуазному націоналізмі».

³ Білий Д. Малиновий клин. Нариси з історії українського населення Кубані. Київ: Товариство «Україна», 1994. С. 94.

Головним ударом по інтелігенції була справа «Спілки визволення України» (СВУ). Ще у квітні 1929 р. групу видатних українських вчених і письменників звинуватили в підготовці збройного повстання, утворенні підпільної контрреволюційної організації СВУ. В липні в Україні у зв'язку із справою СВУ почалися масові арешти, а в грудні вони прокотилися і по Кубані. З 9 березня до 20 квітня 1930 р. в Харкові відбувся відкритий судовий процес над звинуваченими, але арешти й ув'язнення ще довго тривали як в Україні, так і на Кубані. Було репресовано понад 5 тис. представників української інтелігенції.

На початку 1930 р. примусова колективізація виявила небажання українських селян працювати в колгоспах. Постійні повстання в селах і станицях, різке зниження врожайності свідчили, що серед більшості населення України та Кубані зростає потужний опір намаганням побудувати колгоспну систему. Відступ партійного керівництва від проведення суцільної колективізації був лише тимчасовим: восени 1930 р. почався другий етап наступу на селянина-власника (господаря), наступ, який призвів до жахливих наслідків. У вересні 1930 р. на одноосібників наклали надзвичайно високі зернові податки.

За короткий час колгоспи перетворилися на ідеальне знаряддя для вилучення зерна. Українські хлібороби вже майже нічого не мали в особистій власності, адже всі харчі і збіжжя ретельно контролювали колгоспні керівники. Сталінський уряд нарешті здобув можливість у десятки разів збільшити вивезення хліба за кордон, за що мав отримати величезні кошти. Доки фермери Канади топили своє збіжжя, щоб на нього остаточно не впала ціна у країнах Америки та Європи, куди постачався відібраний хліб, українці голодували. Люди в колгоспах перетворилися на безправних рабів, експлуатація та пригнічення яких набагато перевершили часи кріпацтва.

7 серпня 1932 р. вийшла постанова «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів, кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності», згідно з якою вся колгоспна власність ставала державною. Пізніше ця постанова отримала

народну назву «закон про п'ять колосків», адже сотні тисяч українців були позбавлені волі, відправлені у сибірські табори або розстріляні тільки за те, що намагалися на колгоспному полі зібрати хоч трохи колосків для своїх голодних дітей.

Переважна більшість населення Кубані вже була колективізована. Найвпертіших козаків-господарів розстріляли або відправили до Сибіру, але ще мільйони землеробів-трудолюбів України та Кубані далі чинили постійний опір колгоспній системі, не могли змиритися з тоталітарним устроєм, що утверджувався.

23 липня 1932 р. вийшла постанова політбюро ЦК ВКП(б) про план хлібозаготівель на липень. Кількість збіжжя, яке повинні були здати Україна та Північний Кавказ, сягнула величезного розміру: Україна повинна була здати 19,5 млн пудів (319,7 тис. т), а Північний Кавказ – 18,3 млн пудів (300 тис. т) із загальної кількості по СРСР 60 млн пудів (983,6 тис. т)⁴, тобто 63 % від загальносоюзного плану. Затвердження цієї постанови в останню декаду поточного місяця не було помилкою, як могло здатися на перший погляд. Встановлені завдання були доведені своєчасно – політбюро лише продублювало постанову РНК СРСР від 25 червня 1932 р.⁵ Керівництву республік, країв та областей у такий спосіб було вказано, що Москва не відступить від раніше затверджених планів і не допустить їх невиконання. Це нагадування мало реальну причину – головні постачальники зерна, на думку кремлівських очільників, злочинно саботували хлібозаготівлі. Україна, наприклад, на кінець липня, навіть після такого нагадування, здала в рахунок хлібозаготівельного плану лише 48 тис. т збіжжя, тоді як минулого року на цей час у республіці було заготовлено 336 тис. т⁶. Як зазначає В. Васильєв, подібна ситуація склалася і на Північному Кавказі, щоправда

⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 260–261.

⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 218–219.

⁶ Васильєв В. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932–1933 рр. *Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр.* / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. С. 28.

голоду в цьому регіоні у першому півріччі 1932 р. не було, але селяни, налякані звістками з України, відмовлялися здавати хліб державі, про що листами від 14 та 20 серпня 1932 р. повідомляв Й. Сталіну перший секретар Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) Б. Шеболдаєв. Зокрема, він зазначив, що в колгоспників є «загострена осторога щодо хлібозаготівель» і селяни відкрито говорили, що на Північному Кавказі очікується таке ж важке становище, як і в Україні та що районні керівники відмовлялися доводити до колгоспів план хлібозаготівель⁷. Цей лист викликав неабияке роздратування генсека. Услід за його гнівним листом-відповіддю від 22 серпня політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило 23 серпня 1932 р. постанову «Про хлібозаготівлі на Північному Кавказі», в якій наказувало крайкому усунути «демобілізаційні настрої» задля цілковитого виконання плану хлібозаготівель цього року. Серйозність намірів підтверджувалася приписом: «До визначеного на вересень місяць плану хлібозаготівель у 30 млн пудів [492 тис. т] додається недобір за серпень місяць». З цього часу хлібозаготівлі на Північному Кавказі проводилися тими ж методами, що й в Україні, тобто перетворилися на знаряддя геноциду. Проте Північно-Кавказький край, як і Україна, не виконав довільно встановлених непідйомних вимог. Станом на 20 жовтня в краї вдалося заготовити лише 18 % місячного завдання⁸.

Безпосереднім керівником терору і геноциду українців на Кубані був Л. Каганович. До складу очолюваної ним комісії, що була утворена постановою політбюро ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі та сівбу на Північному Кавказі» від 29 жовтня 1932 р., увійшли також М. Чернов, Т. Юркін, А. Мікоян, Я. Гамарник, Г. Ягода, М. Шкірятов і О. Косарев. Комісія мала не тільки розробити, а й провести «заходи зі зламу саботажу сівби та хлібозаготівель, організованого контрреволюційними куркульськими елементами на Кубані»⁹.

⁷ Васильєв В. Ціна голодного хліба С. 32.

⁸ Васильєв В. Ціна голодного хліба С. 33–34.

⁹ РДАСП. Ф. 17. Оп. 3. Спр. 905. Арк. 12.

Л. Каганович взявся за виконання цього завдання 1 листопада 1932 р., одразу після прибуття до Ростова-на-Дону. На засіданні бюро Північно-Кавказького крайкому, що відбулося того ж дня, він вимагав посилити боротьбу з опором хлібозаготівлям, який, за його словами, активізувався через агітацію голодуючих з України. Він запропонував занести на «чорну дошку» 3–5 станиць і послати в 31 район краю членів бюро крайкому уповноваженими з хлібозаготівель, а також створити 6 комісій, окрему – по Кубані¹⁰. Наступного дня було скликано нараду 26 секретарів райкомів, переважно кубанських, яким Л. Каганович недвозначно дав зрозуміти, що від результатів хлібозаготівель залежатиме не лише їхня кар'єра, а й доля, адже «більшовицька партія різко бореться зі скигліями й хлюпиками». Після наради сталінський емісар особисто відредагував тексти рішень крайкому, одним з яких станиці Новорождественську, Тихорецьку, Медведовську Тимашевського району та Темиргоевську Курганинського району було занесено на «чорну дошку»¹¹.

Для виконання хлібозаготівлі на Кубань стягували війська, каральні загони. Проти нащадків запорожців комуністичний режим розпочав війну. У хатах місцеві активісти проводили повальні обшуки, під час яких забирали всі харчі, викачували абсолютно все – до останньої зернини. За спробу зберегти хоч трохи продуктів заарештовували або розстрілювали.

Станиці опинялися у продовольчій блокаді, повністю припинявся підвіз товарів у кооперативні й державні крамниці. За першими чотирма станицями на «чорну дошку» потрапили станиці Полтавська, Урупська, Уманська, Незамаєвська, Ладозька, Новодерев'янківська, Стародерев'янківська, Старокорсунська, Старощербинівська, Платнірівська. Близько 30 районів Кубані, серед них: Невинномиський, Слов'янський, Брюховецький, Кушовський, Павлівський, Усть-Лабинський, Кропоткінський, Новоолександрівський, Лабинський, Сійський, Краснодарський,

¹⁰ Васильєв В. Ціна голодного хліба С. 40–41.

¹¹ Васильєв В. Ціна голодного хліба С. 41.

Курганський, Коренівський, Отраденський, Канівський, Тихорецький, Тимашевський, Новопокровський були приречені на жахливу голодну смерть, адже в цих районах вивозилися всі запаси з комор. Аби забезпечити вивезення продуктів, до них вводили каральні загони ОДПУ, які поводилися як завойовники на окупованій території. Тільки у станиці Тихорецькій було розстріляно за три дні близько 600 козаків.

У станиці Старомінській приїжджі активісти з російських регіонів повісили плакат «Здамо хліб і не потрапимо на чорну дошку». У жителів станиці забрали всі харчі, аж до останньої жменьки гороху. ОДПУ й активісти нишпорили по дахах, зазирали у водостічні труби, штиряли цівками городи, шукали закопане збіжжя. План заготівель станиця виконала, тільки от хлібороби, в яких позабирали всі харчі, почали вимирати з голоду родинами. Ті, хто вижив, згадували: «Приповзаєш в сусідню хату, опухший від голоду, що-небудь попросиш поїсти, а там усі мертві. Старі на печі, дитя в колісці, хто де. Ховати було нікому. Закопували на цвинтарі сантиметрів на 20 в глибину. Копать нікому, люди слабі. Взимку заривали мертвих на цвинтарі прямо в сніг. Як ідеш повз цвинтар, зі снігу стирчать чорні ноги померлих від голоду. Ноги трупів гризли голодні собаки... Люди падали і помирили з голоду на ходу...»¹². Ця розповідь типова для всіх станиць.

Очевидці писали: «Смертність така, що ховають не тільки без домовин (дощок нема), а просто викопана величезна яма, куди активісти і солдати звозять опухлих від голодної смерті і закопують – це в місті, а в станицях просто жах – там вмерлі лежать в хатах, поки смердюче повітря не приверне чиєсь уваги. Хліба нема: в тих станицях, в яких є риба, люди сушать рибацькі кістки, мелють їх, потім замішують з водою – роблять коржі – це замінює хліб. Ні кішок, ні собак вже давно немає – все це поїли... Стали зникати діти... їх ріжуть, роблять з них холодні котлети і продають, а топлений жир з них голодні купують... В колодязі знайшли кістки з людськими нігтями. В колишніх

¹² Білий Д. Малиновий клин С. 99.

склепах знайдено засолене людське м'ясо... У нас тиф сипний, живемо без ліків...»¹³.

Звісно, кубанські українці не корилися. По станицях спалахували повстання, які жорстоко придушували. Найбільш непокірною виявилася станиця Полтавська, козаки якої завжди вирізнялися взаємодопомогою, високим рівнем культури і національною свідомістю. З нею комуністичний режим розправився особливо жорстоко. Ще в 1922–1930 рр. із 5 600 родин, що заселяли станицю, 300 було вислано, а 250 осіб розстріляно. У 1930–1932 рр. багато козаків станиці заарештували у зв'язку зі справою СВУ. В грудні 1932 р. в станиці Полтавській доведені до відчаю люди підняли повстання. Великі військові підрозділи після тривалих боїв придушили його. Спогади вцілілих свідків Голодомору дають безліч підтверджень того, що комуністичний тоталітарний режим цілеспрямовано виконував план із винищення голодом корінного українського козацького населення: «Вночі Зайцев (начальник політвідділу, комендант Новодерев'янківської станиці в 1932–1933 рр.) викликав до себе голів колгоспів. Мене завжди виганяв з кімнати... Але я був допитливий – під вікно та підслуховувати. Не розумів, що він може запросто застрелити. Викликає голів колгоспів і питає:

– В тебе сьогодні скільки здохло?

– 70 чоловік.

– Мало! А в тебе?

– 50 чоловік.

– Мало!!

Стою за вікном і не можу повірити – волосся дибки встає...»¹⁴.

У той час на Кубані склали пісню про Голодомор:

Ой ви наші комісари,
Що ж ви наробили?
Що загнали хліборобів,
В сирії могили...

¹³ Білий Д. Малиновий клин С. 100.

¹⁴ Варивода И. И я мог бы стать врагом народа. *Родная Кубань*. 2002. № 3. С. 126.

Геноцидні дії на Кубані значно прискорилися з ухваленням постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та в Західній області від 14 грудня 1932 р., що вимагала для «контрреволюційних елементів» арештів, ув'язнення в концтаборі, «не зупиняючись перед застосуванням вищої міри покарання для найбільш злісних з них». Також постановою приписувалося виселити «у північні області СРСР зі станиці Полтавської (Північний Кавказ) як найбільш контрреволюційної всіх жителів < > і заселити цю станицю добросовісними колгоспниками-червоноармійцями, які працюють в умовах малоземелля і на незручних землях в інших краях, передавши їм усі землі й озимі посіви, будівлі, реманент і худобу тих, кого виселяють»¹⁵.

Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. також наказувала: «Негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів “українізованих” районів, а також всі газети й журнали, що видаються, перекласти з української мови на російську мову як більш зрозумілу для кубанців, а також підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову. ЦК й РНК зобов'язують крайком й крайвиконком терміново перевірити і поліпшити склад працівників шкіл в “українізованих” районах»¹⁶.

Президія Північно-Кавказького крайового виконавчого комітету постановою від 26 грудня 1932 р. вимагала: «...2. Перевести до 1-го січня 1933 року все діловодство радянських організацій в станицях і районах на російську мову. 3. У 3-денний термін перекласти всі українізовані газети російською мовою, а також листівки, брошури, стінгазети, багатотиражки та іншу літературу, що виходили українською мовою і надалі видавати їх російською мовою. Перевести викладання на всіх працюючих короткострокових курсах (радянських, педагогічних, колгоспних) на російську мову. Запропонувати КрайВНО підготувати необхідні

¹⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 476.

¹⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 477.

заходи для переведення до осені 1933 р. викладання в усіх школах на російську мову...»¹⁷.

Для виконання цієї постанови, що перекреслювала всі досягнення українізації на Північному Кавказі і Кубані, долю десятків тисяч вчителів, студентів, культурних діячів, була створена спецкомісія КрайВНО. 22 квітня 1933 р. вона звітувала Наркомосу РСФРР: «У кінці 1932 р. ... на Північному Кавказі українською мовою працювало 1609 шкіл I ступеня з 221 463 учнями й зі 558 вчителями, 259 шкіл II ступеня з 42 тис. 148 учнями й із 1 тис. 552 викладачами, 12 педагогічних технікумів, короткострокові педагогічні курси і мережа політпросвітзакладів. До теперішнього часу на виконання рішень директивних організацій по краю проведена така робота: 1) Термін остаточного перекладу на російську мову роботи початкової і середньої школи встановлено 1 вересня 1933 р. З лютого в усіх школах краю припинено викладання української мови як спецпредмета. 2) ...До 1 березня 1933 року в усіх українських педагогічних технікумах викладання повністю переведено на російську мову... В Уманському та Полтавському педтехнікумах повністю оновлений викладацький склад, а в інших технікумах частково. ...Робота всіх короткострокових курсів переведена повністю на російську мову в грудні 1932 року, тоді ж переведена на російську мову робота всіх політпросвітзакладів»¹⁸.

Як цю постанову втілювали на практиці, дізнаємося із щоденника вчителя Уманського педтехнікуму Івана Полежаєва: «20 лютого (1933 р.). Був викликаний до НКВС, де мені запропонували зібрати всі українські підручники, літературу і передати все туди. Сказали, що моя місія – ліквідувати українізацію технікуму і всі її наслідки. 21 лютого. На залізничну станцію прибув ешелон з Білорусії з переселенцями, які повинні замінити недостачу населення внаслідок чотирьох літ колективізації, саботажу, репресій, голоду і переселень. Скрипів душею

¹⁷ Білий Д. Малиновий клин С. 103.

¹⁸ Державний архів Ростовської області. Ф. 64. Оп. 3. Спр. 77. Арк. 13.

і віддавав українські підручники і літературу, залишив собі «Кобзаря» Т. Г. Шевченка»¹⁹.

Після винищення українців до станиць завозили російське населення. Станиця Уманська була перейменована в Ленінградську. Станиця Брюховецька до колективізації мала 20 тис. людей, а після Голодомору і виселення повністю спустіла. Тільки деінде по хатах лежали люди.

«У станиці залишився один її житель – голий чоловік з довгим волоссям і бородою. Він бився з котами під акацією за здохлого голуба. Чоловік збожеволів, але солдат дещо зрозумів з його розповіді. Колишній цей божевільний був комуністом і головою сільської Ради. Під час колективізації він розірвав свій партійний квиток і приєднався до повстанців. Майже всі вони загинули, а він заховався у плавнях ріки Кубань, які кишіли комарами. Його дружину і дітей депортували. Якось перебувши зиму, цей нещасний повернувся до своєї хати – останній житель великого колись квітучого поселення»²⁰.

Втрати українського населення Кубані були величезними. У 1932–1933 рр. тільки в станиці Кавказькій у каменоломні знаходили трупи, які привозили заповнені доверху поїзди з 5–10 вантажних вагонів²¹. Вчиняючи геноцид українців на Кубані й в усьому Північному Кавказі, комуністичний режим водночас знищував національну культуру та мову українців.

Кубанцям, нащадкам запорожців, змінювали прізвища на російські. Так, Грім став Громовим, Малько – Малєвим і т. д. Після Голодомору всіх корінних українців Кубані записали як «росіян». Внаслідок такого радикального розв'язання «кубанської проблеми» офіційна кількість українського населення Кубані катастрофічно зменшилася. Згідно з даними Загальносоюзного перепису населення 1959 р., українців у Краснодарському краю офіційно було... 3,9%. Куди щезли мільйони українців, які населяли

¹⁹ Полежаев И. Живем тревожно, но впереди мировая революция... Дневник из 1933 года. *Советская Кубань*. 1988. 17 грудня.

²⁰ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. С. 309.

²¹ Білий Д. Малиновий клин ... С. 101.

Північно-Кавказький край? Їх депортували, репресували, знищили голодом, асимілювали. Так і склався сумний парадокс на Кубані – у багатьох районах і досі більшість населення розмовляє українською мовою, зберігає українські традиції, але не має змоги ні вчитися рідною мовою, ні читати українські книжки, часописи й газети, ні навіть офіційно називатися українцями.

Колективізація, «розкуркулення» і Голодомор 1932–1933 рр. за своїми масштабами – жахливі злочини в історії людства. В історії траплялися випадки, коли завойовники або окупанти проводили масовий геноцид населення підкорених земель. В Україні і Кубані його вчинила окупаційна совєцька влада, яка урочисто проголосила себе «робітничо-селянською». Голодомор-геноцид виявився найжорстокішим актом у трагедії українського населення Кубані, але не останнім. Протягом 1930-х – початку 1950-х рр. одна за одною накочувалися хвилі репресій на цей багатостраждальний край, забираючи тисячі людей. Регулярно відбувалися процеси над «троцькистськими», «шпигунськими», «шкідницькими» або «повстанськими» організаціями. За неповними даними, за цей час на Кубані було розстріляно 10 824 особи, відправлено у в'язниці і концтабори 21 924, виселено – 6 801. А скільки народу було просто розстріляно без суду і слідства! Про масштаби репресій на Кубані свідчить розмах роботи «трійок НКВС», які тісно співпрацювали з місцевими партійними органами. Так, тільки за один день 20 листопада 1937 р. вони розглянули 1 252 справи, з них 307 вироків – смертні. 1 листопада 1938 р. одна з «трійок» винесла 619 смертних вироків²².

У 1930–1933 рр. з Північного Кавказу було депортовано близько 300 тис. осіб, дві третини яких депортували саме з Кубані і переважно саме з районів, заселених українцями²³. Вигублювали колишніх козацьких старшин, вчителів українських шкіл, письменників, музикантів, знавців народних звичаїв і

²² Білий Д. Малиновий клин С. 106.

²³ Білий Д. Голодомор та політика деукраїнізації на Кубані в 1929–1933 роках. *Геноцид України в ХХ столітті: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Львів, 2010. С. 364.

традицій. Надзвичайно жорстоко нищили будь-які прояви самобутньої української культури Кубані. Нерідко людей репресували за знайдену бандуру чи шевченківський «Кобзар».

У 1930-х рр. кубанський поет І. Степовий, який тоді перебував в еміграції, присвятив своїм землякам – українцям Кубані – трагічний вірш, який завжди має нам нагадувати про злочин геноциду 1932–1933 рр.:

Один за одним, мов сокіл, підбиті.
Все нові жертви відходять у Рай,
Погаслії очі навіки накриті.
Збагнувши в останні, свій край.
О! Як же нелюдськи і тяжко страждали
Ці душі в пекельнім світському життю,
Й за те, що Кубань, свою неньку, кохали,
Випили повну чашу свою.

У висновку комплексної судової історико-криміналістичної експертизи від 10.12.2020 р., яку провела Національна академія правових наук під час досудового розслідування Головного слідчого управління СБУ в кримінальному провадженні № 2201900000000309, експертна комісія (слідчі, юристи, криміналісти, судові психологи, історики, філологи), використовуючи міждисциплінарний, системний підхід, загальнонаукові методи, зокрема спеціальні методи криміналістики, статистичні, математичні, історичні методи й методики, визначила, що комуністичний тоталітарний режим у 1932–1933 рр. знищив у Північно-Кавказькому краї 1 млн 391 тис. 500 українців²⁴.

²⁴ Докладніше див.: Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань. 520 с.

ТЕМА 14. ТЕХНОЛОГІЇ ПРИХОВУВАННЯ КОМУНІСТИЧНИМ РЕЖИМОМ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ

Голодомор у 1932–1933 рр. був учинений на всій території УСРР та суміжних етнічних українських земель, де компактно проживали українці, але комуністичний тоталітарний режим намагався ретельно приховати свій злочин. До радянської України допускали тільки обраних іноземних гостей, які публічно висловлювалися на підтримку сталінської ідеології. Водночас в особистих наративах вони описували факти голоду в Україні. Технології приховування комуністичним режимом Голодомору-геноциду в УСРР аналізуємо крізь призму тогочасної геополітичної ситуації, що допомагає зрозуміти мотиви та злочинну сутність радянської інформаційної блокади.

Оспівувачі сталінської політики 1932–1933 рр. Б. Шоу, Е. Ерріо, В. Дюранті. Розкриваючи цю тему, наголосимо, що комуністичний тоталітарний режим прагнув створити інформаційну блокаду навколо Голодомору-геноциду. Із пропагандистською метою використовували авторитет колишнього прем'єр-міністра Франції Е. Ерріо, відомих письменників Р. Ролана, А. Барбюса, Б. Шоу, кореспондента «New York Times» («Нью Йорк Таймс») В. Дюранті. Їм дозволяли в'їзд до СРСР, проте програма їхнього перебування і маршрут детально розробляли та контролювали органи ДПУ.

Геополітична ситуація в Європі на початку 1930-х рр. характеризувалася формуванням коаліції Англії та Франції для стримування Німеччини та Італії. Водночас світова економічна криза, відома як Велика економічна депресія, зумовила зростання політичної популярності лівих партій.

Одним із впливових симпатиків соціалістичних ідей вважається прем'єр-міністр Франції Е. Ерріо (1872–1957). Його кандидатура виявилася вигідною для комуністичної пропаганди. Е. Ерріо неодноразово демонстрував свою прихильність до активізації франко-радянських відносин.

У листопаді 1932 р. в Парижі прем'єр-міністр Е. Ерріо та радянський посол підписали Пакт про взаємний ненапад та невтручання. Напередодні своєї відставки Е. Ерріо встиг призначити посла Франції до СРСР, який також виявився палким прихильником радянської пропаганди. В 1933 р. Е. Ерріо вже залишив посаду прем'єр-міністра Франції, що дозволило представити його візит в СРСР як приватний та обійти офіційні перешкоди.

Одна з головних цілей запрошення колишнього прем'єр-міністра Е. Ерріо – заперечити факт голоду, рішення щодо чого ухвалили в червні 1933 р. Французький політик у серпні – вересні 1933 р. відвідав Одесу, Київ, Харків, Дніпропетровщину. Візит делегації на чолі з Е. Ерріо ретельно готували радянські спецслужби під особистим пильним контролем Й. Сталіна. Враховувалися всі деталі подорожі: маршрут, перекладачі, готелі, організовані натовпи для вітання іноземних гостей із Франції, а також протокольні тонкощі. Міста, які мали відвідати представники французької делегації на чолі з Е. Ерріо, ретельно готували: Київ та Харків вичистили, на центральних вулицях створили зразковий бутафорний порядок (а вже у сусідніх кварталах міст люди вмирали від голоду прямо на вулиці). Треба констатувати, що містифікація радянських спецслужб вдалася. В описах української частини подорожі Е. Ерріо подав пояснення організації радянського сільського господарства, різниці між колгоспами, радгоспами та індивідуальним господарством. Це була ретельно заготовлена інструкція-доповідь, яку французу дали радянські спецслужби. В своїх характеристиках Е. Ерріо зазначав: «З метою показати нам український колгосп нас везуть до Дністра, за 40 км від Одеси. Після того, як ми перетнули німецьке село Фреденталь... ми спускаємося до поля, у страшну спеку і у хмарах пилу, серед селян, зайнятих молотьбою. Ми нараховуємо близько сотні чоловіків, жінок, дітей. Голоси перемішуються з шумом мотору. Одяг грубої тканини, на голові білі хустинки, очі захищені окулярами, босі, легкі і прудкі, жінки наповнюють молотилки. Безкінечний рух. Їдальня готує обід жінцям; поряд

пост Червоного Хреста у разі поранення. Багато життя і навіть радості. Небом повільно пропливають великі білі хмари»¹.

Поведінка Е. Ерріо зумовлена політичними та економічними мотивами. Погодившись грати роль почесного гостя в організованій Й. Сталіним виставі, публічно заперечуючи Голодомор в Україні, колишній прем'єр-міністр Франції отримував підтвердження «правильності» його власного політичного курсу, спрямованого на зближення з СРСР. Під час перебування Е. Ерріо в Одесі між урядом СРСР і Франції було підписано торговельну угоду про поставки української пшениці. Злочинна поблажливність Е. Ерріо була в інтересах СРСР. Візит французької делегації широко висвітлювали в пресі як радянській, так і закордонній, що викликало однозначно негативну реакцію світу. Український емігрант С. Савицький у віршованій формі звернувся з листом до Е. Ерріо. Цей лист опубліковано в середині 1930-х рр. Наведемо його фрагмент:

Пощо, скажи, хоч світ дурити:
Про голод той він знав давно.
Ти з людських мук хотів покрити...
Ти може й з кров'ю пив вино?!...
Щоб там те пекло змалювати
Немає фарб, немає слів
А ти, о, Ерріо, писати
Почав катам похвальний гімн!²

Попри те, що поїздка Е. Ерріо до СРСР подавалася як приватна, вона мала політичну мету. Його вплив у колах прихильників соціалістичних теорій був досить вагомим. Саме висловлювання Е. Ерріо про поїздку до СРСР стали основами для голослівних заяв інших симпатиків СРСР, наприклад, відомого драматурга

¹ Дмитришин І. Чому Едуард Ерріо нічого не побачив. *Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 листопада 2019 р.)*. Київ: Мельник М. Ю., 2020. С. 137–146.

² Савицький С. До Ерріо. Відкритий лист. *Вільне козацтво*. 1934. № 155 (25 червня). С. 18–19.

Б. Шоу (1856–1950), котрий уже відвідував Москву в 1931 р. з нагоди свого 75-річного ювілею на особисте запрошення Й. Сталіна. Тоді візит драматурга також відбувався за ретельно підготовленим сценарієм та під контролем ДПУ. Однак Б. Шоу вдавав, що не помітив цього, та після повернення публічно проголошував популістські промови щодо СРСР, театральні називаючи диктатора Й. Сталіна «грузинським джентльменом» та пропонуючи номінувати його на Нобелівську премію. Наступний візит Б. Шоу відбувався вже у розпал Голодомору у квітні 1933 р. Після повернення він продовжував оспівувати комуністичний тоталітарний режим, виправдовуючи репресії ДПУ та заявляючи, що розмови про голод в Україні не відповідають реальності.

У 1933 р. Б. Шоу у своїй передмові до п'єси «On the Rocks» цинічно висловився: «Я ніколи не бачив, щоб десь годували так добре, як у Москві»³. Візит та діяльність Б. Шоу нав'язливо висвітлювали в радянській пресі. Одночасно в одному з дитячих будинків совєцької України новонародженого хлопчика, якого мати з відчаю підкинула на сходи притулку, назвали Бернардом Шоу. Малюк загинув від голоду за тиждень після від'їзду драматурга з СРСР. Про цю смерть, як і про загибель мільйонів інших українців, ніхто не згадував⁴. Водночас Б. Шоу виступав у «Метрополітен Опера» перед політичною елітою США та заявляв, що голоду в Україні немає.

Промови Б. Шоу були злочинними, оскільки спростування відомостей про Голодомор в Україні сприяли посиленню радянської інформаційної блокади на міжнародній арені. Окрім того, вони мали й політичні наслідки: заклики Б. Шоу до американських політиків підтримати СРСР завершилися дипломатичним визнанням СРСР Сполученими Штатами Америки у листопаді 1933 р.

³ Шоу Б. На мели. Полное собрание пьес в шести томах. Ленинград: Искусство, 1981. Т. 6. С. 35–114.

⁴ Шугальова І. Запорізький будинок немовляти: конвеєр смерті в центрі індустріального міста. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. Вип. 46. С. 152–160 (http://istznu.org+*/page/issues/46/31.pdf) (дата звернення: 21.08.2020).

Висловлювання Б. Шоу спричинили поляризацію американського суспільства. Журналіст Гарет Джонс у 1933 р. написав: «Найбільше після Сталіна в Росії ненавидять Бернарда Шоу. Для багатьох, хто читав, як він описує достаток продовольства у країні, що вмирає з голоду, майбутнє ще безнадійніше, ніж теперішнє...»⁵. Репортаж Г. Джонса, розповсюджений «Reuters» («Ройтерз»), передруковували іноземні видання.

Поплічники сталінської пропаганди у запереченні й приховуванні Голодомору були не лише серед іноземних політиків. Представник «New York Times» («Нью-Йорк Таймс») в СРСР журналіст В. Дюранті (1884–1957) був обізнаний у тому, що відбувалося в Україні. Проте він виявився поблажливим речником сталінського політичного курсу. У жодній із його публікацій не згадувалося про голод та його масштаби в Україні.

У 1932 р. В. Дюранті отримав найвищу журналістську нагороду – Пулітцерівську премію. На жаль, В. Дюранті, який займався відвертою комуністичною пропагандою, отримав престижну відзнаку «за глибину, багатосторонність, розсудливість і виняткову ясність своїх репортажів із СРСР». Внаслідок його пропагандистської діяльності інформація про голод в Україні набула розмитих обрисів. Журналіст «The Manchester Guardian» («Манчестер Гардіан») М. Маггерідж пізніше назвав В. Дюранті «найбільшим брехуном, якого він будь-коли зустрічав у світі журналістики»⁶.

Донесення німецьких та італійських дипломатів. Висвітлюючи діяльність іноземних дипломатів та інформацію, яку вони надали, вважаємо за потрібне проаналізувати тогочасну геополітичну ситуацію та з'ясувати причини, внаслідок яких лідери іноземних держав, знаючи про голод в Україні, не вживали дипломатичних та економічних санкцій проти СРСР.

⁵ Сідорук Ф. Джоунз проти фабіанців. Історія журналіста, який уперше розповів про Голодомор. *Історична правда*. 2012. 13 грудня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/12/13/103570/> (дата звернення: 21.08.2020).

⁶ Люди правди: Малкольм Маггерідж. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/lyudi-pravdi-malkolm-ma-eridzh> (дата звернення: 21.08.2020).

У період між двома світовими війнами відбулося дипломатичне примирення СРСР та Німеччини. Обидві держави підписали Раппальський мирний договір, який став запорукою соціально-економічного та політичного зближення. Німеччина мала посольство у Москві та сім консульств, три з яких розташовувалися в Україні – Харкові (тодішній столиці), Одесі та Києві. Генеральне консульство в Харкові очолював К. Вальтер, Київське – А. Генке, Одеське – Ф. Рот.

Німецькі дипломати були обізнані із ситуацією в Україні та регулярно надсилали звіти до Німеччини. В листопаді 1933 р. генеральний консул Німеччини в Києві А. Генке повідомляв про матеріальну скруту в місті: брак дров, гасу, відсутність опалення у школах. Повідомлення консула в Харкові К. Вальтера про загальне становище в Україні, про «великий голод», занепад сільського господарства, спалах епідемій⁷ показували усвідомлення іноземцями реальної ситуації в Україні.

У річному звіті Одеського консульства Німеччини у грудні 1933 р. повідомлялося про становище в УСРР. «Українська частина службового округу [Одеська] належить до тих районів, що найбільше постраждали від жахливого голоду минулої зими. Відповідальність за голод покладається переважно на органи влади, які з кінця 1932 року систематично вилучали всі запаси зернових, тому що Одеська область не виконала обов'язкові норми хлібозаготівлі. Тому, з настанням нового року селяни залишилися без хліба. Люди були змушені вживати в їжу непоживні продукти, такі як буряк, або навіть сурогати – трави, серцевину кукурудзяних стебел чи одразу вмирати. У лютому з'явилися перші повідомлення про голодну смерть і канібалізм. Найгірше було становище на півночі службового округу. Проте і в Одесі на вулицях можна було побачити людей, які помирили від голоду. В багатьох лікарнях було відкрито відділення, куди привозили людей на останній стадії виснаження. Звісно, що це

⁷ Der ukrainische Hunger-Holocaust Stalins verschwiegener Völkermord 1932/33 an 7 Millionen... Akten des deutschen Auswärtigen Amtes Eine Dokumentation, hrsg. und eingeleit. Von dr. D. Zlepko. Sonnenbühl, 1988. P. 221.

була лише крапля в морі. Наскільки великими були втрати людей і худоби, неможливо навіть уявити»⁸.

Німецький генеральний консул у Харкові К. Вальтер у доповідній записці про становище в сільському господарстві УСРР, зазначив, що Україна в 1933 р. перебувала у критичному становищі: був «величезний голод», який став наслідком «соціалізації сільського господарства» та «відбирання» зерна в селян. Підкреслено, що дії комуністичного режиму призвели до голоду в Україні. Дипломат наголосив, що в «селянського населення панує переконання, що радянська влада, хоча й не навмисно створила голод, але все ж свідомо використала його як засіб для здійснення своїх планів». Наприкінці звіту дипломат зауважив, що кількість жертв могла б бути набагато меншою, якби сталінське керівництво звернулося про допомогу до світової спільноти.

Відносини СРСР з Італією активізувалися в середині 1920-х рр. Італія відкрила посольство у Москві та мережу консульських установ у Ленінграді, Одесі, Тифлісі й віце-консульств у Харкові, Батумі, Новоросійську.

Віце-консульство в Харкові (згодом підвищене до рангу консульства) очолював С. Граденіго. В травні 1933 р. консул повідомляв міністерство закордонних справ Італії про масовий голод в Україні. Він обурювався, «чому світ залишається байдужим до подібної катастрофи, а міжнародна преса, така наполеглива у вимогах міжнародного осуду Німеччини за її так звані жорсткі переслідування євреїв, сором'язливо мовчить про це масове вбивство, організоване радянським урядом...»⁹. Консул зазначав, що «нинішнє лихо призведе до колонізації України

⁸ Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / упоряд., вступ. ст., пер. з нім. А. Кудряченка; передм. Ю. Рубана. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ: НІСД, 2008. С. 229.

⁹ Витяг із доповідної записки «Голод і українська ситуація» консула Італії в Харкові до Міністерства закордонних справ Італії. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали*. С. 858–860.

переважно росіянами», а це «змінить її етнографічний характер». Він звертав увагу на факти перебування 8 тис. голодних дітей у бараках на Холодній Горі в Харкові, підібраних на вулицях голодних українських селян, яких вивозили товарними вагонами до сіл – 50–60 км від міста, «бо там ніхто не бачить, як вони конають»¹⁰.

С. Граденіго в одному зі звітів за червень 1933 р. зазначив: «Представники уряду визнали, що людські втрати лише в Україні становлять 9 мільйонів душ. В університетському середовищі говорять про 40–50 відсотків від усього населення України, і я вважаю цю цифру (15–16 мільйонів) точнішою»¹¹.

Диктатор Муссоліні ознайомлювався зі звітами С. Граденіго, проте політичні плани італійського лідера передбачали збереження стабільних відносин з СРСР.

Варто зазначити, що частина італійських дипломатів в СРСР у роки Першої світової війни були кадровими військовими офіцерами, що вплинуло на відвертий характер їхніх звітів.

Дипломати працювали в непростих умовах тоталітарних режимів, але частина з них не втратила реалістичності та критичності мислення. Італійські та німецькі консули не обмежилися констатуванням голоду в Україні, вони усвідомлювали сутність сталінської антиукраїнської політики та пов'язували її з «розв'язанням» національного питання.

Носії правди про Голодомор та їхня доля. М. Маттерідж (1903–1990), Г. Джонс (1905–1935), А. Вінербергер (1891–1955). Під час аналізу діяльності іноземних журналістів необхідно звернути увагу на особисті та етичні принципи цих діячів: які не побоялися зруйнувати сталінські міфи, висвітлюючи правду про злочин комуністичного режиму в Україні.

В СРСР ретельно відстежували публікації іноземних журналістів, які після відвідин Радянського Союзу друкували на

¹⁰ Витяг із доповідної записки «Голод і українська ситуація» С. 858–860.

¹¹ Граденіго С. Голод. Листи з Харкова. *Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки* / упоряд. А. Граціозі. Харків: Фоліо, 2007. С. 173–174.

шпальтах видань власні враження від побаченого. Найменша критика з боку газетярів могла стати приводом відмови у наданні візи для наступної поїздки. В розпал Голодомору іноземним журналістам фактично заборонили в'їзд до СРСР. Закордонним кореспондентам, які вже перебували в країні, заборонили залишати межі Москви. У цей час в СРСР було запроваджено нові цензурні правила, згідно з якими закордонним журналістам забороняли відвідувати райони з «несприятливими умовами».

СРСР приймала лише потенційних симпатиків. До їх складу зарахували й журналіста «The Manchester Guardian» («Манчестер Гардіан») М. Маггеріджа (прибічника соціалістичної ідеології). Побоюючись, що кореспонденції можуть бути перехоплені ОДПУ, він відправляв їх дипломатичною кур'єрською поштою.

М. Маггерідж кілька разів відвідував СРСР. Під час візитів до різних регіонів констатував, що внаслідок політики комуністичного режиму хлібні регіони охоплені голодом. Причину цього він вбачав у колективізації. «Голод – це слово, яке я чув скрізь. Фермери благали перевезти їх бодай на одну станцію, подеколи їхні тіла опухали від браку харчів, і це було жахливе видовище», – писав Маггерідж у статті «Голод в Україні. Нещасні землероби», що вийшла у «The Manchester Guardian» 27 березня 1933 р.

У випуску газети «Morning Post» («Морнінг Пост») від 6 червня 1933 р. М. Маггерідж так охарактеризував становище в Україні: «Якби ви відвідали тепер Україну... фермери, заморені голодом, з напухлим тілом, мають невимовно жалюгідний вигляд. Ви дізнаєтеся, якщо запитаєте їх, що вони не бачили хліба впродовж останніх трьох місяців, лише картоплю та трохи пшона, і що тепер вони рахують картоплини по одній, бо знають, що не буде нічого іншого їсти до літа, якщо тоді щось буде. Вони вам скажуть, що багато людей вже померли з голоду, що багато й далі вмирає кожного дня, що тисячі були розстріляні владою, а сотні тисяч заслани, що для них є злочином, за який карають на смерть без суду, мати в хаті зерно. Вони вам усе це розкажуть, одначе, лише тоді, коли поблизу не буде якогось вояка чи незнайомої

людини. Села, спустошені більшовиками, були невимовно жахливі тому, що цьому спустошенню не видно було кінця»¹².

У більш пізніх інтерв'ю М. Маггерідж висловлював тверде переконання, що голод в Україні мав штучний характер. Він був навмисне спланований та став наслідком сталінської колективізації¹³.

Гарет Джонс, британський журналіст, на шпальтах «The Manchester Guardian» («Манчестер Гардіан») у березні 1933 р. опублікував свій перший репортаж про голод в Україні. Він спирався на власні враження, сформовані під час зустрічей із мешканцями сіл Харківщини, які були приречені на смерть від голоду. Г. Джонс описав села, вражені голодом. В листі до батьків він зазначав: «Голод практично скрізь. Мільйони помирають від нього. Я мандрував кілька днів Україною, і там не було хліба. У дітей боліли животи, всі коні й корови виздыхали, а люди також вмирали з голоду. Терор набув нечуваних масштабів»¹⁴.

Агенти ДПУ затримали Г. Джонса. За кілька днів його депортували з СРСР та оголосили персоною «нон грата». Г. Джонс опублікував у європейських засобах масової інформації понад 20 статей про великий голод в Україні. Після укладання між СРСР і США дипломатичних відносин публікації Г. Джонса стали з'являтися на шпальтах американських газет, зокрема «The New York American» («Нью-Йорк Американ»). Г. Джонс, який оприлюднив правду про Голодомор, загинув за день до свого тридцятиліття. 1 серпня 1935 р. його викрали і розстріляли агенти ОДПУ в Маньчжурії.

Іноземні репортери знали про Голодомор в Україні. М. Маггерідж у своєму щоденнику писав: «Вони всі (західні кореспонденти) тільки й говорили про голод і всі намагалися дістатися на місце голоду. Але добитися туди було нелегко. І я тоді зробив те, що робив в інші періоди свого життя, – я постарався просто

¹² Малкольм Маггерідж і голод в Україні 1932–1933 років. URL: <https://lysty.net.ua/malcolm-muggeridge/>

¹³ Малкольм Маггерідж і голод в Україні 1932–1933 років. URL: <https://lysty.net.ua/malcolm-muggeridge/>

¹⁴ Гарет Джонс повертається в Україну. *День*. 2016. 28 листопада.

сісти на поїзд і туди поїхати... Також між закордонними журналістами було чимало відвертих розмов, характерних своєю великою інформативністю та дуже реалістичною оцінкою становища. Лише два чи три з них базикали з партійних позицій. Один був кореспондентом “New Republic” (“Нью Ріпаблік”) і автором книжки “Червоний хліб”. Та вони, очевидно, були витвором режиму»¹⁵.

Світлини найкрасномовніше свідчать про масштаби Голодомору. Можемо відзначити, що фотографій періоду 1932–1933 рр. збереглося вкрай мало. Це також результат свідомої діяльності репресивно-каральних органів. Унікальну колекцію фото створив австрійський інженер А. Вінербергер. Він 19 років провів у СРСР, працюючи на хімічних підприємствах. В роки Голодомору його призначили технічним директором на заводі «Харпластмас» у Харкові. Родичі з Німеччини подарували юнакові фотокамеру, на яку Александр фіксував радянське повсякдення. На його знімках закарбовано довгі черги за хлібом, вулиці Харкова, на яких вмирали від голоду люди. Зйомка першої світлини припадає на 1933 р. На світлині, розміщеній далі, – чоловік, який помер від голоду на вулиці Харкова, а навколо нього – схвилювані харків'яни.

(ЦДКФФА України імені Г. С. Пиленічного. Од. зб.25000000004)

¹⁵ Малкольм Маггерідж і голод в Україні 1932–1933 років. URL: <https://lysty.net.ua/malcolm-muggeridge/>

Наводимо наступне фото А. Вінербергера, зроблене кілька місяців потому.

(ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Од. зб.25000000006)

На вулиці Харкова лежать померлі від голоду люди, проте перехожі вже проходять повз них байдуже. Голодні смерті стали надто звичним явищем. Коли А. Вінербергер повертався додому у жовтні 1933 р., він передав негативи світлин дипломатичною поштою через посольство Австрії. На цьому наполягали австрійські дипломати з міркувань безпеки: був ризик, що представники ДПУ затримують А. Вінербергера під час перетину кордону. Інженер передав світлини католицькому кардиналу Т. Інніцеру, завдяки якому фото збереглися в архівах Віденської дієцезії. Вперше світлини А. Вінербергера побачили світ у 1935 р. як фотофакти до книги Е. Амменде «Чи повинна голодувати Росія?».

У 1939 р. А. Вінербергер опублікував власні спомини, включивши до книги два розділи про Голодомор в Україні, та підкріпив свої твердження фотографіями. Проте в 1939 р. Європа перебувала на порозі Другої світової війни. Саме тому факти Голодомору, які виклав А. Вінербергер, не привернули уваги європейських політиків.

Реакція світової спільноти на злочин Голодомору-геноциду.
Після публікацій Г. Джонса, М. Маггеріджа, А. Вінербергера

здавалося, що весь цивілізований світ мав відреагувати на ситуацію в Україні, але було інакше. Європейська федерація українців за кордоном звернулася до міністра іноземних справ Великої Британії Д. Саймона з проханням надати допомогу голодуючому населенню в УСРР і висловила сподівання, що «англійські делегати в Лізі Націй, у Міжнародному Допомоговому Союзі і в інших міжнародних органах, здатних надавати допомогу потерпілому населенню, порушать і наполягатимуть на розв'язанні питання про організацію допомоги Україні».

У Відні, з ініціативи католицького кардинала Т. Інніцера, в грудні 1933 р. відбулася міжнаціональна та міжконфесійна нарада для утворення Комітету для надання гуманітарної допомоги. Було прийнято ухвалу із закликом до урядів всіх країн надати термінову допомогу голодуючим українцям. Проте політичні кола європейських країн та США, за винятком прем'єр-міністра Норвегії, так і не висловилися щодо подій в Україні.

Представники уряду Британії та Сполучених Штатів Америки, визнаючи правдивість інформації про голод в Україні, проігнорували прохання української громадськості в діаспорі застосувати проти СРСР санкції. Франція, Британія та інші країни отримували експортну українську пшеницю за заниженими цінами, й уряди цих країн були зацікавлені у збереженні безперервності поставок зерна з СРСР. США прагнули налагодити дипломатичні відносини з СРСР, і тема Голодомору для них була закрита. Утім, наголосимо, що відмова СРСР від закордонної допомоги свідчить про свідомий намір знищити голодом мільйони українців.

Отже, Й. Сталін та його оточення категорично заперечували й приховували смерті мільйонів українців від голоду, запровадили жорстку інформаційну блокаду, маніпулювали публічною думкою, за оприлюднення інформації про голод в Україні карали репресіями. Однак, попри пресинг і залякування, частина іноземних дипломатів, журналістів не побоялися сказати правду про геноцид українців. Світ дізнався про злочин Й. Сталіна та комуністичного тоталітарного режиму.

Цілеспрямоване нищення окупаційною владою документів про Голодомор у 1950–1980-ті рр. У Радянському Союзі факти голоду на українських землях офіційно заперечували. В документах і матеріалах йшлося лише про «неврожайні роки», голод вважали вигадкою, режим приховував свій злочин проти української нації. Й. Сталін був занепокоєний не самим фактом голоду, а можливим розголосом про Голодомор в Україні. В лютому 1933 р. до обласних та районних осередків партії було направлено партійно-урядову директиву Москви, якою категорично заборонялося фіксувати випадки голодування та смерті, пов'язані з голодом, за винятком органів ДПУ. Тоді ж було заборонено і засекречено облікові матеріали злочину, зокрема акти реєстрації смертей у голодні роки. З 1934 р. суворо виконували іншу сталінську заборону – вживати термін «голод» щодо подій 1932–1933 рр. Протягом 1932–1937 рр. на території України тривала активна робота з утилізації архівних матеріалів як у державних, так і відомчих архівосховищах. Центральне архівне управління (ЦАУ) контролювало вилучення важливих секретних документів з архівів центральних установ УСРР. Постановою ВУЦВК від 11 липня 1934 р. знову було створено НКВС УСРР. Діловодство, архів, кодифікація були передані до Секретаріату Управління робітничо-селянської міліції.

У 1938 р. рішенням Наркомату юстиції СРСР, Прокуратури СРСР та НКВС в архіви останнього з перелічених відомств передано справи на всіх осіб, засуджених за «контрреволюційну діяльність», у тому числі справи про «розкуркулення» українців. Архіви органів безпеки стали невід'ємним елементом тоталітарного режиму.

У 1939 р. НКВС підпорядкував собі всі радянські архіви. Масиви архівних документів режиму в Україні зазнали значних втрат. Багато документів було знищено в роки Другої світової війни під час військових дій, евакуації документів та зміни окупаційних режимів. Не менших втрат ці архіви зазнали в мирний час, коли їх знищували за вказівками керівництва органів безпеки. Наказ КДБ № 00511 від 1954 р. зобов'язував переглянути

архівні сховища, щоб «остаточно позбутися компрометуючих матеріалів на чесних радянських громадян, здобутих шляхом фальсифікації і незаконних методів ведення слідства». На практиці знищили великі обсяги документів, які висвітлювали злочинну діяльність комуністичного тоталітарного режиму, зокрема й вчинення геноциду української нації.

Друга велика чистка архівів відбулася напередодні розвалу Радянського Союзу в 1990 р. Очевидно, що крім цих двох великих чисток були інші, менш масштабні. На сьогодні важко визначити обсяги втрачених назавжди документів. Утім, злочинні і лицемірні комуністичні методи приховування злочину та офіційна політика замовчування Голодомору урядами «вільного світу» так і не змогли викоренити з колективної пам'яті українців страшної правди про геноцид.

Складність проблеми поглиблювалася тим, що архівні документи, які зберігалися в СРСР, переважно були недоступні. І все ж, дослідження злочину Голодомору-геноциду почалося наприкінці 80-х рр. ХХ ст.

Перегляньте фільм «Ціна правди» (режисер А. Голланд, виробництво: Польща, Україна, Велика Британія) та напишіть історичний есей про іноземних журналістів, котрі перебували в Україні в роки Голодомору. Поясніть, чому, на Вашу думку, закордонні гості висловлювали саме такі погляди.

**ТЕМА 15. ВИЗНАННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.
ГЕНОЦИДОМ НА НАЦІОНАЛЬНОМУ
ТА МІЖНАРОДНОМУ РІВНЯХ**

Організувавши в Україні Голодомор, у Кремлі чудово розуміли, що вчиняють злочин. Що п'ять днів Й. Сталін отримувач вичерпну інформацію про кількість вилученого в українців зерна, про злочинні дії, вжиті в областях для організації виконання встановленого ним для України вбивчого плану хлібозаготівель, зокрема про жорстокі репресії щодо тих, хто висловлював непокору, й паралельно – докладні зведення щодо смертності. Попереджаючи просочення такої інформації за межі вузького кола своїх поплічників, він заборонив (щоб не валялися на столах) письмові звіти обласних відділів ДПУ УСРР стосовно голодування населення, смертності і загалом ситуації в Україні.

Начальники облвідділів ДПУ мали надавати таку інформацію в особистих листах до голови ДПУ УСРР В. Балицького¹, а той – звітувати напряму генсеку. І хоча в жодному документі Й. Сталін не пояснював таких мотивів, висновки щодо його побоювання відповідальності за скоєне випливають із уваги до створення юридичного підґрунтя для здійснення геноциду. Це і написаний ним текст зловісного «закону про п'ять колосків»², і розроблений поплічником, тоді першим заступником голови ОДПУ, І. Акуловим спеціальний юридичний документ для впровадження цього закону в практику – Інструкції «Про застосування постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності»³, текст якої 22 вересня 1932 р. підписали І. Акулов, голова Верховного

¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 759–763; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6274, Арк. 185–190; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6276, Арк. 39–46.

² *Комуніст*. 1932. 9 серпня.

³ ЦДАВО України. Ф. 24. Оп. 81. Арк. 15, 16; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 326–329.

Суду СРСР А. Винокуров і прокурор Верховного Суду СРСР П. Красіков, став процесуальним підґрунтям для вчинення геноциду української нації, і багато інших документів. І справді, ст. IV Конвенції 1948 р. про запобігання злочину геноциду і покарання за нього передбачає: «Особи, що здійснюють геноцид або будь-які інші з перелічених у ст. III діянь, підлягають покаранню незалежно від того, чи є вони відповідальними за конституцією правителями, посадовими чи приватними особами»⁴.

На приховування фактів виморення мільйонів українців штучно організованим голодом, депортаціями та розстрілами була задіяна вся масивна державна система СРСР, особливо її пропагандистська машина. Державні кордони були міцно закриті. Припинилися поїздки до родичів, які в 1920-ті рр. були звичним явищем. ОДПУ перлюструвало листування громадян СРСР із закордонними адресатами, посилило перевірки громадян, яких направляли у службові відрядження за кордон і т. ін.

Зі здобуттям Україною незалежності і початком вшанування роковин Голодомору на державному рівні активізувалися дослідження як українських, так і закордонних істориків, з'явилися нові публікації документів, нові документальні й художні кінострічки. Разом із тим, для широкої світової громадськості злочин Голодомору-геноциду й досі залишається майже невідомим. Французький експерт Алікс Фенстер пояснює це, зокрема, тим, що на відміну від нацистів, комуністичні лідери не були піймані «на гарячому», а вплив публікацій зовнішніх свідків – Малкольма Маггеріджа і Гарета Джонса – не можна порівняти з відкриттям військами союзників нацистських концтаборів з газовими камерами і крематоріями, сотнями годин відзнятої кінохроніки й рішеннями Нюрнберзького процесу над головними нацистськими злочинцями.

Жахіття 1932–1933 рр., вчинені російським окупаційним режимом щодо української нації, були настільки ірраціональними для

⁴ Конвенція про запобігання та покарання злочину геноциду. *Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 33 мовами)* / ред.: Р. Сербин; упоряд.: О. Стасюк. Київ: Видавець Мельник М.Ю., 2020. С. 44–46.

людей поза «залізною завісою», що розповідям про них не хотіли вірити. Цьому значною мірою сприяла комуністична пропаганда, на яку Радянський Союз не шкодував коштів.

Із нарощуванням гітлерівською Німеччиною «залізних мускулів» не тільки суспільна думка на Заході, а й політики західних країн воліли не помічати злочинів червоного диктатора Й. Сталіна, а деякі уряди навіть заgravали з ним. Переможна участь Радянського Союзу в антигітлерівській коаліції сприяла тому, що світова спільнота на якийсь час закрила очі на внутрішню політику СРСР.

Першим про Голодомор 1932–1933 рр. як акт геноциду українства заявив автор цього терміна, доктор права Рафаель Лемкін, виступаючи в Нью-Йорку 20 вересня 1953 р. перед кількатисячною аудиторією під час відзначення 20-х роковин Великого Голоду. Ця промова опублікована під назвою «Радянський геноцид в Україні» в окремому виданні шістьма офіційними мовами ООН і 27 іншими мовами. Характеризуючи події 1932–1933 рр. в Україні, Р. Лемкін підкреслив: «Це, мабуть, класичний приклад радянського геноциду, його найдовший і найширший експеримент русифікації – винищення українського нації. ...Доки Україна зберігає свою національну єдність, доки її народ продовжує думати про себе як про українців і домагаться незалежності, доти вона становить серйозну загрозу для самої суті советизму. ...Вістря радянської атаки було спрямоване на хліборобів. Зброя, яку застосували проти них, є, мабуть, найстрашнішою – виморювання голодом»⁵. Проте цей мітинг був першою і останньою на довгі роки великою публічною акцією зі вшанування жертв Голодомору. З тих пір українська діаспора залишилася на цілих три десятиріччя з пам'яттю про Голодомор сам на сам. Поодинокими публікаціями про Голодомор (Дмитро Соловей (1953)⁶, Поль Половецький (1955)⁷ та ін.) цікавилися переважно українці.

⁵ Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 33 мовами). С. 15.

⁶ Соловей Д. Голгота України. Вінніпег: Вид-во Укр. вільної громади, 1953. 288 с.

⁷ Половецький П. Співучасники Сталіна в голодовому народобивстві 1933 р. Мюнхен: Українське видавництво в Мюнхені, 1955. 30 с.

Наближення 50-х роковин Голодомору сприяло виходу інформації про нього за межі діаспори. Авторитетні історики Роберт Конквест і Джеймс Мейс назвали його геноцидом у своїх наукових працях⁸. Оприлюднення 19 квітня 1988 р. звіту Спеціальної комісії Конгресу США з питань дослідження Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, виконавчим директором якої був Дж. Мейс, поклало початок міжнародному визнанню Голодомору геноцидом. Комісія, зокрема, констатувала: «Голод не був, як часто стверджують, спричинений посухою. ...Голодомор 1932–1933 років був спричинений максимально можливими вилученнями продуктів харчування в сільського населення. [...] Йосип Сталін та його оточення вчинили акт геноциду українського народу в 1932–1933 роках»⁹.

У 1989 р. Міжнародна комісія юристів на чолі з професором Джейкобом Сандбергом визнала наявність елементів геноциду під час Голодомору. Злочин був переведений у площину міжнародного права¹⁰.

⁸ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / пер. з англ. Київ: Либідь, 1993. 384 с.; Mace J. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. Cambridge (Mass.), 1983.

⁹ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV томах. Т. I. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 838 с.; Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV томах. Т. II. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 814 с.; Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV томах. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 782 с.; Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV томах. Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 622 с.

¹⁰ Международная Комиссия по расследованию голода 1932–1933 гг. на Украине. Итоговый отчет / пер. с англ. Киев: Отделение редакционно-издательской и рекламной деятельности УкрЦЭНДИСИ, при поддержке Палаты украинских адвокатов Канады, 1990. 147 с.

У жовтні 1993 р. дві країни – Естонія й Австралія – в документах своїх вищих законодавчих органів кваліфікували політику сталінського комуністичного режиму актом геноциду українського народу.

Однак без визнання Голодомору геноцидом в самій Україні годі було чекати широкого міжнародного резонансу. Напередодні 70-х роковин Голодомору під тиском громадськості, підтриманої вченими, офіційне ставлення до Голодомору висловила Верховна Рада України. У постанові від 28 листопада 2002 р. «Про 70-ті роковини Голодомору в Україні» його було названо геноцидом. На виконання зазначеної постанови в лютому 2003 р. проведено парламентські слухання, а 14 травня 2003 р. – спеціальне засідання Верховної Ради. За підсумками останнього український парламент 15 травня 2003 р. затвердив Офіційне звернення до Українського народу, в якому підкреслено: «...кваліфікація цієї Катастрофи української нації як геноциду має принципове значення». На жаль, постанови щодо цього питання, поданої на розгляд Верховної Ради України, тоді ухвалено не було.

Нарешті мовчання щодо Голодомору як геноциду на рівні вищих органів державної влади в Україні було розблоковане. Після цього одна за одною Голодомор 1932–1933 рр. в Україні визнали актом геноциду Канада (20.06.2003 р.), Угорщина (26.11.2003 р.), Литва (24.11.2005 р.), Грузія (20.12.2005 р.), Польща (16.03.2006 р. – Сенат).

Важливу роль у приверненні уваги країн світу до Голодомору в Україні відіграло ухвалення 7 листопада 2003 р. 58-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН «Спільної заяви з нагоди 70-х роковин Голодомору – Великого голоду 1932–1933 років в Україні», співавторами якої були 36 держав-членів ООН, зокрема США і Російська Федерація. Заяву підтримали також Австралія, Ізраїль, Сербія і Чорногорія, 25 країн – членів та кандидатів у члени ЄС. Вперше на міждержавному рівні було визнано факт Голодомору, його масштаби та наслідки для українського народу. ООН визначила Голодомор 1932–1933 рр. як національну трагедію українського народу, висловила співчуття його жертвам та

закликала всі держави-члени Організації, її спеціалізовані установи, міжнародні та регіональні організації, неурядові організації, фонди й асоціації віддати данину пам'яті тим, хто загинув у цей трагічний період історії.

Тема Голодомору як геноциду української нації зайняла чільне місце в гуманітарному блоці діяльності Президента України В. Ющенка. В його Указах, виданих упродовж липня – листопада 2005 р., серед іншого, передбачалися підготовка і внесення на розгляд українського парламенту законопроекту про Голодомор та зобов'язання Кабінету Міністрів України активізувати роботу з міжнародного визнання Голодомору злочином геноциду.

28 листопада 2006 р. Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» був ухвалений 233 голосами – попри шалений опір депутатів-комуністів, спекулятивне маніпулювання Голови Верховної Ради України соціаліста О. Мороза, небажання розглядати законопроект з боку депутатів, які в минулому також були членами КПРС.

Визнання в Україні Голодомору геноцидом українського народу на законодавчому рівні стало вагомим аргументом для розгляду факту геноциду українців, вчиненого комуністичним тоталітарним режимом, вищими державними органами країн світу. Вже 4 грудня 2006 р. Сейм Польщі ухвалив окремий Закон, яким засудив «тоталітарний режим, відповідальний за цей геноцид». Упродовж 2007–2008 рр. парламенти Перу, Парагваю, Еквадору, Колумбії, Мексики й Латвії засудили Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як акт геноциду українського народу та висловили солідарність із його жертвами.

28 травня 2008 р. Палата Громад Канади ухвалила додатково до Резолюції Сенату від 20 червня 2003 р., якою Голодомор визнано геноцидом, Акт про встановлення Дня пам'яті українського голоду та Геноциду («Голодомору»), який діє як закон країни. Відтоді День пам'яті відзначають по всій Канаді щорічно у четверту суботу листопада.

У трьох Резолюціях Палати представників та Сенату Конгресу (21 жовтня 2003 р.; 13 жовтня 2006 р.; 23 вересня 2008 р.) про

Голодомор як геноцид українського народу висловилися Сполучені Штати Америки.

У Компендіумі соціальної доктрини Ватикана вказано, що в ХХ столітті щодо українців було вчинено геноцид. Свою шану жертвам Голодомору висловили Папи Іван Павло II і Бенедикт XVI. У посланні Вселенського Патріарха Варфоломія I йдеться про те, що в злочині Голодомору присутні явні ознаки геноциду.

Також визнали Голодомор геноцидом на регіональному та муніципальному рівнях законодавчі органи 26 адміністративно-територіальних одиниць семи держав світу: Австралії, Аргентини, Бразилії, Великої Британії, Іспанії, Італії, Канади і Португалії та 12 штатів США.

Крім того, документи, в яких вшановано пам'ять жертв Голодомору, ухвалили законодавчі органи Андорри, Аргентини, Бразилії, Іспанії, Італії, Чилі, Чехії, Словаччини, Мексики, а також двох адміністративно-територіальних одиниць Аргентини.

Разом із тим, Україна як країна-засновниця ООН і член найповажніших міжнародних організацій добивається, щоб Голодомор в Україні 1932–1933 рр. був визнаний геноцидом не тільки на інституційному рівні в окремих країнах, а й на рівні універсальних міжнародних організацій.

1 листопада 2007 р. 193 країни Генеральної конференції ЮНЕСКО одногосно ухвалили Резолюцію, внесену Україною у співавторстві з 45 країнами. У ній Генеральна конференція висловила «співчуття жертвам Великого Голоду (Голодомору) 1932–1933 років в Україні та жертвам у Росії, Казахстані та інших частинах колишнього СРСР».

30 листопада 2007 р. була оголошена Спільна заява ОБСЄ: «Голодомор ... забрав невинні життя мільйонів українців внаслідок масового голоду, який виник через жорстокі дії та політику тоталітарного сталінського режиму. Ми висловлюємо шану пам'яті жертв цієї національної трагедії Українського народу». Російська делегація натомість оголосила окрему заяву, де наголошувалося: «було б несправедливо говорити про знищення лише етнічно українських громадян. Голод в СРСР в 1930-х роках

був наслідком “класової” політики, колективізації сільського господарства та “розкуркулення” селянства, які проводилися в той період»¹¹.

3 липня 2008 р. Парламентська Асамблея ОБСЄ ухвалила окрему Резолюцію: «ПА ОБСЄ віддає данину пам'яті безневинним жителям мільйонів українців, загиблих під час Голодомору 1932–1933 років внаслідок масового голоду, викликаного жорсткими навмисними діями й політикою тоталітарного сталінського режиму. ...Вітає визнання Голодомору в ООН, ЮНЕСКО та національними Парламентами ряду держав-учасниць ОБСЄ, ...підтримує ініціативу України щодо розкриття всієї правди цієї трагедії Українського народу. ...Рішуче пропонує всім Парламентам вжити заходів для визнання Голодомору».

23 жовтня 2008 р. Європарламент визнав Голодомор в Україні «жахливим злочином проти народу України і людяності» й висловив співчуття українському народу.

У квітні 2010 р. питання Голодомору як геноциду розглядали на пленарному засіданні Парламентської Асамблеї Ради Європи. Доповіді готували два комітети – політичний та з правових питань і прав людини. У Резолюції ПАРЄ «Про Великий Голод в Радянському Союзі», ухваленій 28 квітня 2010 р., констатовано, що трагічні події в Україні, коли мільйони одноосібних селян та члени їхніх сімей вимерли з голоду, названі Голодомором (політично мотивованим голодом) і визнані українським законом як акт геноциду українців. У пункті 11 цієї Резолюції ПАРЄ рішуче засуджено жорстоку політику сталінського режиму, яка привела до смерті мільйонів невинних людей, як злочин проти людяності.

На переконання доповідача від Комітету з правових питань і прав людини ПАРЄ П. Роуена, представника Об'єднаного Королівства Великої Британії і Північної Ірландії, аргументи на користь класифікації Голодомору як акту геноциду є сильнішими.

¹¹ Стасюк О. Український Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. як новий наратив і колективна травма Європи. *Гілея: науковий вісник*. Історичні науки. 2019. Вип. 142. С. 79.

Він запропонував доповнення до Резолюції: «1) визнати український народ основною жертвою Голодомору; 2) є серйозні аргументи, згідно з якими Голодомор відповідає визначенню геноциду».

Відсутність такої кваліфікації в Резолюції ПАРЄ частково спровокував антиукраїнський виступ колишнього президента України В. Януковича, який жодним словом не обмовився про свідоме й цілеспрямоване вбивство голодом мільйонів українців. Цим він не тільки порушив законодавство України, а й відкинув юридичне рішення Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 р. щодо вини Й. Сталіна, В. Молотова, Л. Кагановича, П. Постишева, С. Косіора, В. Чубаря і М. Хатаєвича, які «умисно організували геноцид частини української національної групи». Ба більше, на запитання одного з депутатів ПАРЄ щодо його особистої думки про Великий Голод, В. Янукович відповів: «...визнавати Голодомор як факт геноциду щодо одного чи іншого народу, ми вважаємо, буде неправильно, несправедливо. Це була трагедія, спільна трагедія народів, які колись входили в єдину державу – Радянський Союз». Фактично вища посадова особа України стала з питання геноциду на бік уряду Росії – правонаступниці комуністичного тоталітарного режиму, визнаного українським судом злочинним. Однак і розгляд питання про Голодомор в Україні як геноцид, і зміст ухваленої резолюції, попри відсутність у документі прямої кваліфікації його як акту геноциду, не дають підстав стверджувати про відмову визнання ПАРЄ Голодомору геноцидом. Це підкреслив проф. В. Василенко, аналізуючи резолюцію: «На квітневій сесії ПАРЄ йшлося не про відмову від визнання Голодомору актом геноциду, а про більш розгорнуту кваліфікацію злочинних дій комуністичного режиму в Україні у світлі Конвенції ООН 1948 року про попередження злочину геноциду і покарання за нього та пропозицій Комітету Парламентської Асамблеї з правових питань та прав людини. [...] Суть пропозицій Комітету полягала в додатковому уточненні геноцидних наслідків навмисного позбавлення українських селян їжі та зміщенні акценту з опосередкованого визнання Парламентською Асамблеєю Голодомору актом

геноциду шляхом відсилання до Закону України на імперативність прямого визнання геноцидного характеру Голодомору». Правник наголосив, що аналіз тексту резолюції ПАРЄ не дає підстав для тверджень, що ПАРЄ «відхилила визнання Голодомору геноцидом українського народу»¹².

За два роки до цього внаслідок діяльності російської дипломатії в ООН Україні не вдалося підписати на 63-й сесії Генеральної Асамблеї ООН спеціальну Декларацію «Про вшанування 75-ї річниці Голодомору 1932–1933 рр. в Україні», у якій Голодомор було визнано геноцидом і співавторами якої стали 32 країни.

Негативно реагуючи на відзначення в Україні Дня пам'яті жертв Голодоморів, Державна Дума Російської Федерації 2 квітня 2008 р. ухвалила заяву, в якій наголосила, що в 1932–1933 рр. «в результаті голоду, викликаного насильницькою колективізацією, постраждали багато регіонів СРСР (Поволжя, Центрально-чорноземна область, Північний Кавказ, Урал, Крим, частина Західного Сибіру), Казахстану, України, Білорусі»¹³. Аргументами проти визнання Голодомору геноцидом для російського законодавця стали відсутність свідчень етнічної спрямованості голоду і присутність серед мільйонів жертв представників різних народів та національностей переважно аграрних районів СРСР. Так Голодомор в Україні було, по-перше, поставлено в один ряд із голодуванням населення різних регіонів СРСР, спровокованим загальною соціально-економічною політикою влади в сільському господарстві країни. По-друге, звужене трактування Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р. є маніпуляцією і перекрученням міжнародного акту, що недопустимо з погляду міжнародного права. Згідно із статтею II Конвенції, злочином

¹² Василенко В. Закон України про Голодомор: ПАРЄ шанує, Янукович нехтує. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/rights/354520-zakon-ukrajini-pro-golodomor-pare-shanue-yanukovich-nehtue.html> 5 травня 2010 р. (дата звернення: 9.09.2020).

¹³ Держдума Росії заявляє, що Голодомор не має ознак геноциду. *Голодомор 1932–1933 років. Харківська область*. URL: http://www.golodomor.kharkov.ua/news.php?news_id=133&pager=54 (дата звернення: 9.09.2020).

геноциду визначено «дії, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку», тобто не тільки етнічну групу.

Упродовж наступних років ситуація в РФ навколо трактування Голодомору 1932–1933 рр. ще більше загострилася. 1 грудня 2011 р. рішенням Мещанського районного суду м. Москви були визнані екстремістськими і заборонені до розповсюдження на території Російської Федерації книги українського дослідника Голодомору доктора історичних наук В. Марочка. А в грудні 2014 р., після анексії Криму, Феодосійський міський суд оштрафував директора Феодосійської центральної бібліотечної системи за зберігання у двох бібліотеках міста 12 примірників науково-популярної брошури В. Марочка¹⁴.

20 листопада 2015 р. за рішенням того ж Мещанського суду до Федерального списку екстремістських матеріалів було внесено і видання «Рафаель Лемкін: Радянський геноцид в Україні», що побачило світ 2009 р. в Києві у перекладі на шість офіційних мов ООН та 22 інші мови¹⁵. Ця стаття далі залишається актуальною та набуває нового звучання в контексті російської агресії проти України останніх років. У ній, зокрема, йдеться про те, що «...українець не є і ніколи не був росіянином. Його культура, його темперамент, його мова, його релігія – все є інакше. Попри залежність від Москви, він відмовлявся від колективізації, приймаючи радше депортацію і навіть смерть». Національний музей Голодомору-геноциду перевидав цю статтю у перекладі на 33 мови¹⁶.

Сьогодні, коли Україна знову протистоїть не лише агресії з боку РФ, а й масштабній інформаційній навалі сталінських послідовників із Кремля, опертій на брехню, тема Голодомору стала лакмусовим папірцем порядності науковця, політика, журналіста, пересічного громадянина.

¹⁴ Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр. Київ: б. в., 2007. 64 с.

¹⁵ Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні / ред. Р. Сербин, упоряд. О. Стасюк. Київ: Майстерня книги, 2009. 208 с.

¹⁶ Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 33 мовами). 256 с.

Російська Федерація більше не приховує імперських амбіцій і відкрито проголошує «збирання» під владою Кремля усіх територій, що були окуповані російським комуністичним тоталітарним режимом і входили до складу СРСР. Понад 80 % населення сучасної Росії підтримує імперську політику своєї влади. Українцям знову доводиться опиратися захопленню їхніх територій, нав'язуванню чужих цінностей, намаганням зламати волю. «І сьогодні, як і вісім десятків років тому, Україна потребує слова правди, щоб світ знав», – зазначено у Зверненні Верховної Ради України до держав – партнерів України щодо визнання Голодомору 1932–1933 рр. в Україні злочином геноциду українського народу від 7 грудня 2016 р.

26 листопада 2016 р. Президент України П. Порошенко Указом «Про заходи у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні – геноциду Українського народу»¹⁷ доручив Міністерству закордонних справ «здійснення інформаційно-роз'яснювальної роботи з метою поширення інформації про злочин геноциду», а також «продовжувати роботу щодо визнання світовою спільнотою – іноземними державами та міжнародними організаціями Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом Українського народу».

Із наближенням 85-х роковин Голодомору увага іноземних держав до цього злочину посилилася. У 2017 р. Португалія визнала його актом геноциду українців. У березні та червні 2018 р. схожі проекти резолюцій про визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу внесені відповідно до Сенату і Палати представників Конгресу США. В документах зазначено, що події 1932–1933 рр. в Україні були спланованою акцією сталінського тоталітарного режиму, котра була спрямована проти українського народу і була геноцидом. Також до текстів резолюцій включено визнання висновків Урядової Комісії США щодо

¹⁷ Про заходи у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні – геноциду Українського народу. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/523/2016#Text> (дата звернення: 9.09.2020).

Голоду в Україні (від 22 квітня 1988 р.) про те, що «Сталін та його оточення вчинили у 1932–1933 рр. геноцид проти українців».

27 вересня 2018 р. резолюції були затверджені профільними комітетами Сенату і Палати представників Конгресу США та рекомендовані до ухвалення обома палатами Конгресу. «Ця резолюція є даниною тим, хто загинув від рук брутального диктатора та брутального режиму», – відзначив конгресмен США Браян Фітцпатрік під час обговорення резолюції. Знаковими стали слова конгресмена Стіва Шебо: «Ця резолюція є своєчасною, оскільки Володимир Путін продовжує підривати суверенітет України. Як і Сталін, він ніколи не визнавав Україну незалежною країною». Голодомор було визнано геноцидом одностайним голосуванням: 4 жовтня 2018 р. – у Сенаті, 11 грудня 2018 р. – у Палаті представників Конгресу США.

Визнання Голодомору геноцидом надзвичайно важливе для міжнародної спільноти. Про це наголошено в Заяві Світового Конгресу Українців (СКУ) з нагоди 85-х роковин Голодомору 1932–1933 рр.: «Обов'язок кожного, хто живе у вільному світі, врахувати уроки Голодомору не тільки з метою підтримки українського народу, а й для захисту принципів правди, демократії та основних прав людини».

Напередодні 87-х роковин злочину геноциду СКУ заявив: «Листопад – місяць усвідомлення та вшанування пам'яті жертв Голодомору. Це нагода замислитися над періодом історії, що сформував нашу національну ідентичність, досі рухає пошуки історичної правди та світове визнання геноциду українського народу»¹⁸.

Українські організації Канади в межах кампанії з підвищення обізнаності про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні створили в липні 2020 р. петицію¹⁹ щодо включення терміна «Holodomor»

¹⁸ В СКУ закликали українців долучитися до відзначення роковин Голодомору. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3129519-vskuzaklikali-ukranciv-dolucitisa-do-vidznacenna-rokovin-golodomoru.html> (дата звернення: 9.09.2020).

¹⁹ Petition «Help us get the word 'Holodomor' included in all major English dictionaries». URL: <https://www.change.org/p/merriam-webster-dictionary-helpus-get>

(«Голодомор») у найбільші словники англійської мови, включаючи Мерріам-Вебстер, Оксфорд та Dictionary.com. У ній, зокрема, вказано, що Й. Сталін і радянський комуністичний режим прагнули стерти Голодомор з історії, влаштувавши міжнародну пропагандистську кампанію з метою його заперечення і приховування правди про причетність режиму до геноциду українців. Сучасна Росія продовжує заперечувати Голодомор-геноцид, але понад 17 країн, серед них і Канада, визнали Голодомор актом геноциду, вчиненого проти української нації.

Як слушно зауважує О. Стасюк: «...окрім з'ясування методів і наслідків, важливо, щоб ми разом зі всім світом дали з правового та морального поглядів неемоційну, виважену та, наскільки це можливо, максимально об'єктивну оцінку Голодомору як геноциду українців»²⁰.

Визнання справжньої природи злочину Голодомору на міжнародному рівні підриває позиції антиукраїнських сил не тільки за межами України, а й у самій Україні, допомагає розбудові її демократичних інститутів, продовженню руху шляхом інтеграції до європейських і євроатлантичних структур.

[the-word-holodomor-included-in-all-major-english-dictionaries?utm_content=cl_sharecopy_23219164_en-CA%3A0&recruiter=1133319431&recruited_by_id=20c25b70-caae-11ea-8abb5f8bf3a429e7&utm_source=share_petition&utm_medium=copylink&utm_campaign=psf_combo_share_abi](https://www.petrus.com/ukrainian-the-word-holodomor-included-in-all-major-english-dictionaries?utm_content=cl_sharecopy_23219164_en-CA%3A0&recruiter=1133319431&recruited_by_id=20c25b70-caae-11ea-8abb5f8bf3a429e7&utm_source=share_petition&utm_medium=copylink&utm_campaign=psf_combo_share_abi) (дата звернення: 9.09.2020).

²⁰ Стасюк О. Нариси про Голодомор. Київ: Видавництво Марка Мельника, 2019. С. 163.

**ТЕМА 16. ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр.:
ПРАВОВА ОЦІНКА**

З кожним роком правда про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні дедалі більше поширюється серед української і світової спільноти. Сьогодні немає сумнівів, що комуністичний тоталітарний режим вчинив злочин геноциду української нації, внаслідок якого було знищено 10,5 млн українців в УСРР та Північно-Кавказькому краю.

Шана до пам'яті жертв Голодомору, елементарне почуття справедливості і людська солідарність вимагають належної юридичної, правової та криміналістичної оцінки Голодомору 1932–1933 рр.

Юридичне і правове визначення геноциду, як категорії міжнародного права, було здійснене завдяки наполегливій роботі видатного юриста й історика Р. Лемкіна. Її початком був проєкт, який він подав у 1933 р. на розгляд П'ятої міжнародної конференції з питань уніфікації кримінального законодавства. У цьому проєкті знищення на ґрунті ненависті расових, релігійних чи суспільних колективів Р. Лемкін кваліфікував як злочини проти законів нації, законів людства і людяності. Для визначення цих злочинів він пропонував терміни «варварство» і «вандалізм». І хоча проєкт не було прийнято, молодий юрист не відступив від своєї ідеї. Події Другої світової війни, що довели реальну загрозу зміни етнічної карти Європи, лише поглибили його переконання в тому, що акти, які він прагнув визначити як злочини проти законів націй, мали глобальний характер¹. У 1944 р. в книзі «Влада Осі в окупованій Європі» Р. Лемкін уперше ввів у науковий обіг термін «геноцид»².

¹ Мейс Дж. Україна як постгеноцидна держава, або як успадковані від СРСР структури блокують будь-які реальні реформи. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. Вип. 7: Спеціальний. С. 221.

² Lemkin R. *Axis Rule in Occupied Europe*. Washington, Carnegie Endowment for International Peace, 1944.

Р. Лемкін (1900–1959 рр.)

11 грудня 1946 р. Генеральна Асамблея ООН одногосно схвалила резолюцію 96(I), підготовлену Р. Лемкіним, в якій визначила, що геноцид є злочином, який порушує норми міжнародного права, суперечить духу і цілям Організації Об'єднаних Націй; цивілізований світ засуджує його, визнаючи, що протягом всієї історії геноцид завдавав великих втрат людству; за вчинення злочину геноциду основні винуватці й учасники піддаються покаранню³.

Р. Лемкін був одним із співавторів Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього⁴, підписаної 9 грудня 1948 р., що вступила в дію 12 січня 1951 р. Українська РСР підписала документ 16 червня 1949 р., а ратифікувала його 15 листопада 1954 р.

Конвенція ООН 1948 р. про запобігання злочину геноциду та покарання за нього є результатом кодифікації норм звичаєвого права, сформованого впродовж XIX–XX ст., якими було заборонено масове вбивство людей, зокрема за національною, етнічною чи релігійною ознакою. Спільним для геноциду та інших злочинів проти людяності є те, що їх вчинення спричиняє широкомасштабні або систематичні порушення природних прав та основоположних свобод людини і є підставою для відповідальності винних держав, посадових та приватних осіб відповідно до норм національного й міжнародного права.

³ Мейс Дж. Україна як постгеноцидна держава, або як успадковані від СРСР структури блокують будь-які реальні реформи. С. 221.

⁴ Конвенція про запобігання та покарання злочину геноциду. *Радянський геноцид в Україні (стаття 33 мовами)* / Р. Лемкін. С. 44–46.

Отже, геноцид – це не єдиний міжнародний злочин або злочин проти людяності, а один із них. Однак цей злочин вирізняється серед інших особливим характером, правовою специфікою та наслідками. Саме тому в доктрині міжнародного права геноцид називають «злочином злочинів»⁵.

Як зазначає В. Василенко, особливість соціально-правової природи геноциду полягає в тому, що цей злочин спрямований на знищення національних, етнічних, расових або релігійних груп як таких, тобто груп, які є найголовнішими базовими цивілізаційними елементами структури людства. Знищення цих елементів суперечить принципу багатоманітності світу в його цивілізаційно-планетарному вимірі та становить небезпеку не лише для поодиноких людей і спільнот, а й для людства загалом⁶.

*В. Василенко доктор юридичних наук, професор,
український правознавець-міжнародник, заслужений юрист України,
Надзвичайний і Повноважний Посол України*

⁵ Василенко В. Методологія правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочин геноциду. *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом*: монографія / за наук. ред. В. Василенка, М. Антонович. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2016. С. 16.

⁶ Василенко В. Методологія правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочин геноциду. С. 16.

Суть злочину геноциду викладено у формулі початкової частини ст. II Конвенції 1948 р.: «Геноцид означає ... акти, що вчиняються з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку: а) вбивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи; с) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на цілковите або часткове фізичне знищення її; d) заходи, розраховані на цілковите або часткове недопущення дітонародження у середовищі такої групи; е) насильна передача дітей з такої людської групи до іншої».

Необхідно пам'ятати, що геноцид належить до низки злочинів, які підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду. У ст. 6 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (1998) ці акти (дії) подані як матеріальні елементи злочину геноциду (*actus reus*). У 2000 р. було прийнято розроблений спеціальною комісією окремий текст «Елементів злочину» (*Elements of Crimes*). Римським Статутом передбачено, що вони можуть бути ще одним джерелом права для застосування Міжнародним кримінальним судом⁷.

Ці елементи злочину геноциду структуровано за такими принципами і в такому порядку: 1) поведінка, наслідки й обставини кожного злочину; 2) усвідомлення (*mental element*); 3) контекстуальні обставини (*contextual circumstances*)⁸.

Стаття 25 Римського статуту Міжнародного кримінального суду встановлює, що особа за причетність до злочину геноциду, пряме і публічне підбурювання інших до вчинення злочину

⁷ Римський статут міжнародного кримінального суду. Документ A/CONF.183/9 від 17.07.1998 р. зі змінами на основі протоколів від 10.11.1998 р., 12.07.1999 р., 30.11.1999 р., 08.05.2000 р., 17.01.2001 р. і 16.01.2002 р. Набрання чинності 01.07.2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

⁸ Антонович М. Голодомор 1932–1933 років в Україні в контексті радянського геноциду проти української нації. *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом*: монографія / за наук. ред. В. Василенка, М. Антонович. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2016. С. 80–81.

геноциду буде нести індивідуальну кримінальну відповідальність. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду вже частково визнана Україною.

У доктрині й практиці міжнародного права загальновизнаним є розуміння того, що для кваліфікації злочинних дій геноцидом потрібно довести наявність у суб'єкта злочину спеціального наміру (*dolus specialis*) знищити лише визначену в Конвенції групу і спрямованість його злочинної поведінки проти визначеної групи як такої.

Геноцид відрізняється від інших злочинів проти людяності: а) якістю наміру, а не кількістю жертв; б) спрямованістю не проти людей взагалі, а проти чітко окресленого кола різновидів людських груп; в) націленістю не проти окремих членів таких груп, а проти груп як таких.

Отже, вирішальним і критичним для юридичної оцінки тієї чи іншої поведінки як геноциду є встановлення спеціального наміру знищити певну групу і доведення того, що цей намір стосувався саме цієї національної, етнічної, расової або релігійної групи як такої, а не пошуки відповіді на запитання, чому, з яких причин і мотивів, де й коли було вчинено злочин, а також щодо кількісного порогу, тобто чисельності жертв злочину. Поведінка, яка не має згаданих ознак, не є злочином геноциду, навіть якщо її наслідком є знищення якоїсь людської групи, застерігає В. Василенко⁹.

Наявність у суб'єкта злочину наміру вчинити злочин геноциду може бути встановлена коли: а) особа має на меті брати участь у геноцидних діях (елемент поведінки); б) особа має намір спричинити певний наслідок чи усвідомлює, що він настане в результаті такої послідовності подій¹⁰.

Довести намір участі в геноцидних діях з певними наслідками для об'єкта злочину геноциду допомагають обставини вчиненого

⁹ Василенко В. Методологія правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочин геноциду. С. 18–19.

¹⁰ Василенко В. Методологія правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочин геноциду. С. 16.

злочину: факт знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи як такої, масштаб і природа вчиненого злочину, загальна політична доктрина організаторів і виконавців злочину, промови і рішення, що були передумовами злочину геноциду і готували ґрунт для знищення певної групи. Отже, ні Конвенція 1948 р., ні Римський Статут Міжнародного кримінального суду 1998 р. не передбачають неодмінного пред'явлення документа про план злочину або намір його здійснення, а вимагають лише доведення такого наміру.

На думку докторки права М. Антонович, серед актів геноциду, зазначених у ст. 6 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, що цілком відповідає ст. II Конвенції про геноцид, щодо Голодомору можна застосувати всі зазначені акти. Взявши як приклад третій пункт – «навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на цілковите або часткове фізичне знищення її» – вона виокремлює в тексті «Елементів злочину» такі елементи: а) злочинець створив для однієї чи більше осіб певні умови життя; б) така особа чи особи належать до певної національної, етнічної, расової або релігійної групи; в) злочинець мав намір знищити, цілком або частково, національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку; г) умови життя були розраховані на фізичне знищення цієї групи, цілком або частково; д) ця дія відбулася в контексті серії аналогічних дій, спрямованих проти цієї групи, чи була дією, що могла сама спричинити таке знищення¹¹.

Геноцид, вчинений у 1932–1933 рр. комуністичним тоталітарним режимом, був спрямований проти українців, які становили переважну більшість населення в УСРР (понад 80 %) та Кубанської округи Північно-Кавказького краю (понад 60 %). Голод як одне зі знарядь геноциду, поряд із терором, репресіями, депортаціями, розстрілами, був використаний для створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення українців,

¹¹ Антонович М. Голодомор 1932–1933 років в Україні в контексті радянського геноциду проти української нації. С. 84–85.

цілком або частково; знищення української нації та утримання України в складі СРСР.

П'ятим елементом злочину геноциду, згідно з переліком у тексті «Елементів злочину», є те, що геноцидна дія відбулася в контексті серії аналогічних дій, спрямованих проти певної групи, чи була дією, що могла сама спричинити таке знищення. Визначаючи цей елемент злочину в Голодоморі 1932–1933 рр., М. Антонович услід за Р. Лемкіним звертає увагу на те, що Голодомор був організований як один зі злочинів у серії інших дій, спрямованих на знищення, цілковите чи часткове, української нації, і підкреслює, що Р. Лемкін представляв радянський геноцид щодо українців як намір режиму знищити українську націю в чотири стадії: 1) знищення національної еліти – мозку нації, 2) знищення національної церкви – душі нації, 3) винищення українських селян – хранителів української культури, мови, традиції, 4) фрагментація українського народу через змішування українців з іншими національностями шляхом переселень для радикальної зміни складу населення¹². На всіх чотирьох фазах систематичного нищення української нації національний характер був визначальним, оскільки навіть основні жертви геноциду – заморені голодом українські селяни – представлені як носії національного духу й тих рис, які роблять їх культурою і нацією, не кажучи вже про інтелігенцію й духовенство¹³.

Розкриваючи правову характеристику злочину геноциду української нації у 1932–1933 рр., потрібно використовувати національне законодавство України та норми міжнародного права (*Див. додатки*). Геноцид є таким злочином, до якого не застосовуються строки давності, попри принцип неретроспективності – загальний принцип дії як міжнародних договорів, так і актів національного права в часі.

¹² Антонович М. Голодомор 1932–1933 років в Україні в контексті радянського геноциду проти української нації. С. 75, 91.

¹³ Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 33 мовами); Антонович М. Голодомор 1932–1933 років в Україні в контексті радянського геноциду проти української нації. С. 75.

Наріжним міжнародним нормативним актом, у якому зазначено випадки незастосування строків давності, є Конвенція ООН 1968 р. про незастосування строку давності до воєнних злочинів та злочинів проти людства. Згідно з положеннями Конвенції, строки давності не застосовуються в разі вчинення актів геноциду, навіть якщо ці дії не є порушенням внутрішнього законодавства тієї країни, в якій вони були вчинені. Отже, відсутність у 1930-х рр. самого терміна «геноцид» і відповідно складу цього злочину в Кримінальному кодексі УСРР 1927 р. не є перешкодою для кваліфікації Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як геноциду.

Заборона злочину геноциду, закладена в Конвенції ООН 1948 р., є універсальною і загальновизнаною нормою, яка не допускає відхилень і може бути змінена лише нормами такого самого характеру. Положення Конвенції ООН 1948 р. і Конвенції ООН 1968 р. є нормами прямої дії.

У національному законодавстві України з 2001 р. існує ст. 442 Кримінального кодексу України, що передбачає відповідальність за злочин геноциду. Той факт, що норми Кримінального кодексу України, зокрема й ст. 442, почали діяти з 1 вересня 2001 р., не виключає ретроспективної дії норм Конвенції 1948 р. та їх застосування до подій в Україні 1932–1933 рр.¹⁴

¹⁴ Микуляк В. Застосування міжнародного звичаєвого та договірного права для правової кваліфікації Голодомору 1932–1933 років в Україні. *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом: монографія / за наук. ред. В. Василенка, М. Антонович. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2016. С. 138, 149, 152–153, 159.*

ТЕМА 17. ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. НА ТЛІ СВІТОВИХ ГЕНОЦИДІВ

Організоване комуністичним тоталітарним режимом масове винищення українців під час Голодомору 1932–1933 рр. було одним із наймасштабніших геноцидів у світовій історії. Характерні особливості цього виняткового злочину дають підстави розглядати його в загальносвітовому контексті геноцидного насилля.

Хоча термін «геноцид» з'явився лише в середині ХХ ст., задовго до цього траплялися випадки масової екстермінації¹ цивільного населення і навіть винищення цілих народів, які можна кваліфікувати як геноцидні дії. Найчастіше вони були пов'язані з війнами та повстаннями, що викликали, своєю чергою, соціально-економічні катастрофи (голод, епідемії, примусові переселення тощо). Найбільші випадки геноцидів новітнього часу (вірмен, українців, євреїв) сталися у першій половині ХХ ст. Ухваливши в 1948 р. Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, міжнародна спільнота задекларувала намір ніколи більше не допустити подібних злочинів. Утім, цілковито перешкодити геноцидному насильству в другій половині минулого століття не вдалося. Аналізуючи прояви масового насилля у світі протягом 1955–2001 рр., американська дослідниця Б. Гарфф нарахувала 37 випадків геноцидних дій.² Навіть у наші дні ще є регіони, де великі людські групи зазнали геноциду та перебувають під загрозою його повторення: Дарфур у Судані, штат Ракхайн у М'янмі, 20 штатів Північної Нігерії, де діє організація «Боко Харам» та ін.³

¹ Екстермінація – організоване систематичне знищення великих груп людей чи цілих народів.

² Harff B. No Lessons Learned from the Holocaust? Assessing Risks of Genocide and Political Mass Murder since 1955. *American Political Science Review*. 2003. Vol. 97. No 1 (February). P. 61.

³ Про історію геноциду див.: Джонс А. Геноцид. Вступ до глобальної історії / пер. з англ. К. Дуса. Київ: Дух і літера, 2020. 696 с.; Козицький А. Геноцид та політика винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості,

Натепер з-поміж усіх злочинів масового винищення цивільного населення у XX ст. кваліфіковані як геноциди – сім випадків: вірмен в Османській імперії в роки Першої світової війни (визнала 31 країна), українців в 1932–1933 рр. в СРСР, під час окупації України російським комуністичним режимом (визнали 17 країн), євреїв під час Другої світової війни (визнали ООН та низка інших міжнародних організацій), циган (ромів) у 1935–1945 рр. на контрольованих німецькими нацистами територіях (офіційно визнала Німеччина та де-факто ще п'ять країн), кримськотатарського народу навесні 1944 р. комуністичним тоталітарним режимом СРСР «за принципом колективної відповідальності» (крім України, визнали Латвія і Литва), камбоджійців у період перебування при владі у 1975–1978 рр. режиму червоних кхмерів під керівництвом Пол Пота, народу тутсі в Руанді 1994 р. (два останні визнані ООН). Також актом геноциду на міжнародному рівні визнано один із епізодів Боснійської війни 1992–1995 рр. у колишній Югославії, а саме вбивство боснійськими сербами близько восьми тисяч боснійських чоловіків-мусульман на околицях м. Сребрениця у липні 1995 р. Усі ці геноциди досліджують науковці, у багатьох країнах інформація про них включена до освітніх програм, для вшанування пам'яті їх жертв періодично відбуваються комеморативні заходи тощо⁴. Публічне заперечення, применшення чи виправдання геноциду євреїв та вірмен у багатьох країнах вважаються злочином й

наслідки). Львів: Літопис, 2012. 608 с.; Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачовський А., Бартошек К., Марголен Ж.-Л. Чорна книга комунізму: злочини, терор і репресії / пер. з фр. Я. Кравець. Львів: Афіша, 2008. 712 с.

⁴ Bloxham D. The Great game of Genocide. Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians. New York: Oxford University Press, 2005. 329 pp.; Friedlander S. The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945. New York: Harper Collins, 2007. 896 pp.; Lewy G. The Nazi Persecution of the Gypsies. Oxford: Oxford University Press, 2000. 306 pp.; Kiernan B. The Pol Pot Regime: race, Power, and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975–79. New Haven, CT: Yale University Press, 1996. 477 pp.; Prunier G. The Rwanda crisis: history of a genocide. New York: Columbia University Press, 1995. 389 pp.; Cigar N. Genocide in Bosnia. The Policy of 'Ethnic Cleansing'. College Station, TX: Texas A & M University Press, 1995. 247 pp.

караються штрафами або навіть тюремним ув'язненням. Заперечення геноциду циган (ромів) заборонене в Німеччині законом про покарання за виправдання злочинів нацизму. У Руанді діє окремий закон, який криміналізує публічні заперечення чи виправдання геноциду та пов'язаних із ним злочинів.

На початку ХХІ ст. виникла тенденція до міжнародного визнання актами геноциду й інших випадків масової екстермінації цивільного населення, які раніше були маловідомими: африканських племен гереро і нама (готтентотів) у Німецькій Південно-Західній Африці (тепер Намібія) у 1904–1907 рр. (визнала Німеччина), асирійців в Османській імперії під час Першої світової війни (визнали Швеція, Вірменія, Нідерланди, Австрія, Німеччина), понтійських греків під час греко-турецької війни 1919–1922 рр. (визнали Греція, Кіпр, Вірменія, Швеція), курдів Іраку в 1988–1989 рр. (визнали Норвегія, Швеція, Велика Британія, Південна Корея).

Водночас чимало випадків масового насилля, що відбулися в ХХ ст. та мають риси геноцидних дій, ще не мають широкого міжнародного визнання як акти геноциду. За оцінками окремих дослідників, таких переслідувань протягом минулого століття зазнавали аче (гуаяки), бенгальці, бубі (фернандці), гаїтянці, гватемальські індіанці (майя), еритрейці, занзібарські араби, ібо, індонезійські китайці, казахи, ліванські християни-мароніти, лівійці, матабеле, папуаси, серби, сикхи, таміли, тибетці, тіморці (маубер), тями, рахінджа та ін.⁵ Усі згадані народи в певні історичні періоди ставали жертвами brutальних переслідувань і навіть прямого фізичного винищення.

Окремим питанням є правова кваліфікація організованих комуністичним тоталітарним режимом СРСР масових депортацій, під час яких примусового переселення зазнали представники 61 народу та груп населення, у тому числі сім народів (німці,

⁵ Kiernan B. *Blood and Soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur*. New Haven, CT: Yale University Press, 2007. 768 pp.; Cox J. *To Kill a People: Genocide in the Twentieth Century*. Oxford: Oxford University Press, 2016. 272 pp.

Власні назви найвідоміших випадків геноциду в ХХ ст.

Голодомор – геноцид українців комуністичним тоталітарним режимом СРСР у 1932–1933 рр.

Голокост – геноцид євреїв нацистським режимом Третього райху в роки Другої світової війни (грецьк. «цілопалення»).

Шоа – геноцид євреїв нацистським режимом Третього райху в роки Другої світової війни (івр. «катастрофа»).

Калі Траш – геноцид циган (ромів) у Третьому райху та на окупованих нацистами територіях у 1935–1945 рр. (ромськ. «чорний жак»).

Порраймос – геноцид циган (ромів) у Третьому райху та на окупованих нацистами територіях у 1935–1945 рр. (валаш. діалект ромськ. «гвалт»).

Самударіпен – геноцид циган (ромів) у Третьому райху та на окупованих нацистами територіях у 1935–1945 рр. (ромськ. «вбивство всіх»).

Мец Єгерн – геноцид вірмен в Османській імперії у роки Першої світової війни (вірмен. «великий злочин»).

Сейфо – геноцид асирійців Османської імперії у роки Першої світової війни (арам. «меч», скорочення від «рік меч»).

Сюрґюнік – примусове виселення комуністичним тоталітарним режимом кримських татар (киримли) із Криму в 1944 р. (кримськотатар. «вигнання»).

карачаєвці, калмики, чеченці, інгуші, балкарці та кримські татари (киримли). Депортація семи згаданих народів супроводжувалася ліквідацією їх автономних адміністративних утворень, що інсували в складі СРСР та зумисним нищенням національного культурного надбання. Спосіб проведення депортацій та умови життя у нових місцях розселення призводили до суттєвого зростання смертності серед примусово переселених, що, відповідно до міжнародного права, дає всі підстави для кваліфікації цих дій як проявів геноциду⁶.

⁶ Детальніше про примусові депортації народів СРСР див.: Наймарк Н. Геноциди Сталіна / пер. з англ. В. Старк. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 134 с.

Ухвалене в лютому 2007 р. Міжнародним судом в Гаазі рішення визнати актом геноциду винищення мусульманських чоловіків у Сребрениці 1995 р. актуалізувало питання про кваліфікацію тих випадків масових убивств, які були обмежені в часі та географічно й раніше зазвичай кваліфікувалися як воєнні злочини⁷ або злочини проти людяності⁸. Окремі політики та дослідники дотримуються думки, що локальні прояви геноцидних дій також слід уважати геноцидом.

Протягом ХХ ст. в Україні відбулося чотири геноциди, жертвами яких стали українці, євреї, цигани (роми) та кримські татари (киримли). Геноцид українців та кримських татар вчинив комуністичний тоталітарний режим СРСР, євреїв та циган (ромів) – нацистський режим Третього райху, який переслідував представників цих народів і на інших окупованих територіях та в самій Німеччині.

Першим геноцидом в Україні був Голодомор 1932–1933 рр., під час якого сталінський режим знищив голодом, депортаціями, розстрілами та репресіями 10,5 млн українців в УСРР та на Північному Кавказі. Влаштований комуністичним тоталітарним режимом геноцид був прямо скерований на нищення української нації як цілісності, що мало усунути потенційну можливість виходу України зі складу СРСР та утворення незалежної української держави. Створення передумов геноциду українців почалася ще наприкінці 1920-х рр. Напередодні Голодомору-геноциду російсько-більшовицькі окупанти розпочали широку кампанію репресій проти української інтелігенції та національної церкви. Важливою передумовою геноциду стало руйнування традиційної соціальної структури українського суспільства, яке відбулося під час колективізації через «розкуркулення», тобто масове пограбування, експропріацію приватних засобів виробництва, масові депортації, позбавлення волі й розстріли,

⁷ *Воєнний злочин – свідоме та грубе порушення законів і звичаїв війни та міжнародного гуманітарного права в ході ведення бойових дій.*

⁸ *Злочин проти людяності – в міжнародному праві загальна назва групи злочинів, що мають масовий характер та скеровані проти життя великих груп людей.*

знищення Української Автокефальної Православної Церкви тощо. Особливість Голодомору-геноциду в УРСР, на етнічних українських землях та в місцях компактного проживання українців в СРСР полягала в його інструменталізації російським комуністичним режимом як засобу боротьби з українською ідентичністю та національною самосвідомістю.

Згідно з указом Президента України від 1998 р., вшанування жертв пам'яті Голодомору 1932–1933 рр. відбувається щорічно в останню суботу листопада. За ініціативи Дж. Мейса з 2003 р. у День пам'яті проводиться загальнонаціональна міжнародна акція «Запали свічку». У квітні 2010 р. ПАРЄ ухвалила постанову, в якій схвалила рішення української влади встановити національний день пам'яті жертв голодоморів та закликала владу інших постраждалих країн встановити аналогічну пам'ятну дату для вшанування жертв режиму.

Під час Другої світової війни, протягом 1941–1944 рр. українські землі окупували нацисти та їхні союзники. У цей час в Україні відбулися геноциди євреїв та циган (ромів). Частину єврейських та ромських мешканців України розстріляли протягом масових екзекуцій, інших довели до смерті нестерпними умовами примусового утримання в гетто та концтаборах. Багатьох українських євреїв із західноукраїнських земель та Закарпаття вивезли до розташованих у Польщі концтаборів (головно Освенцима і Белжця) та знищили там. Переслідування та винищення євреїв і ромів відбувалися також і в тих частинах України, які окупували союзники Німеччини – Румунія й Угорщина⁹. За цей же період жертвами геноциду на українських землях стали близько 25 тис. ромів, серед яких документально підтверджена смерть 3,5 тис. осіб¹⁰.

⁹ Снайдер Т. Криваві землі / пер. з англ. М. Климчук, П. Грицак. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.; Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження / пер. з англ. П. Білак, О. Камишникова, Т. Родіонова. Київ: Медуза, 2015. 400 с.

¹⁰ Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: збірник документів, матеріалів та спогадів / упоряд. М. Тяглий. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2013. С. 157.

Вшанування жертв Голокосту в Україні традиційно відбувається 29 вересня, у день, коли 1941 р. почалися масові розстріли київських євреїв у Бабиному Яру. Від 2006 р. траурні заходи проводять також і в Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту, який відзначається 27 січня – у день, коли солдати 60-ї армії 1-го Українського фронту Червоної армії визволили в'язнів найбільшого із нацистських концентраційних таборів Освенцим (Аушвіц) поблизу Кракова (Польща).

Циган (ромів), жертв нацистського геноциду в Україні, вшановують 2 серпня, у Міжнародний день пам'яті про геноцид ромів. У цей день 1944 р. у концтаборі Освенцим відбулася масова страта, коли нацисти замордували 2879 ромів.

У травні 1944 р. комуністичний тоталітарний режим депортував кримських татар із Криму до Середньої Азії та Сибіру. Причиною депортації Державний комітет оборони СРСР оголосив те, що під час німецької окупації кримські татари буцімто демонстрували сильні пронімецькі настрої та співпрацювали з окупантами, а тому повинні бути покарані як народ, усі без винятку. Під дулами автоматів майже 200 тис. осіб було завантажено в ешелони і вивезено у віддалені райони Узбекистану, Казахстану і Російської Федерації. Ще 13,2 тис. кримли додатково депортували в 1945–1946 рр. У 1948 р. депортованим кримли оголосили про довічне перебування на спецпоселенні. Лише за перші пів року депортації загинуло 30 тис. кримських татар – кожен п'ятий представник народу. Через те, що інформацію про кількість загиблих ретельно приховували від населення, кримські татари були змушені таємно вести перепис представників народу. За цими даними, до кінця 60-х рр. XX ст. загинуло 46 % від загальної кількості депортованих¹¹.

¹¹ Детальніше див.: Бекірова І. Пів століття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки). Нарис політичної історії. Київ: Критика, 2017. 480 с.; Полиновий травень 44-го: дослідження, документи, свідчення / упор. Л. В. Легасов. Київ: Нац. музей історії України у Другій світовій війні, 2017. 311 с.

Депортованим унеможливили вивчення рідної мови, традицій, культури. З переліку національностей, які проживають на території СРСР, зникла навіть назва «кримські татари», що свідчить про намір цілковито заперечити існування кримсько-татарського народу як самостійного етносу.

Крім кримських татар, із Кримського півострова у віддалені райони СРСР переселили також греків, болгар, турків, вірмен, італійців та німців¹². Режим спецпоселенців для депортованих із Криму було скасовано у березні – квітні 1956 р., але повертатися на місця свого попереднього проживання та висловлювати претензії щодо конфіскованого під час депортації майна їм забороняли майже до кінця існування Радянського Союзу під страхом кримінальної відповідальності.

На відміну від інших депортованих народів, які повернулися на рідні землі до кінця 1950-х рр., кримські татари формально отримали таке право лише в 1974 р., а фактичне – в 1989 р., коли Верховна Рада СРСР засудила депортацію кримських татар та визнала її незаконною і злочинною.

Проголосивши незалежність, Українська держава взяла на себе зобов'язання сприяти поверненню та облаштуванню кримських татар на історичній батьківщині. Верховна Рада України 12 листопада 2015 р. ухвалила постанову, якою визнала депортацію кримських татар 1944 р. актом геноциду й встановила День пам'яті жертв кримськотатарського народу, який щорічно відзначається 18 травня – у роковини початку примусового переселення.

Усі визнані на міжнародному рівні геноциди ХХ ст. мають універсальні особливості й спільні риси, однаково характерні для кожного із випадків геноцидних дій. Розглядаючи злочин геноциду як історичне явище, визнаємо, що він завжди відбувався за однаковою схемою, а механізми його реалізації виказували ідентичність структури та динаміки, які проявлялися на різних етапах підготовки та здійснення геноцидних дій.

¹² Детальніше див.: Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Документи. Факти. Свідчення: (1917–1991) / упор. Ю. Білуха, О. Власенко. Київ: Держ. комітет України у справах національностей та міграції, 2004. 463 с.

Першим кроком на шляху до здійснення геноциду завжди ставала поява та поширення ідеології, яка виправдовувала та заохочувала соціально-культурну маргіналізацію призначеної для винищення людської групи. Оголошуючи таку групу шкідливою чи небезпечною для решти мешканців певної країни (у деяких випадках навіть цілого світу), така ідеологія легітимізувала упереджене й негативне ставлення до представників цієї групи. Так організатори геноциду намагалися досягнути співучасті або принаймні мовчазної згоди решти населення на масову екстермінацію уявних «ворогів».

Усі широко визнані на міжнародному рівні випадки геноциду в ХХ ст. (вірмен в Османській імперії, українців в СРСР, євреїв та циган (ромів) у Третньому райху та на окупованих ним територіях, киримли в СРСР, камбоджійців у період правління червоних кхмерів, тутсі в Руанді) стали наслідками реалізації зафіксованих у вигляді ідеологічної доктрини політичних постулатів. Зокрема, ідеологічною підставою для винищення вірмен були ідеї пантюркізму, котрих дотримувалася молодотурецька партія «Єднання та Прогрес», що перебувала при владі в Османській імперії у 1908–1918 рр. Масову екстермінацію євреїв та циган (ромів) німецькі нацисти виправдовували своїми расовими теоріями та законодавством, яке Третій райх кодифікував протягом 1933–1935 рр. Ідеологічною основою винищення тутсі в Руанді слугував пропагований на державному рівні моральний кодекс «Десять заповідей гуту», вперше опублікований в 1990 р. Усі згадані ідеологічні системи були реалізовані в межах послідовної урядової політики.

Наступним етапом підготовки геноциду ставало штучне відчуження визначеної для знищення людської групи від решти спільноти, її дегуманізація та дискредитація. Для досягнення цієї мети створювалися соціальні механізми, використовувані для посилення вразливості та беззахисності потенційних жертв, їх маргіналізації та дискримінації, розриву соціальних зв'язків із рештою населення певної території. Такі дії мали на меті, з одного боку, консолідувати прибічників геноцидного сценарію

розвитку подій, а з іншого – послабити здатність до опору членів групи, яка зазнавала соціального виключення¹³. Такі дії американська соціолог Г. Фейн назвала процесом віктимізації¹⁴ жертви, свідомого формування соціальних умов, які блокували співчуття до членів людських груп, призначених на масове винищення, та представляли їх екстермінацію як логічний та неминучий наслідок поведінки членів цих груп¹⁵.

Важливою передумовою для цього етапу підготовки геноциду було існування системи тотального контролю за сферою суспільних ідей та ефективного апарату маніпуляції суспільною свідомістю, які використовувалися з метою формування образу ворога¹⁶. У такий спосіб організатори геноциду реалізовували одразу три завдання. По-перше, зростала упередженість щодо призначеної на винищення групи серед загалу населення, зміцнювалися негативні стереотипи про її представників; по-друге: посилювалися зневіра, соціальна апатія та параліч волі до опору в середовищі самої групи, яку соціально упосліджували; по-третє: позбавлена можливостей для нормальної життєдіяльності людська група маргіналізувалася у соціально-економічному плані, що надавало організаторам геноциду додаткових аргументів для її соціальної стигматизації¹⁷.

Такі процеси соціального виключення, віктимізації та дискримінації потенційних жертв мусили бути достатньо тривалими і зазвичай тривали принаймні кілька років. Увесь цей період організатори геноциду підтримували атмосферу соціальної та

¹³ Соціальне виключення – різновид дискримінації, який полягає у частковому чи повному виключенні особи або групи осіб із соціальної структури суспільства і суспільних процесів, обмеженні їх доступу до економічних та соціальних благ.

¹⁴ Віктимізація – процес перетворення особи або групи осіб у жертву.

¹⁵ Fein H. Accounting for Genocide: The Political Uses of Massacre and Genocide. New York: Columbia University Press, 1979. P. 210.

¹⁶ Образ ворога – елемент пропаганди, спрощене стереотипне дегуманізоване уявлення про особу, групу осіб, ідеологію чи державу, як головне джерело загрози і небезпеки.

¹⁷ Стигматизація – процес закріплення за особою або групою осіб негативних ознак як їхніх соціально-культурних характеристик, негативне виділення особи або групи осіб із суспільства.

культурної неприхильності до призначеної на масове винищення групи, постійно підігрівали у суспільстві ксенофобські та шовіністичні настрої.

Для виконання геноцидних дій були потрібні великі сили та ресурси, які давали можливість вчинити систематичну, скоординовану та тривалу в часі кампанію масового винищення. Однією з головних умов практичного здійснення геноциду була монополія на застосування насилля, а також суттєва перевага в силах, котра дозволяла, з одного боку, ефективно контролювати великі території, а з іншого, – тривалий час утримувати на них високу інтенсивність геноцидних дій. Організатори геноциду найчастіше ще на підготовчому етапі блокували території, де мала відбутися масова екстермінація, аби представники призначених на винищення груп не могли їх неконтрольовано залишити. Така блокада потребувала потужного матеріального й людського потенціалу, а також розбудованого та ефективного бюрократичного апарату.

Під час геноциду особливе значення мали спеціальні формування безпосередніх виконавців геноцидних дій, які займалися масовим фізичним винищенням цивільного населення або організовано створювали для нього умови, що вели до неминучої загибелі людей та прогресуючої депопуляції. Такі формування зазвичай заздалегідь готували для найбільш brutальних та кривавих екстермінаційних акцій. Без радикальних і спеціально підготовлених груп, які «генерували насилля», неможливим було зростання масштабної соціальної агресії.

Останньою та неодмінною особливістю усіх геноцидів XX ст. було заперечення цього злочину з боку винуватців. У багатьох випадках уже на етапі вчинення геноцидних дій їх організатори провадили кампанію дезінформації, яка мала приховати реалізацію геноцидного плану. Представляючи викривлену, а часто й фальсифіковану картину подій, винуватці геноциду намагалися представити свої дії як легітимний превентивний самозахист, заявляючи, що насильство на територіях, де відбувалася екстермінація, мало взаємний характер.

Голодомор як акт геноциду має типову структуру зумисної та організованої масової екстермінації мирного населення, яка повністю відповідає «класичній» схемі геноцидних дій. Разом із тим, порівняно з іншими випадками геноцидного насилля ХХ ст., Голодомор-геноцид вирізняється низкою унікальних особливостей.

Переважна більшість випадків масової екстермінації цивільного населення в ХХ ст., що визнані геноцидом, сталися під час масштабних військових конфліктів. Саме за таких обставин відбулися геноцид вірмен, асирійців та понтійських греків в Османській імперії на тлі Першої світової війни та греко-турецької війни 1919–1922 рр., євреїв та циган (ромів) під час Другої світової війни, тутсі під час громадянської війни в Руанді. Геноцид у Камбоджі відбувався одразу після завершення тривалої партизанської війни, котру провадили червоні кхмери, та під час військово-політичного протистояння режиму Пол Пота із В'єтнамом. Геноцид у Сребрениці відбувся під час Боснійської війни в колишній Югославії.

Голодомор-геноцид відбувся під час національно-визвольного руху проти російських окупантів, був зумовлений боротьбою українців за незалежність і став наслідком цілеспрямованої геноцидної політики комуністичного окупаційного режиму. Головна демографічна особливість Голодомору-геноциду полягає в тому, що українці – найбільший із народів, які протягом ХХ ст. зазнали геноциду. Інші народи, що стали жертвами геноцидних дій, чисельно були значно меншими.

Другою унікальною демографічною рисою Голодомору є те, що він був одним із двох у ХХ ст. випадків геноциду, який відбувся на території, де жертви становили більшість населення – більше 80 % населення Української Соціалістичної Радянської Республіки. Масове винищення вірмен відбувалося на територіях, де цей народ становив лише відносну більшість: вірмени у 1912 р. склали 39 % населення Західної Вірменії (шести східних вілаєтів Османської імперії). Євреї, цигани (роми) та тутсі в тих країнах, де відбувалася їх масова екстермінація, були невеликими етнічними групами – вони не перевищували 10 %

усього населення, хоча й могли становити до 30–40 % мешканців окремих регіонів.

Ще одним народом, який під час геноциду перебував у подібній до українців ситуації, були кхмери, які також становили переважну більшість населення території, де відбулося їх масове винищення, – близько 90 % мешканців Камбоджі. Водночас принципова різниця між геноцидом українців і камбоджійців полягає в тому, що в результаті Голодомору демографічні втрати українського населення виявилися у відсотковому плані абсолютними з поодинокими втратами інших етнічних груп України (поляків, німців, румунів, євреїв та ін.). Натомість під час геноциду в Камбоджі втрати камбоджійців пропорційно виявилися майже вдвічі меншими (21–24 %), ніж відсоток жертв серед етнічних громад їхньої країни (китайців, в'єтнамців, тайців та ін.), який відповідно становив 37–40 % чисельності цих груп. У більшості наукових публікацій, присвячених геноциду 1975–1978 рр. у Камбоджі, демографічні втрати населення країни не розділяють за етнічною належністю, подаючи загальну кількість жертв серед людей, яких називають «камбоджійцями» (сукупно ці втрати можуть сягати 29 % догеноцидного населення країни).

Третя демографічна особливість Голодомору поєднує його з масовим винищенням євреїв та циган (ромів). Як і представники цих двох народів у 1941–1945 рр., українці в 1932–1933 рр. були практично позбавлені можливостей втекти за кордон, на відміну від потерпілих від геноцидів народів в Османській імперії (близько 300 тис. біженців), Камбоджі (понад 300 тис. біженців), Руанді (понад 250 тис. біженців). Так само українці з сіл мали дуже мало шансів уникнути переслідувань, «розчинившись» серед місцевого (насамперед міського) населення, як це сталося з частиною вірмен Османської імперії (так врятувалося від 240 до 300 тис. осіб).

Українці є одним із тих народів, у яких після геноциду найвиразніше проявляються негативні тенденції демографічного розвитку. Інші народи, котрі зазнали масової екстермінації,

протягом постгеноцидного періоду зуміли подвоїти, а подекуди й потроїти свою чисельність. Демографічні дослідження показують, що відновлення догеноцидної чисельності в більшості народів, котрі в ХХ ст. зазнали масового винищення, займало 20–30 років. Протягом 20 років після геноциду 1994 р. руандійські тутсі практично відновили свою чисельність і досягнули 15-відсоткового приросту своєї популяції у світовому масштабі. Менш ніж за тридцять років, що минули після геноциду 1975–1978 рр., кількість населення у Камбоджі подвоїлася, а численність камбоджійців у світі зросла майже в 2,2–2,25 рази. Протягом 30 років після геноциду періоду Другої світової війни подвоїлася чисельність ромів у Європі, а за іншими підрахунками, вона навіть зросла в 3–5 разів. Дещо повільніші темпи демографічного розвитку в постгеноцидний період продемонстрували вірмени. Протягом століття, що минуло після геноциду в Османській імперії, чисельність вірмен у світі зросла в 2–2,5 рази. На відміну від зазначених народів, для українців із закінченням геноциду не була ліквідована потенційна загроза його повторення – комуністичний тоталітарний режим і окупація. Також Україна зазнала найбільших людських втрат мирного населення під час Другої світової війни.

Важливою ознакою геноциду є те, що він призводить не лише до масової загибелі людей, а й до ліквідації людської групи як соціокультурної спільноти. Британський соціолог М. Шоу звернув увагу на той факт, що, знищуючи певну групу людей, організатори геноциду мають на меті не просто позбавити життя усіх її членів, а ліквідувати соціальний вплив цієї групи в політичному, економічному та культурному сенсі. При цьому не завжди відбувається повне фізичне знищення усіх представників цієї групи, оскільки страх смерті примушує вцілілих прийняти нові моделі ідентичності та соціальних стосунків¹⁸.

Голодомор-геноцид був спрямований на фізичне знищення української нації, а також на викорінення відчуття національної

¹⁸ Shaw M. What is Genocide? Cambridge: Polity, 2007. P. 34.

гідності та самоповаги зі свідомості тих українців, яким вдалося вижити. Перешкоджаючи українцям вільно розвивати та передавати наступним поколінням власну культуру та мову, окупаційний комуністичний тоталітарний режим мав на меті денаціоналізувати їх, перетворивши в майбутньому на «нову історичну спільноту – радянський народ».

У висновку комплексної судової історико-криміналістичної експертизи від 10.12.2020 р., яку провела Національна академія правових наук під час досудового розслідування Головного слідчого управління СБУ в кримінальному провадженні № 2201900000000309, експертна комісія (слідчі, юристи, криміналісти, судові психологи, історики, філологи), використовуючи міждисциплінарний, системний підхід, загальнонаукові методи, зокрема спеціальні методи криміналістики, статистичні, математичні, історичні методи й методики, визначила, що комуністичний тоталітарний режим у 1932–1933 рр. знищив 10 млн 500 тис. українців¹⁹.

¹⁹ Докладніше див.: Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань. 520 с.

ТЕМА 18. МАСОВИЙ ШТУЧНИЙ ГОЛОД 1946–1947 рр.

Масовий штучний голод 1946–1947 рр. став наслідком злочинної діяльності комуністичного тоталітарного режиму. Для усвідомлення сутності післявоєнного голоду в Україні потрібно враховувати цілий комплекс факторів його виникнення й поширення: повоєнна розруха, поновлення колгоспної системи, занепад матеріально-технічної бази, втрата кадрового складу колгоспів внаслідок війни, експорт зерна до Європи. Однак основною причиною масового штучного голоду 1946–1947 рр. стало відновлення репресивної практики хлібозаготівель.

Як слушно зауважує В. Сергійчук, «...збіжжя, що вродило на українських ланах, вистачало, аби не допустити нового голодомору. Однак під тиском Москви з України вимітали все, що можна було»¹.

Російська окупація, а відтак і колгоспна система поновилися в Україні в 1943 р. із поверненням партійно-державного апарату. В умовах повоєнної розрухи комуністичний тоталітарний режим, використовуючи досвід організації Голодомору-геноциду, вилучив з українського села майже все продовольство. Для визначення норм постачання хліба використовували вже відпрацьовані в 1932–1933 рр. методи. Перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов згадував, що план хлібозаготівлі встановлювався вольовими методами. 26 червня 1946 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) визначили для УРСР план хлібозаготівлі в розмірі 340 млн пудів (5,5 млн. т)². Розробляючи плани хлібозаготівлі, режим застосовував «видову» оцінку врожайності, яка давала уявлення про максимально можливий збір урожаю. Комуністичний тоталітарний режим планував вилучити якнайбільше збіжжя з українського села.

¹ Сергійчук В. Як нас морили голодом. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. С. 299.

² Веселова О. Українське село під час голоду 1946–1947 років. *Україна. Голодомор 1946–1947 років: непокараний злочин, забуте добро*. Київ: Вид-во Орієнтир, 2017. С. 15.

Основною робочою силою в колгоспах були жінки – їх чисельність на 1946 р. становила майже 80 % усіх працюючих колгоспників. Широко використовували дитячу працю. У 1947 р. в колгоспах працювало 792,8 тис. підлітків віком від 12 до 16 років. Також нараховувалося понад 1 млн непрацездатних літніх та хворих колгоспників. Загальна нестача робочої сили в колгоспах і радгоспах становила понад 630 тис. осіб. У 1946 р. посівні площі становили лише 77,2 % довоєнних. Через брак сільськогосподарської техніки й робочої худоби обробіток здійснювали на коровах, а за їх відсутності у плуги впрягалися колгоспники³.

Унаслідок повоєнної розрухи, реставрації колгоспного ярма та катастрофічної нестачі робочих рук у селах урожай 1946 р. був невисоким. При середній врожайності в УРСР 3,8 ц, колгоспи Одеської, Ворошиловградської (нині – Луганської), Харківської областей зібрали по 2,3–2,9 ц із гектара, у Миколаївській – від 1 до 3 ц, Херсонській – 1,25 ц із гектара. Однак Москва заборонила знижувати затверджений хлібозаготівельний план попри його очевидну нереальність. Навпаки, наприкінці липня 1946 р. для колгоспів 23 областей план хлібоздачі було збільшено на 50 %, а 17 листопада – ще на 100 % у 13 областях⁴.

ЦК ВКП(б) у постанові від 8 жовтня 1946 р. вимагав від ЦК КП(б)У негайно забезпечити здавання продовольчих культур згідно з планом. На вимогу політбюро ЦК ВКП(б) план хлібозаготівлі було розверстано за п'ятиденками, а звіти за кожні п'ять днів слід було подавати до Москви особисто Й. Сталіну⁵.

На хлібозаготівельному фронті постала нова партійно-радянська еліта – Д. Коротченко, М. Гречуха, Л. Корнієць. Вони були уповноваженими ЦК КП(б)У із хлібозаготівлі. Виконавцями

³ Веселова О. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2006. № 6. С. 100.

⁴ Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі по областях УРСР. 22 липня 1946 р. *Голод 1946–1947 рр. в Україні: документи і матеріали* / упор. О. Веселова та ін. Київ – Нью-Йорк: Вид-во П. Коць, 1996. С. 38–39.

⁵ Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У про п'ятиденні завдання здачі хліба державі по областях УРСР. *Голод 1946–1947 рр. в Україні: документи і матеріали*. С. 40–43.

реквізицій, як і в 1932–1933 рр., стали партійні й комсомольські активісти. Вони підпорядковувалися уповноваженим міністерства заготівель СРСР, штат яких в Україні в 1946 р., порівняно з попереднім 1945 р., зріс із 5 до 11,5 тис. осіб.

Заготівлю хліба, як і в роки Голодомору-геноциду, проводили методом продрозкладки. Уповноваженим міністерства заготівель надали право на реквізицію збіжжя, а судові інстанції за потреби швидко оформлювали потрібні вирокі. Комуністичний тоталітарний режим вдавався до звичних методів терору українців, оскільки надходження зерна було мінімальним.

На вимогу Москви українське керівництво, яке чітко підпорядковувалося по партійній вертикалі, задіяло на хлібозаготівлі увесь партійно-радянський і господарський актив, спрямувало судовий, прокурорський апарат та органи державної безпеки для здійснення репресій щодо українців у селах і сільській адміністрації, які, на їхню думку, протидіяли хлібозаготівлі.

Постанова ЦК КП(б)У від 28 листопада 1946 р., ухвалена на вимогу ЦК ВКП(б)У і Ради Міністрів СРСР, зобов'язувала «[...] обкоми КП(б)У, облвиконкоми й уповноважених міністерства заготівель в областях [...] викривати і судити приховувачів хліба, злодіїв та розкрадачів, повністю виявити прихований хліб і забезпечити його здачу державі»⁶.

В українських селах знову почали діяти «буксирні бригади», що проводили подвірні обшуки, забираючи всі їстівні залишки, конфісковуючи майно українців. Деякі члени таких «бригад» уже мали досвід голодоморних 1932–1933 рр. й успішно використовували його в другій половині 1940-х рр. Колгоспників, які намагалися чинити спротив конфіскаційним заходам місцевого партійно-радянського апарату, кваліфікували як «контрреволюціонерів», «націоналістів», «антирадянськи налаштованих шкідників».

Найменші спроби сільських керівників полегшити долю односельців режим кваліфікував як саботаж та антирадянську діяльність. У 1946 р. за звинуваченнями в незадовільному управлінні

⁶ Веселова О. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні. С. 106.

та самочинному витрачанні зерна на «внутрішньоколгоспні потреби» звільнили 743 посадовців, засудили 1 645 осіб⁷, притягнули до партійної відповідальності й спрямували до суду матеріали на 6 029 осіб⁸. За 1946–1947 рр. засудили 1 312 голів колгоспів⁹.

Жахливі наслідки Другої світової війни, в якій Україна втратила понад 9 млн жертв, не зупинили поплічників Кремля у складі ЦК КП(б)У від свідомого позбавлення колгоспників хліба. За свідченням М. Логвиненко з с. Томаківка Дніпропетровської області, «Голод 1946–1947 рр., як і Голодомор 1932–1933 рр., було зроблено штучно. Весь хліб вивозили. А по хатах ходили активісти і забирали запаси, в кого які були. Розбивали груби, шукали хліб у горщиках для квітів, забирали все. А людям лишалися бур'ян та миші»¹⁰.

Колгоспникам платили двічі на рік: у серпні – вересні після збору врожаю видавали аванс (до 15 % нарахованого на трудові), а наприкінці року, після виконання колгоспом усіх податків, відбувався остаточний розрахунок. Незначну частину платні колгоспники могли отримати грошима. Так, аванс із урожаю 1946 р. в Миколаївській області становив від 100 до 300 грамів зерна на трудовень. Зазвичай колгоспники не отримували й цього. Виснажені голодом українці мали по 576 і навіть більше трудовнів, але нестерпно голодували¹¹. За невиконання

⁷ Сергійчук В. Стихійне самозабезпечення населення Центральних і Південно-Східних областей за рахунок Західноукраїнських земель у 1946–1947 рр. *Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція*. Київ, 27 травня 1997 р. / редкол. С. Кульчицький та ін. Київ – Нью-Йорк: Вид-во П. Коць, 1998. С. 201–203.

⁸ Голод 1946–1947 рр. в Україні: документи і матеріали. С. 143.

⁹ Веселова О. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні. С. 104.

¹⁰ Свідчення Логвиненко Матрьони Марківни 1909 р. н. *Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять* / упор. В. Марочко. Київ: Вид. ФОП Мельник М. Ю., 2019. С. 286.

¹¹ З повідомлення прокуратури УРСР секретарю ЦК КП(б)У Д. С. Коротченку про тяжке продовольче становище в Широківському районі Дніпропетровської області. 30 грудня 1946 р. *Свідчення з минулими: мовою документів: Дніпропетровська область*. Дніпропетровськ: Науково-ред. центр. обл. редколегії по підгот. й вид. тем. серії книг «Реабілітовані історією», 2001. С. 244–245.

будь-яких приписів їх карали натуральними штрафами, примусовими роботами, а то й засланням. Важким тягарем на плечі українців лягали примусові державні позики. Вони разом із податками забирали 30–40 % заробітку населення, спустошували і без того мізерний бюджет сільських жителів.

У 1946 р. активно застосовували постанову ВЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності»¹² від 7 серпня 1932 р.». Вона передбачала судові репресії: «розстріл із конфіскацією всього майна із заміною за пом'якшувальних обставин позбавленням свободи на термін не менше 10 років з конфіскацією всього майна». Як і в 1932–1933 рр., голодних українців засуджували до значних строків ув'язнення за крадіжки кількох кілограмів зерна.

Комуністичний тоталітарний режим свідомо знищував українців, відбираючи в них хліб. У 1946 р. жителів сільської місцевості та членів їхніх родин зняли з пайкового постачання хлібом за картками¹³. Так, восени 1946 р. в УРСР за картками хліб отримували всього 700 тис. українців у селах. Водночас близько 9 млн мешканців міст продовжували отримувати продовольство згідно з картковою системою. Колгоспники виявилися повністю залежними від своїх обкладених надмірними податками ділянок, з яких вони мали постачати державі велику кількість м'яса, яєць, овочів, що також знижувало їхній рівень статку. В 1946–1947 рр. недоїмки колгоспників по м'ясу становили 37,8 %, молока – 46,5 %, яйцям – 60,8 % та ін.

Типовим явищем були скарги людей, як-от лист колгоспниці Т. Ткачук із с. Тупальці Житомирської області до голови Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухи: «Тов. Гречуха, може, я сплатила трохи із запізненням, то Ви знаєте, що рік був трудний,

¹² Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 282–283.

¹³ Ведомость уменьшения контингентов, снабжаемых хлебом в сельской местности, и сокращения фонда муки для снабжения населения сельской местности. *Голод 1946–1947 рр. в Україні: документи і матеріали* / упор. О. Веселова та ін. Київ – Нью-Йорк: Вид-во П. Коць, 1996. С. 75–83.

а в мене сім'я велика – 12 душ. Я не мала звідкіля, а мала всього-на-всього одну корову-первістку [...], я не мала за що дітей кормити й чим кормити. А я купувала молоко, яєчка й здавала державі. Я весь час зі своїми дітками працюю в колгоспі, виробила в цьому році 727 трудоднів на 1 листопада 1947 р. І коли я заболіла, лежала в городі у лікарні, мене суд 1-го участка (суддя т. Власенко) судив, но заочно, за неуплату своєчасно податку й присудив 6 тис. руб. штрафу. І в мене прийшли, забрали последню корову й посиротили моїх дев'ятеро дітей, оставили без молока, і поки я прийшла з лікарні, корову забрали й продали на ярмарку за 3 тис. руб. Я ж одна на все село багатодітна, син із 1927 р. в армії служив, прийшов у вересні. Так чим же я провинилася перед нашою батьківщиною, що в мене забирають последню корову, я ж її тільки й діждалася із теляти, а то все время мої діти були голодні без молока. [...]. Ми [за] всі борги з державою розрахувалися»¹⁴.

Лист-скарга наочно ілюструє, що колгоспники, які виробили значну кількість трудоднів, потерпали від голоду. У різних регіонах і навіть колгоспах одного району трудодень оцінювали неоднаково. Його вартість залежала від отриманого врожаю, але загалом продукти і грошові кошти, одержані колгоспниками, не забезпечували навіть мінімального фізіологічного прожиткового мінімуму. Окупована республіка була позбавлена права користуватися вирощеними продовольчими ресурсами.

Українське село знову поставили на межу виживання. Вилучене збіжжя, засипане в насінневі, страхові та інші колгоспні фонди, не допомогло виконати план через фізичну відсутність зерна. У рахунок хлібозаготівлі за продрозкладкою почали забирати зерно, вирощене на присадибних ділянках. Колгоспи припинили виплату зароблених тяжкою працею трудоднів. Українські землі охопив голод. «Я бачив, що рік загрожує катастрофою... Хоча я переконував, що записки, які я послав [Й. Сталіну], відображають дійсний стан справ і Україна потребує

¹⁴ Веселова О. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні. С. 108.

допомоги, але лише ще більше збуджував у Сталіна гнів», – занотував у мемуарах М. Хрущов¹⁵.

Реакція Й. Сталіна на спроби М. Хрущова зменшити обсяги хлібозаготівлі виявилася жорсткою. Навесні 1947 р. М. Хрущова усунули з посади першого секретаря ЦК КП(б)У, а на його місце прислали з Москви вже відомого своїми репресивними методами щодо українців Л. Кагановича. Він не тільки взявся виконати спущений з Москви план, а й разом із секретарями ЦК КП(б)У М. Патолічевим та Д. Коротченком пообіцяв Й. Сталіну перевиконати завдання на 22 300 тис. пудів (363 тис. т).

Хлібозаготівельний план з урожаю 1947 р. було виконано на 100 %. 17 вересня 1947 р. перший секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович і голова РНК УРСР М. Хрущов доповідали Й. Сталіну про налагодження жорсткого контролю за роботою кожної молотарки, вивезення намолоченого зерна на заготівельні пункти, не допускаючи його затримки в колгоспах¹⁶. Застосувавши репресивні методи під час хлібозаготівлі, вищі політичні очільники УРСР під керівництвом Л. Кагановича вже 10 жовтня 1947 р. рапортували про дострокове виконання доведених планів на 101,3 % (436 млн 431 тис. 286 пудів) (7,1 млн т).

Пограбування українського села й вивезення до Москви і Ленінграда хліба та інших продуктів призвели до масового штучного голоду на більшості території України. Пік опухань та масової смертності припав на весну – літо 1947 р. Знесилені люди, гнані на лани й ферми колгоспним керівництвом, провели весняну посівну кампанію й жнива, але українське село так і не отримало продовольчої допомоги.

Керівництво СРСР ретельно приховувало від світу факт масового штучного голоду. Адміністрацію Організації Об'єднаних націй для допомоги і відбудови (ЮНРРА) в Україні та Білорусі обмежували в пересуванні на території республік. Виїжджати за межі столиць дозволяли тільки з відома Міністерства державної

¹⁵ Мемуари Никити Сергеевича Хрущева. *Вопросы истории*. 1991. № 11. С. 37.

¹⁶ Веселова О. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні. С. 104.

безпеки (МДБ). Спецслужби перлюстрували й цензурували листи, які люди надсилали за кордон. Документи, що висвітлювали механізм творення голоду, направляли тільки під грифом «таємно», «цілком таємно», «особисто»... На офіційному рівні партійно-радянські керівники стверджували про «післявоєнні труднощі» й «утруднення з продовольством».

Як і під час Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., українці намагалися роздобути продукти харчування за межами масового голодування. Однак зробити це було непросто, адже знову були введені обмеження на пересування за межі та всередині республіки. Останньою надією на порятунок від голодної смерті були західноукраїнські області, де колгоспну систему тільки починали насаджувати. Крім того, важливим фактором гальмування темпів колективізації в західних областях була боротьба Української повстанської армії (УПА) проти комуністичного тоталітарного режиму. Дехто з приїжджих тимчасово наймався на роботу за харчі, дехто залишався назавжди, але більшість їхали з метою виміняти хліб та інші продукти на промислові товари, одяг, взуття. Відозви, які розповсюджували Організація українських націоналістів (ОУН) та УПА, закликали західноукраїнське населення допомагати голодуючим.

Перший секретар Львівського обкому партії І. Грушецький доповідав, що приїжджі поширювали серед українців «провокаційні чутки, спрямовані проти колгоспного ладу, про нібито наявний голод у зазначених областях і що в колгоспах на трудодні нічого не дали»¹⁷. Місцеві представники режиму протидіяли поширенню правдивої інформації про колгоспну систему. Так, Львівський обком КП(б)У розіслав директиву районним комітетам КП(б)У про посилення масово-пропагандистської роботи серед українців для нейтралізації негативних висловлювань приїжджих осіб та поліпшення морально-політичного стану колгоспників і селян.

¹⁷ Інформація Львівського обкому партії ЦК КП(б)У про вплив колгоспників зі Східних областей України та РРФСР в райони області по сільськогосподарські продукти. *Голод 1946–1947 рр. в Україні: документи і матеріали*. С. 31–32.

Уже в квітні 1947 р. секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченку надійшло спецповідомлення від міністра державної безпеки УРСР С. Савченка «Про масовий приїзд населення із східних областей СРСР за хлібом на територію Тернопільської області», яке переадресували першому секретарю обкому партії І. Компанцю. Особливо великий наплив приїжджих спостерігався у районах західноукраїнських областей, розташованих поряд із залізницею. Наприклад, до Краснянського району щодня прибувало 300–400 осіб, переважно жінок, до Жовківського – 80–100, Глинянського – 100–150, Городоцького – 40–50. Багато приїжджих із областей, охоплених голодом, зупинялися в населення Івано-Франківського, Бродівського, Пониковецького, Львівського сільського та інших районів області.

МВС та МДБ отримали вказівку арештовувати й притягувати до суду осіб, які поширюють антирадянські розмови, спрямовані проти колгоспного ладу. Репресивні акції проти голодуючих українців із центральних та східних областей, які діставалися до Галичини, Волині й Буковини за продуктами, почалися уже влітку 1946 р. У червні органи транспортної міліції УРСР тільки з товарних поїздів зняли 62,4 тис. осіб, а за останні дві декади липня – 97 633 особи. У 1947 р. шлях на західноукраїнські території також було перекрито.

Територія масового штучного голоду 1946–1947 рр. охоплювала всі 25 областей УРСР. Якщо впродовж другої половини 1946 р. голодом було охоплено Наддніпрянську Україну, то навесні 1947 р. голодували вже й західноукраїнські області.

Суцільне голодування призвело до масових захворювань на дистрофію. Особливо страждали діти й літні люди. Станом на 20 червня 1947 р. в республіці налічувалося понад 1 млн 154 тис. хворих на дистрофію, з них 77,1 % – українці в селах. Значна частина хворих померла.

Основною соціальною групою жертв масового штучного голоду 1946 р. стали «...родини полеглих воїнів, непрацездатні одинокі люди похилого віку та багатодітні, у яких або відсутній

голова сім'ї або він непрацездатний»¹⁸. Для тих, кому вдалося вижити, рабство не закінчилося. Українці в селах були прикріплені до колгоспів. Пенсії їм почали виплачувати з 1964 р., зарплати – із 1966 р., а паспорти громадян СРСР вони отримали аж у 1974 р.

Знову, як і в роки Голодомору-геноциду, люди, доведені тривалим голодуванням і тотальним державним терором до психічного зламу, втрачали здатність контролювати свої дії. Очевидно, крім померлих від голоду, віднести до його жертв потрібно і тих, хто через недоїдання втрачав людську подобу. Фіксувалися випадки трупоїдства й людоїдства¹⁹. Внаслідок голоду багато людей божеволіло. Були й ті, що від безвиході закінчували життя самогубством. У період голоду збільшилася кількість злочинів, зокрема пограбувань і розбоїв. Зросло до нечуваних розмірів жебрацтво. Українці масово зубожіли, розпродували майно та худобу. Люди були змушені замість їжі використовувати сурогати: жолуді, кору дерев, кісточки слив, собак, кішок тощо. Навесні 1947 р., коли голод посилювався, почали вживати в їжу лободу, кропиву, бруньки дерев тощо.

У роки масового штучного голоду зросла дитяча безпритульність. Голодуючі батьки у відчаї намагалися вивезти своїх дітей у міста і залишити їх у притулках, майже не забезпечених продовольством. Діти часто тікали з переповнених дитячих установ, поповнюючи ряди безпритульних. Сотні тисяч дітей внаслідок масового штучного голоду стали сиротами, недоїдали, опухали, гинули. Підписуючи хвалебні рапорти до Москви про виконання хлібозаготівлі, керівники УРСР не зважали на людські втрати від масового штучного голоду. Смертність від голоду, як і в 1932–1933 рр., ретельно приховували, фіксуючи її лише під грифом «цілком таємно».

¹⁸ Марочко В. Голодомори в Україні: порівняльний соціально-антропологічний дискурс. *Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять / упор. В. Марочко*. Київ: Видавець ФОП Мельник М. Ю., 2019. С. 11–26.

¹⁹ Довідка УББ МВС УРСР про факти людоїдства по Українській РСР станом на 15 квітня 1947 р. *Голод 1946–1947 рр. в Україні: документи і матеріали*. С. 229.

Факти голодування, канібалізму, трупоїдства, дистрофії фіксували органи державної безпеки, прокуратури, партійні структури, медичні установи. Однак достовірним залишається факт, що голоду можна було уникнути. Голод, від якого потерпали і масово гинули українці, не зупинив постачання продовольства за межі республіки. Ешелони з конфіскованим у голодних українських селах хлібом та іншими продуктами, як і раніше, відправляли до Москви, Ленінграда та різних регіонів РРФСР.

Паралельно відбувався експорт зерна до країн Центральної та Східної Європи – нових сателітів СРСР. Продовольчу допомогу від СРСР отримували Албанія, Румунія, Югославія, Чехословаччина, Угорщина, Болгарія та Польща. Загалом на експорт було відвантажено понад 2,5 млн т хліба. Населення цих країн, на відміну від керівництва СРСР, навіть не здогадувалося, за яких умов отримано це продовольство. Прихильниця Комуністичної партії СРСР, польська письменниця В. Василевська після поїздки до Варшави розповідала М. Хрущову, що варшав'яни не задоволені радянським урядом, оскільки він разом із білим хлібом надсилає чорний. Вони не знали, що українці в цей час пухли від голоду²⁰.

Отже, масовий голод 1946–1947 рр. був штучним. Його спричинили політика комуністичного тоталітарного режиму та особисто Й. Сталін. Відповідно до експертного висновку судової історико-джерелознавчої експертизи від 03.09.2020 р., яку провів Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України під час досудового розслідування Головного слідчого управління СБУ в кримінальному провадженні № 22019000000000309, під час масового штучного голоду 1946–1947 рр. в УРСР від протиправних дій комуністичного тоталітарного режиму загинуло 1,5 млн українців²¹.

Українська нація змогла вистояти в цьому випробуванні і продовжити боротьбу за звільнення від окупаційного режиму.

²⁰ Веселова О. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні. С. 109.

²¹ Докладніше див.: Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань. 520 с.

*Звезення урожаю на хлібозаготівельні пункти
(ЦДКФФА імені Г. С. Пиєничного. Од. зберігання. 0-012465)*

*Червоний обоз передового колгоспу імені Г. І. Петровського
Сталінської області направляєтьс на пункт «Заготзерно»
з хлібом понад план. Сталінська область. 15 жовтня 1946 р.
ЦДКФФА імені Г. С. Пиєничного. Од. зберігання. 0-4993.*

**ТЕМА 19. ДИСКУРС
ПРО ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО.**

*УКРАЇНСЬКЕ ПАРАГРОМАДЯНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ
СУСПІЛЬСТВО, САМОВРЯДНІ ІНСТИТУЦІЇ УКРАЇНЦІВ
ТА ЇХНЯ РУЙНАЦІЯ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ*

Сучасна Україна переживає складний процес суспільної трансформації¹, формування демократичної держави і громадянського суспільства². На відміну від держави з різними формами правління, громадянське суспільство на політичному рівні може формуватися лише в умовах демократії (ліберальної демократії)³. Подолання українським суспільством колективної травми, пов'язаної з Голодомором-геноцидом; формування інститутів громадянського суспільства; запровадження елементів прямої демократії у врядуванні на місцевому рівні унеможливають відтворення диктаторських репресивних практик управління державою. Розмежування громадянського суспільства і держави зробить їх соціальними партнерами та не дозволить державі домінувати над суспільством. Українці й надалі мають вчитися об'єднуватися заради спільної мети, зокрема розвитку своїх громад (міських, селищних, об'єднаних територіальних громад) і бути активними й дієвими партнерами органів влади, місцевого самоврядування⁴.

¹ За способом дії трансформації поділяють на спонтанні (ті, що йдуть знизу, виникають незалежно від конкретних дій державних структур і загальної державної політики) та сплановані (які йдуть згори).

² Правова держава і громадянське суспільство – не тотожні. Однопорядковим із поняттям «правова держава» є відносно нове поняття «соціальна держава».

³ Демократія (грец. народовладдя) – форма політичної організації суспільства, що базується на визнанні народу основним і домінуючим джерелом влади й наділенні громадян широким колом прав та свобод. Демократія має багато типів, форм, особливостей; передбачає процедуру прийняття державних рішень відповідно до волі більшості, але з визнанням і поважанням прав та потреб меншості.

⁴ Маркова С. Політика децентралізації та створення ОТГ в сучасній Україні як повернення до традиції самоврядування українців. *Дунаєвеччина очима*

Базовою умовою життєдіяльності громадянського суспільства й умовою свободи особи в громадянському суспільстві є володіння кожним із його членів конкретною власністю або участь у володінні нею, право використовувати її й розпоряджатися нею на свій розсуд. Особливе значення має наявність численного «середнього класу». Економічна основа громадянського суспільства – недержавна власність на засоби виробництва; соціальна – первинний соціальний осередок (сім'я, родина, органи громадського самоврядування за місцем проживання тощо); політична – партії (багатопартійність), громадські організації (добровільні об'єднання громадян, що виникають унаслідок їхнього вільного волевиявлення на основі спільних інтересів і завдань), суспільні рухи, органи місцевого самоврядування; духовна – школа, церква, музеї та ін. Важливим соціальним інститутом, за допомогою якого громадянське суспільство впливає на державу, є засоби масової інформації. Духовне й освітньо-культурне життя в громадянському суспільстві не сумісне з пануванням єдиної ідеології, насадженої державою.

Американський дослідник В. Нолл вживає поняття «громадянське суспільство» (civil society) на позначення об'ємного комплексу соціальних інституцій, що існують упродовж тривалого періоду, успадковуються та використовуються місцевим населенням і перебувають поза безпосереднім контролем держави. Особливо важливими компонентами громадянського суспільства, на думку вченого, є історичність (тривалість) об'єднання людей на основі рівності, а також добровільність, бо примус є цілковитою протилежністю громадянського суспільства⁵. Для більш докладного й системного висвітлення трансформацій/руйнацій в українському соціумі (в першій

дослідників, учасників і свідків історичних подій: збірник науково-краєзнавчих праць. Дунаївці; Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2019. Вип. 7. С. 22–35.

⁵ Докладніше див.: Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30 років. Київ: Родовід, 1999. 560 с.

третині ХХ ст.) С. Маркова запропонувала використовувати термін «українське парагромадянське селянське суспільство» (пара- (грец. *para*) – префікс, що означає суміжність, близькість, схожість), який дозволяє адаптувати суспільно-політичні, соціально-економічні, соціально-демографічні характеристики змін структури українського суспільства до європейських тенденцій розвитку громадянського суспільства і показати, як українське парагромадянське селянське суспільство перетворилося на поле битви між совєцькою владою і українцями, які намагалися висловлювати та захищати власні інтереси, інтереси громади, села, хутора, відрубів⁶.

Українське парагромадянське селянське суспільство можна ідентифікувати як систему соціально-територіальних зв'язків і відносин, що склалася наприкінці першого десятиліття ХХ ст., підтримувалася за допомогою звичаїв, традицій, норм звичаєвого права, законів, спільних інтересів, була інституціоналізована через громаду, сход, віче-сход, толоку, «сімейну спілку» і характеризувалася громадським самоврядуванням та взаємодопомогою, діяльністю громадських добровільних організацій, як-от громадські сільськогосподарські товариства, сільськогосподарські артілі, кооперативи, селянські спілки та ін.; виступала дієвим засобом соціалізації молоді. Українське парагромадянське селянське суспільство, яке виявилось спроможним чинити супротив окупаційному комуністичному режимові в роки тотального одержавлення, було знищене під час суцільної колективізації, «розкуркулення» селян-власників і Голодомору 1932–1933 рр.⁷

Варто зауважити, що в марксистів був особливий підхід до громадянського суспільства. Історичний розвиток, за К. Марксом, мав призвести до звільнення громадянського суспільства

⁶ Маркова С. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.). С. 7.

⁷ Маркова С. Парагромадянське селянське суспільство на початку ХХ ст. в Україні: аграрно-політичний дискурс. *Гуржійські історичні читання: збірник наукових праць*. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2015. Вип. 10. С. 60–62.

від держави (держави в комуністичному суспільстві повинна була відмерти). На відміну від Г. Гегеля, на думку К. Маркса, громадянське суспільство мало б існувати поза державою як політичним інститутом. В. Ленін не використовував поняття «громадянське суспільство», для нього історія була насамперед боротьбою між класами, між людьми. Він абсолютизував революційні процеси, доводив необхідність терору, нехтував законами соціальної еволюції.

Українська громада пройшла еволюцію від господарської, адміністративно-територіальної одиниці до соціального інституту (від громад князівських сіл і посадів давньоруських міст, громад-волостей, дворищних громад, дольових та подворищних громад багатодвірних сіл до сільських громад початку ХХ ст.). Сільські українські громади відрізнялися від російських общин, адже створювалися на перетині різних правових культур, формувалися на підвалинах вічового демократизму, «местського права», магдебурзького права, Литовських статутів, «дідичного права», традицій місцевого самоврядування козаків та ін. В. Антонович вважав, що громадівський (вічовий) демократизм був характерною рисою соціального життя українців, «де члени мали волю і рівноправність»⁸. Б. Грінченко наводив таку дефініцію громади на початку ХХ ст.: громада (громадка, громадонька) – спільність рівноправних осіб, мир, зібрання⁹.

Громади Правобережної України формувалися в юридичному просторі правової культури Речі Посполитої, в основі якої лежав концепт недоторканності приватної власності, на відміну від ідеї російської абсолютної монархії про необов'язковість гарантування державою приватних прав власності, що формувало інше ставлення до приватної власності. Часто це призводило до того, що українська громада могла ухвалювати рішення, які суперечили законам імперії, могла не визнати присланого

⁸ Докладніше див.: Антонович В. Три національні типи народні. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ: Либідь, 1995. 816 с.

⁹ Словник української мови / упор. Б. Грінченко. Т. I: А–Ж. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1958. С. 329–330.

старосту, священника та обрати своїх представників¹⁰. У 1905–1907 рр. сільські громади проводили переговори з власниками великих маєтків у справах поліпшення умов оренди, зменшення відробітків за пасовища, дрова тощо¹¹. Громади також контролювали дотримання звичаєво-правових норм, пов'язаних із найманням працівників, зокрема з умовами праці та платні за неї. Варто зауважити, що залежність українського селянина від сільської громади мала регіональні особливості: там, де домінувала індивідуальна земельна власність, вона була меншою, де общинна – більшою.

На думку О. Приймака, термін «община» на півдні України використовувався переважно в офіційній документації. Селяни вживали замість нього визначення «громада», а общинний наділ називали «душовим» або «дворовим». Община (громада) в цьому регіоні була одночасно економічним об'єднанням і найнижчою адміністративною одиницею, що дозволяє її характеризувати як державний інститут¹². Український вчений В. Лозовий слушно запропонував ідентифікувати поземельну сусідську організацію дрібних безпосередніх виробників, у яких загал села був юридичною особою і володів земельним наділом як общину, а села, де існувало подвірне землеволодіння – як громади¹³. Отже, сільські українські громади відрізнялися від російських общин, бо створювалися на перетині різних правових культур, зокрема, формувалися на підвалинах вічного демократизму, традицій місцевого самоврядування козаків та ін. Це дозволяє вважати їх досить демократичними селянськими інституціями,

¹⁰ Попович М. Нарис історії культури України. Київ: АртЕк, 2001. С. 420.

¹¹ Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917–1920. Мюнхен; Чикаго: б. в., 1968. С. 13.

¹² Приймак О. Соціальна трансформація південноукраїнської селянської общини наприкінці XIX – початку XX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2009. Вип. XXVII. С. 59; 61.

¹³ Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): монографія. Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М. І.», 2008. С. 88.

що виконували важливі функції соціалізації українців у селах і не посягали «на величину особистої власності кожного господаря». За своєю суттю вони були національними структурами (бо склалися переважно з українців), їхню діяльність значною мірою визначали потреби місцевого селянського соціуму. Напередодні Першої світової війни українська громада нагадувала товариство, в якому обов'язки людини щодо громади переважно обмежувалися спільними рішеннями, а перед більшовицьким жовтневим переворотом українська сільська громада функціонувала як відносно демократична ланка місцевого самоврядування.

Основним органом сільського самоврядування був селянський сход, що складався з селян-господарів (селян-власників). Сход обирав посадових осіб села, зокрема сільського старосту, збирача податків, наглядача хлібних запасів. Наступною шаблоною сільського самоврядування був волосний сход. Діяльність волосних сходів на початку ХХ ст. корелювала з приростом населення, збільшенням дворів. У Правобережній Україні, де в селян існувала подвірна, а не обшинна традиція користування земельними угіддями, розподіл землі здійснювався на сільському сході з правом апеляції щодо його рішення до волосного суду, мирового посередника та губернського «з селянських справ присутствія»¹⁴.

Саме сходи найчастіше чинили опір всебічному підпорядкуванню адміністративним органам, обстоювали «сукупну волю» громади. У 1902–1907 рр. на сходах ухвалювали вимоги до землевласників, обирали представників для переговорів із поміщиками, управителями, брали розписки від землевласників про дотримання узгоджених вимог та ін. Коли селяни страйкували, то саме на сходах ухвалювали рішення про взаємодопомогу грішми і хлібом. Н. Мірза-Авакянц писала, що в революційний період кожне село часто «провадило справу цілком самостійно» від інших сусідніх сіл, особливо на Лівобережжі та в Південній Україні¹⁵.

¹⁴ Борисевич С. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки): монографія. Київ: Вид-во НАДУ, 2007. С. 217.

¹⁵ Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року. С. 46–48.

В українських селах і дрібних містечках також традиційно існували молодіжні громади (дівочі й парубочі). В. Струманський слушно зауважував, що в українців емпіричні процеси соціалізації або адаптації молоді до умов навколишнього життя поєднували в собі розумне співвідношення особистого, колективного (групового) і загального, громадського. Дієвим засобом соціалізації парубків і дівчат, формування у них громадської активності й колективістських навичок було контактування, зокрема, парубоцького товариства із сільським сходом (миром, громадою). Досить часто в парубків було право вирішального голосу на сході, з ними починали радитися, як з дорослими¹⁶. Отаман та отаманша залагоджували сварки, влаштовували застави, контролювали продовольчі каси й вели усі справи¹⁷. У багатьох селах Київщини, Чернігівщини й Полтавщини дівочі і парубочі громади, хоч і в значно слабшій формі, зберігались аж до 1930-х рр.¹⁸

Спроби реформувати місцеве самоврядування у 1917–1920 рр. робили уряди Української Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.), Гетьманату (квітень – грудень 1918 р.), Директорії (грудень 1918 р. – листопад 1920 р.). У Першому Універсалі проголошено збереження земської системи самоврядування, в Другому Універсалі – закріплено права місцевого самоврядування. Відповідно до Третього Універсалу, мала розпочатися реформа місцевого самоврядування. У роки Української революції частина селян все ще вважала, що саме сільські сходи мали вирішувати всі нагальні потреби та бути основними структурними одиницями самоврядування. У Конституції УНР (1918 р.) волостям і громадам були надані значні права самоуправління¹⁹.

¹⁶ Олійник М. Українське сімейне звичаєве право (на матеріалах Правобережної України). Наукові записки. Київ – Хмельницький, 2002. Т. 8. Ч. I. С. 174.

¹⁷ Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. Прага: Український громадський вид. фонд. С. 226.

¹⁸ Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Мюнхен: Українське видавництво, 1966. Т. II. С. 38–39.

¹⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 760. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2–6.

Виконавча влада УНР мала походити «тільки з народного вибору – з виборів громад, волостей, земель і всього народу, дістаючи від вибраних ними органів свою повновасть і перед ними відповідаючи». Громади мали контролювати внесення податків, вчасний засів, ухвалювати рішення в першій інстанції про позбавлення земельної ділянки тих, хто не приступив до засіву, мали обирати виконавчі комітети, міліцію тощо. На сільські громади й добровільно утворені товариства хліборобів покладали відповідальність за порядкування землею²⁰.

Після зречення гетьманським урядом влади та вступу до Києва Директорії було відновлено Українську Народну Республіку. У грудні 1918 р. активно обговорювали питання про доречність утворення в центрі та на місцях вертикалі «трудових рад». Нетрудові й експлуататорські класи позбавляли права голосу. В. Винниченко був противником організації влади у формі диктатури пролетаріату, оскільки більшість населення України становили селяни, але не виключав поєднання елементів парламентської демократії та радянської влади. Голова уряду УНР В. Чехівський обстоював радянську форму влади в УНР (на багатопартійній основі), але відкидав парламентаризм на основі загального виборчого права. Українські есери наполягали, щоб до рад обов'язково входило селянство. У грудні 1918 р. Директорія запропонувала куріальний підхід (депутатські місця розподіляли залежно від чисельності населення губерній, між профспілками тощо). Упродовж 1919–1920-х рр. при Міністерстві внутрішніх справ Директорія створила комісію «по виробленню Статуту про організацію губерніальної, повітової і волосної влади» і затвердила закон «Про верховне тимчасове управління», відповідно до якого скасовувалися стани, а основою державності проголошувалися громади.

Громаду ідентифікували як одиницю самоврядування, а віче-сход – розпорядчий орган громади (сход громади складався з усіх мешканців, які перебували на терені громади не менше

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 1. 272 арк.

одного року, були громадянами УНР і мали не менше 20 років). Кожна заселена місцевість, яка мала 30 дворів або 150 душ населення, складала громаду і повинна була мати установлене законом громадське управління, яке утримувалося коштом громади, місцевості з меншою кількістю мусили долучатися до суміжних громад. Населені пункти, що налічували 1 тис. осіб, поділялися на дві або більше громади, які мали обслуговувати загальнодержавні потреби, допомагати вести господарство, давати можливість обстоювати свої інтереси через громаду. Громади опікувалися справами благоустрою, економіко-господарськими, культурно-просвітніми, продовольчими, освітніми проблемами, облаштуванням громадських садків, ставів, криниць, допомогою місцевому хліборобству тощо.

Громадське управління складалося зі старости громади, який повинен був стояти на сторожі прав громадян, його заступника, скарбника-збирача, громадського писаря, десятників (вони мали призначатися на кожні 25 дворів та виконувати натуральні повинності). Старосту, заступника старости, скарбника-збирача мали обирати на сході громади таємним голосуванням терміном на 1 рік, неписьменні особи могли бути обрані лише в крайніх випадках (селяни цінували «грамотного старосту»)²¹. Прийнятими вважали тільки ті постанови, що зібрали не менше половини голосів. Сучасний Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» частково перегукується із вищезгаданим документом, зокрема статті 1, 12, 42, 14.1. У ст. 1 зазначено, що громада – це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, які є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр. Згідно із ст. 14.1, існує посада сільського старости. Старосту обирають жителі села, селища (сіл, селищ), розташованого на території відповідного старостинського округу, на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного

²¹ ЦДАГО України. Ф. 5. Оп. 5-1. Спр. 245. Арк. 2–47.

голосування в порядку, визначеному законом, і він здійснює свої повноваження на постійній основі²².

Отже, впродовж 1917–1919 рр. українці асоціювали сільські громади та сходи із найважливішими інституціями на місцях. Сільська громада була ключовим багатофункціональним соціальним інститутом українського суспільства, виконувала важливі функції соціалізації, діяльність значною мірою визначалася потребами місцевого соціуму. Громада й сход відігравали важливу соціально-економічну роль і на початку 1920-х рр. Про це свідчить частота скликань сходів та їх кількість. У першій половині 1920-х рр. сходи збирали частіше, ніж сільради, приблизно 25–30 разів на рік (сільради – 7–8 разів), одночасно на них приходило від 150 до 200 осіб. Варто зауважити, що навіть у 1930 р. на Вінниччині, коли з 50 сіл вигнали совєцьку владу, розпустили сільради, селяни ще намагалися обирати старост²³.

У науково-публіцистичній літературі сільські громади інколи ототожнюють із земельними. Земельний кодекс УСРР 1922 р. ввів до офіційного обігу термін «земельна громада». Впродовж 1920-х рр. в українських селах нараховували понад 40 тис. земельних громад (кожна земгромада охоплювала приблизно 1–2 села). Були також земгромади, до складу яких входило від 800 до 1 000 дворів. Українські селяни часто ідентифікували земельні громади як основні структурні одиниці, які давали дозвіл на повернення і поселення.

Російські окупанти хибно ототожнювали земельні громади з російськими общинами. Окремі економісти навіть вважали, що земельні громади – це і є офіційна назва общини в радянському законодавстві. Офіційно земельною громадою (громадою землекористувачів) визнавали об'єднання землекористувачів

²² Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. Зі змінами 2016–2017 рр. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/page3> (дата звернення: 20.08.2020).

²³ Докладніше див.: Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 528 с.

господарств чи фізичних (окремих) осіб, що використовували певну земельну площу й об'єднували свою діяльність в межах закону та свого статуту для того, щоб мати найбільшу господарчу користь (не мали функцій адміністративної одиниці, керівним органом вважалися загальні сходи членів громади)²⁴. Функціонування земельних громад совєцька влада намагалася корелювати з діяльністю сільськогосподарської кооперації – вони мусили існувати за кооперативними ознаками, а контроль за їхньою діяльністю мали здійснювати сільради. Масова колективізація передбачала перехід на усупільнення земгромад і сіл, кущове об'єднання колгоспів тощо. Землі колгоспам мали виділяти «єдиним масивом», що передбачало примусове вилучення земель.

Наступною важливою інституцією для українського суспільства були ради. Варто розмежовувати поняття «совєцькі ради» із радами початку ХХ ст., які українці сприймали як історичні форми народоправства (віче, козацька рада, сход), що характеризувалися рівністю та демократизмом. Зауважимо, що радами селянських депутатів у 1917 р. переважно керували українські есери й селянські спілки. У червні 1917 р. на Київському губернському українському з'їзді присутні зауважували, що в селах масово тривають перевибори рад і комітетів. У грудні 1917 р. саме до рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України М. Грушевський звернувся з проханням підтримати земельні реформи Центральної Ради, а також за допомогою у боротьбі з совєцьким урядом Росії, який погрожував оголосити війну УНР. У відозві та резолюції Всеукраїнського з'їзду рад (1917 р.) селянських, робітничих і солдатських депутатів було задекларовано підтримку політики Центральної Ради та зазначено «про небезпеки, які становила влада РНК для України, зокрема через недотримання обіцянок щодо самовизначення, а також загрози кровопролиття».

У 1918 р. партійні осередки російських більшовиків переходили в Україні на легальний стан. У 1919 р. Червона армія

²⁴ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 8. Спр. 223. Арк. 3; 11–12; 29; 42.

окупувала територію УНР та спробувала нашвидкуруч організувати ревкоми. Волосні ревкоми переважно контролювали вибори до рад, добирали потрібних кандидатів тощо. Кожне село мало обирати сільський ревком із 5–7 найбільш бідних селян-люмпенів, які мали стати найвищою владою на селі.

Про створення совєцьких сільських рад можемо говорити з 1920 р. Положення, інструкції про вибори до органів влади, Конституції УСРР та інші нормативні акти узаконили поширення дискримінаційних практик і заборон під час формування виборних органів – рад і виконкомів. Виборчі права за Конституцією мали особи, які «добувають засоби для існування продуктивною й загальнокорисною працею», інші громадяни потрапляли в категорію «позбавленців»²⁵. Однією з характерних ознак совєцької виборчої системи стало запровадження виборів на принципах нерівного, непрямого права під час відкритого голосування та незагальність виборів. Громадяни, котрих вилучили із виборчого процесу, тисячами надсилали заяви у виконкоми з проханням поновити їх. Серед позбавлених виборчих прав були люди, які обмінялися між собою худобою і потрапили в категорію професіоналів-торгівців; особи, старші за 55–60 років; ті, хто виїжджали за межі свого населеного пункту на заробітки; сільські вчителі за те, що «живуть на квартирі священника», «діти священників» та ін. Відповідно до Інструкції про проведення статистичного обліку перебігу й наслідків виборчої кампанії 1926–1927 рр. (Форма 3, 4), «за 15 днів до виборів на видних місцях вивішувалися списки позбавлених виборчого права громадян». Такі списки ще називали «чорними», на відміну від «червоних». Часто до «чорних» списків дані громадян вносили довільно, біля прізвищ дописували характеристики на

²⁵ Постанова 45. Основний закон (конституція) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. *Вісник Центрального Виконавчого Комітету, Ради Народних Комісарів і Ради Праці та Оборони Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанови і розпорядження Робітничого і Селянського Уряду Союзу РСР*. № 2. С. 45–52. Москва: Вид. ЦВК Союзу РСР, 1923. 26 с. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. Харків, 1926. 63 с.

зразок «донька експлуататора», «син експлуататора», «бувний волосний староста», «псаломщик», аналогічні записи робили й поряд із іменами дружин згаданих осіб. У 1927 р. в УСРР частка позбавлених виборчих прав громадян зросла до 4,6 %; в СРСР – до 3,5 %. Середній показник збільшення чисельності цієї категорії громадян в СРСР становив 2,3 %, в УСРР – 3,2 %. Найбільше «позбавленців» було у віковій групі 40 і більше років, за нею йшла вікова група 30–39 років. У 1929 р. в УСРР таку інформацію подали 10 947 сільрад із 11 034. Після відповідних розглядів було позбавлено виборчих прав 552 211 осіб, частка позбавленців становила 4,5 (4,6 %) (середній показник по шести республіках – 4,1 %). Якщо порівнювати показники по сільрадах УСРР 1929 р. із 1927 р., то можна відзначити, що в 1927 р. на позбавлення виборчих прав було подано на 142 637 осіб менше, ніж у 1929 р. Середній показник «сільських позбавленців» у шести республіках становив 3,6 %, в УСРР – 4,5 %. В окремих населених пунктах громадяни, позбавлені виборчих прав, могли складати від 15 до 40 % населення²⁶.

Наступною інституцією самоврядування українців були селянські спілки. Всеукраїнську селянську спілку створено у квітні 1917 р. в Києві на з'їзді діячів українського села, на якому було представлено 18 місцевих селянських спілок. На I Всеукраїнському селянському з'їзді обрано Центральний комітет Селянської спілки. М. Ковалевського обрали головою ЦК Селянської спілки, а до його складу ввійшли М. Стасюк, П. Христюк, І. Пугач та ін. Селяни об'єднувалися у селянські спілки з метою захисту своїх інтересів, можливості придбання сільськогосподарського реманенту, закупівлі насіння тощо. Спілки також розв'язували важливу проблему підвищення продуктивності праці в умовах малоземелля. У 1919 р. Українська селянська спілка мала осередки в більшості українських сіл і певні повноваження, які б могли стабілізувати ситуацію із

²⁶ Маркова С. Місцеві вибори в УСРР та національних республіках СРСР у 1927, 1929 роках: порівняльний аналіз. *Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець»*. 2011. № 3. С. 44–49.

перерозподілу й захоплення земель, зокрема внаслідок більшовицької агітації та закликів до «чорного переділу».

У 1920-х рр. Спілка висувала не лише економічні, а й політичні вимоги до більшовицької влади, серед яких були «скасування прямих та опосередкованих податків із підприємств, котрі обслуговують селянські господарства (млини, кузні, механічні майстерні), звільнення селян від поборів, зменшення до “голодної норми” заробітної платні робітникам і службовцям» (селяни були готові зіставляти свій рівень доходів із рівнем доходів робітників, адже він був переважно вищим за селянський). Також висували вимоги щодо «широкої участі у міській владі безпартійних, скликання безпартійної загальнореспубліканської конференції селян із прямим і таємним голосуванням». Упродовж 1924–1927 рр., за неповними даними, задокументовано до 4 тис. фактів агітації за організацію селянських спілок. Окупаційний режим боявся, що масове поширення селянських спілок загострить питання легітимності його влади в Україні. Створення й активна діяльність селоспілок дозволяють виокремити їх як суттєвий елемент українського парагромадянського селянського суспільства.

Ще однією важливою громадською інституцією українців була толока. До толоки ставлення завжди було позитивним, адже без сторонньої допомоги не обходилася переважна більшість господарств («Без толоки, як без руки, – ні хати не зробиш, ні сіна не скошиш»). Толокою допомагали потерпілим від стихійного лиха, будували хати, копали ставки, криниці, мостили дороги.

На початку 1920-х рр. для пришвидшення легітимації комуністичного режиму в УСРР були створені громадсько-політичні об'єднання «керованої народної демократії» (вже навіть цей вислів вказує на прірву між гаслами і реальністю). Комітети незможних селян (ліквідовані в 1933 р.), комітети взаємодопомоги (функціонували до 1925 р.), селянські товариства взаємодопомоги (реорганізовані в 1930 р. у каси взаємодопомоги), сільські ради, які починаючи з 1930-х рр. функціонували за принципом

виробничих бригад та ін., мали виконувати непритаманні громадським організаціям функції: «поглиблювати розшарування на селі», «збільшувати чисельність компартії», брати участь у злочинних хлібозаготівельних кампаніях тощо. Зокрема, найбільшу агресію виявили комнезами на початку 1920-х рр. і в роки Голодомору. Комуністичний режим, культивуючи бідність як чесноту (поширення комнезамів), змінював ментальність українців, поляризував їх через зубожіння, намагався зробити із селян пролетаріат і не був зацікавлений в одноосібних господарствах.

Тотальне одержавлення власності комуністичним режимом ліквідувало економічну основу українського парагромадянського селянського суспільства. «Всеосяжна» або «суцільна» колективізація як інституціональний механізм мала примусовий характер та мету – змінити господарські традиції українців; використовувалася владою для досягнення тотального контролю, корелювалася зі злочинними хлібозаготівельними кампаніями.

Українці відповіли на відчуження від власності активними формами опору, характерною ознакою яких було руйнування інституцій совєцької влади, повернення до сходів, обрання сільських старост. Голодомор 1932–1933 рр. зламав спротив української нації. Терор, зокрема й терор голодом, був основним способом легітимації комуністичного режиму.

Становлення комуністичного тоталітарного режиму завадило трансформації українського парагромадянського селянського суспільства у громадянське, призвело до відриву України від європейської моделі розвитку, законсервувало процес появи громадянського суспільства в Україні на довгі роки. Проте історичний досвід формування інституцій самоврядування в Україні дозволив створити вже в сучасній Україні цілий ряд функціональних об'єднаних територіальних громад (ОТГ).

Замість висновків. *Можливо, читачам цікавими будуть роздуми вчителів громадянської освіти про громадянське суспільство, котрі вони висловлювали на лекціях С. Маркової у Хмельницькому обласному інституті підвищення кваліфікації: «Спробую дати відповіді на дискусійні запитання через призму*

свого сприйняття громадотворчого процесу в Україні. Коли знайомилася із прочитаним (текстом лекції С. Маркової), відразу виникли асоціації із повістю Івана Франка «Захар Беркут», яку здобувачі освіти читають у 7 класі. Зараз вона (мабуть, не тільки тому, що це цікавий твір) внесена до програми ЗНО. Саме в цій повісті, як на мене, змальована ідеальна модель громадянського суспільства». «Чи можливе громадянське суспільство зараз? Думаю, ні, або маємо лише його елементи. Найвищою цінністю такого суспільства є людина, права і свободи якої громада шанує та дотримується принципів демократизму щодо особистості. Водночас кожен із нас має сприймати громадське, як моє. Тільки тоді можна говорити про створення найнижчої ланки громадянського суспільства». «У людях старшого покоління глибоко сидять елементи радянщини (ти – мені, я – тобі), плюс недосконалість судової системи (безкарність і всюдозволеність окремих прошарків суспільства), бюрократія, хабарництво є найбільшим гальмом до цього часу для трансформації суспільства у громадянське». «Із доброю заздрістю дивлюсь новини, коли показують молодих хлопців чи дівчат, очільників громад, які кардинально змінюють методи керування, ризикують, експериментують – і це дає результати. А найголовніше – їм довіряють люди». «Обдумуючи відповідь на запитання, дійшла висновку, що „маємо те, що маємо“, бо це результат і нашої байдужості та бездіяльності. Громадянське суспільство має контролювати не лише владу, а й самого себе. Кожен має змінити ставлення до держави в собі. У нас є багатовікова історія, є чому повчитися у наших предків. Маємо Революцію Гідності – точку відліку початку побудови нового суспільства. Потрібно змінювати себе і дітей наших виховувати по-іншому, закладаючи їм інші цінності, щоб вони були повноцінним українським громадянським суспільством».

ПЕРЕЛІК АБРЕВІАТУР І СКОРОЧЕНЬ

Агітпроп	– система комуністичної агітації і пропаганди
АСРР	– Автономна Соціалістична Радянська Республіка
Виконком	– виконавчий комітет
ВКП(б)	– Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
Вукоопспілка	– Всеукраїнська спілка споживчої кооперації
ВУЦВК	– Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВУЧК (рос.)	– Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами
ВЦВК РСФРР	– Всеросійський центральний виконавчий комітет РСФРР
ВЦВК СРСР	– Всесоюзний центральний виконавчий комітет СРСР
ВЧК (рос.)	– Всеросійська надзвичайна комісія
ГДА СБУ	– Галузевий державний архів Служби безпеки України
ГПУ (рос.)	– див. ДПУ
ГубЧК (рос.)	– Губернська надзвичайна комісія
ДАДО	– Державний архів Дніпропетровської області
ДАОО	– Державний архів Одеської області
ДАПО	– Державний архів Полтавської області
ДАХМО	– Державний архів Хмельницької області
ДАХО	– Державний архів Харківської області
Джойнт	– Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет
ДПУ	– Державне політичне управління
Заготзерно	– Всесоюзне державне об'єднання із заготівлі зернових, бобових, круп'яних, олійних і фуражних культур
КДБ	– Комітет державної безпеки при Раді Міністрів СРСР

КП(б)У	– Комуністична партія (більшовиків) України
Крайвиконком	– крайовий виконавчий комітет
КрайВНО	– крайовий відділ народної освіти
Крайком	– крайовий комітет ВКП(б)
ЛКСМУ	– Ленінська комуністична спілка молоді України
МТС	– машинно-тракторна станція
НАН України	– Національна академія наук України
Нарком	– народний комісар
Наркомат	– Народний комісаріат
Наркомат юстиції	– Народний комісаріат юстиції
Наркомздорв'я	– Народний комісаріат охорони здоров'я
Наркомзем	– Народний комісаріат землеробства
Наркомос	– Народний комісаріат освіти
Наркомпрод	– Народний комісаріат продовольства
НЕП (неп)	– нова економічна політика
НКВД (рос.)	– див. НКВС
НКВС	– Народний комісаріат внутрішніх справ
Облвиконком	– обласний виконавчий комітет
ОБСЕ	– Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ОГПУ (рос.)	– див. ОДПУ
ОДПУ	– Об'єднане державне політичне управління
ООН	– Організація Об'єднаних Націй
ОУН	– Організація українських націоналістів
ПАРЄ	– Парламентська Асамблея Ради Європи
Політбюро	– політичне бюро
Продзагін	– продовольчий загін
Раднарком, РНК	– Рада народних комісарів
Райвиконком, РВК	– районний виконавчий комітет
Райпартком, РПК	– районний партійний комітет КП(б)У
Райпрофрада	– районна профспілкова рада

РДАСПІ	– Російський державний архів соціально-політичної історії
Реввійськрада	– революційна військова рада
Ревтрибунал	– революційний трибунал
РКП(б)	– Російська комуністична партія (більшовиків)
РСДРП(б)	– Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)
РСФРР	– Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (до грудня 1936 р.)
РСЧА	– Робітничо-селянська Червона армія
Сільрада	– сільська рада
СКУ	– Світовий конгрес українців
«Союзхліб»	– Всесоюзне державне акціонерне товариство «Союзхліб»; єдиний державний зберігач хліба, наступник кооперативного об'єднання «Хлібопродукт».
ССРМ	– Соціалістична спілка робітничої молоді
ТСОЗ	– Товариство спільного обробітку землі
УГА	– Українська Галицька Армія
УКП	– Українська комуністична партія
Укрінформ	– Українське національне інформаційне агентство
УНІАН	– Українське незалежне інформаційне агентство новин
УНР	– Українська Народна Республіка
УПА	– Українська повстанська армія
УСРР, УРСР	– Українська Соціалістична Радянська Республіка (до січня 1937 р.), Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦА ФСБ РФ	– Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації

ЦАУ	– Центральне архівне управління
ЦВК	– Центральний виконавчий комітет
ЦВК рад України	– Центральний виконавчий комітет рад України
ЦДАВО України	– Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України	– Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДКФФА	– Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного
ЦК ВКП(б)	– Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)
ЦК КП(б)У	– Центральний комітет комуністичної партії (більшовиків) України
ЦКК КП(б)У	– Центральна контрольна комісія КП(б)У
ЦСУ	– Центральне статистичне управління
Цупнадзвичком	– Центральне управління надзвичайних комісій України по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами при РНК УСРР
ЮНЕСКО	– Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

ДОДАТОК А

**Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду
і покарання за нього (995_155)¹
від 9 грудня 1948 року**

Ухвалено та надано для підписання, ратифікації та долучення резолюцією 260 (III) А Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 9 грудня 1948 року.

Дата набуття чинности: 12 січня 1951 року, відповідно до статті XIII.

Договірні сторони,

Розглянувши декларацію Генеральної Асамблеї Об'єднаних Націй, висловлену в резолюції 96 (I) від 11 грудня 1946 року щодо геноциду, який за міжнародним правом є злочином, суперечить духові та цілям Об'єднаних Націй і який засуджує цивілізований світ,

Визнаючи, що впродовж історії геноцид завдавав великих втрат людству, і

Будучи переконаними, що звільнення людства від такого жадливого лиха вимагає міжнародної співпраці,

Цим погоджуються на таке:

Стаття I. Договірні сторони стверджують, що геноцид, вчинений чи то у мирний час чи під час війни, відповідно до міжнародного права є злочином, який вони зобов'язуються запобігати і карати.

Стаття II. У цій Конвенції геноцид означає будь-яку з наступних дій, вчинених з наміром знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

(а) вбивство членів такої групи;

(б) заподіяння тяжкої тілесної або психічної шкоди членам такої групи;

¹ Українською мовою переклав Геннадь Побережний. Також див.: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text

(с) навмисне створення такої групи умов, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення;

(d) втілення заходів, спрямованих на запобігання народженню дітей в такій групі;

(е) примусове передання дітей такої групи до іншої групи.

Стаття III. Підлягають покаранню такі дії:

(a) геноцид;

(b) змова скоїти геноцид;

(с) пряме і публічне підбурювання до скоєння геноциду;

(d) спроба скоєння геноциду;

(е) співучасть в геноциді.

Стаття IV. Особи, що чинять геноцид чи будь-які інші дії, перелічені у Статті III, підлягають покаранню, незалежно від того, чи вони є законно відповідальними правителями, чи посадовими урядовцями, чи приватними особами.

Стаття V. Договірні сторони зобов'язуються ухвалити, відповідно до своїх власних конституцій, необхідне законодавство для втілення положень цієї Конвенції та, зокрема, впровадити дієве покарання особам, винним у геноциді або будь-яких інших діях, перелічених у Статті III.

Стаття VI. Особи, звинувачені в геноциді або будь-яких інших діях, перелічених у статті III, підлягають судженню компетентним судом тієї держави, на теренах якої було скоєно таку дію, або таким міжнародним карним судом, що матиме юрисдикцію відносно тих Договірних сторін, які визнаватимуть його юрисдикцію.

Стаття VII. Геноцид та інші дії, перелічені у Статті III, не мають розглядатися як політичні злочини для потреб екстрадиції.

Договірні Сторони зобов'язуються в таких випадках дозволити екстрадицію відповідно до своїх законів та чинних договорів.

Стаття VIII. Будь-яка Договірна сторона може закликати компетентні органи Об'єднаних Націй вжити таких заходів, відповідно до статуту Організації, які вони вважатимуть слушними для запобігання та припинення актів геноциду або будь-яких інших дій, перелічених у Статті III.

Стаття ІХ. Суперечки поміж Договірними сторонами щодо тлумачення, застосування чи виконання цієї Конвенції, включно з тими, що стосуються відповідальности держави за геноцид або будь-які інші дії, перелічені у Статті ІІІ, повинні подаватися до розгляду Міжнародного суду на вимогу будь-якої сторони у суперечці.

Стаття Х. Ця Конвенція, тексти якої китайською, англійською, французькою, російською та іспанською мовами є однаково автентичними, датується 9 грудня 1948 року.

Стаття ХІ. Цю Конвенцію буде відкрито по 31 грудня 1949 року для підписання від імені будь-якого члена Об'єднаних Націй та будь-якої з неналежних до Організації держав, яку Генеральна Асамблея запросила до підписання.

Ця Конвенція підлягає ратифікації, і ратифікаційні грамоти передаються Генеральному секретареві Об'єднаних Націй.

З 1 січня 1950 року до цієї Конвенції зможе долучитися будь-який член Об'єднаних Націй і будь-яка держава, що не належить до Організації, яка отримала від Генеральної Асамблеї вищезазначене запрошення. Акти про долучення передаються Генеральному секретареві Об'єднаних Націй.

Стаття ХІІ. Будь-яка Договірна сторона може в будь-який час шляхом повідомлення Генеральному секретареві Об'єднаних Націй поширити застосування цієї Конвенції на всі чи деякі території, де ця Договірна сторона відповідає за зовнішні справи.

Стаття ХІІІ. У день депонування перших двадцяти грамот про ратифікацію чи долучення Генеральний секретар Організації складає про це протокол і надає його копію кожному членові Об'єднаних Націй та кожній з неналежних до Організації держав, зазначених у Статті ХІ.

Ця Конвенція набуває чинности на дев'яностий день з дати депонування двадцятої грамоти про ратифікацію чи долучення.

Будь-яка ратифікація або долучення, здійснені після цієї дати, набувають чинности на дев'яностий день з дати депонування їхньої грамоти про ратифікацію чи долучення.

Стаття XIV. Ця Конвенція залишається дійсною впродовж десяти років з дати набуття нею чинности.

В подальшому вона залишатиметься чинною впродовж наступних п'яти років для тих з Договірних сторін, які не денонсують її щонайменше за шість місяців перед закінченням поточного періоду.

Денонсація має здійснюватися шляхом письмового повідомлення на адресу Генерального секретаря Об'єднаних Націй.

Стаття XV. Якщо у підсумку денонсацій кількість учасників цієї Конвенції становитиме менше ніж шістнадцять, Конвенція втратить свою дію із дня набуття чинности останньої з таких денонсацій.

Стаття XVI. Будь-яка Договірна сторона може в будь-який час подати прохання про перегляд цієї Конвенції шляхом письмового повідомлення на адресу Генерального секретаря.

Генеральна Асамблея за потреби ухвалює рішення щодо заходів для задоволення такого прохання.

Стаття XVII. Генеральний секретар Об'єднаних Націй сповіщає всіх членів Організації та не належні до Організації держави, зазначені у Статті XI про:

(а) підписання, ратифікацію та долучення, отримані відповідно до Статті XI;

(б) повідомлення, отримані відповідно до Статті XII;

(с) дату набуття чинности цією Конвенцією відповідно до Статті XIII;

(d) денонсації, отримані відповідно до Статті XIV;

(е) відмову від Конвенції відповідно до Статті XV;

(f) повідомлення, отримані відповідно до Статті XVI.

Стаття XVIII. Оригінал цієї Конвенції зберігатиметься в архіві Об'єднаних Націй.

Засвідчена копія Конвенції надається кожному членові Об'єднаних Націй та кожній з не належних до Організації держав, зазначених у Статті XI.

Стаття XIX. Генеральний секретар Об'єднаних Націй реєструє цю Конвенцію датою набуття нею чинности.

ДОДАТОК Б

КОНВЕНЦІЯ
про захист прав людини
і основоположних свобод (995_004)²
від 4 листопада 1950 року

{Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97}

Офіційний переклад

(Витяг)

Уряди держав – членів Ради Європи, які підписали цю Конвенцію,

беручи до уваги Загальну декларацію прав людини, проголошену Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року,

беручи до уваги те, що ця Декларація має на меті забезпечити загальне та ефективне визнання і додержання проголошених у ній прав,

беручи до уваги те, що метою Ради Європи є досягнення тіснішого єднання між її членами і що одним із засобів досягнення цієї мети є забезпечення і розвиток прав людини та основоположних свобод,

знову підтверджуючи свою глибоку віру в ті основоположні свободи, які становлять підвалини справедливості та миру в усьому світі і які найкращим чином забезпечуються, з одного боку, завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого боку, завдяки спільному розумінню і додержанню прав людини, від яких вони залежать,

сповнені рішучості, як уряди європейських держав, що є одностайними і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права, зробити перші кроки для

² URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

забезпечення колективного гарантування певних прав, проголошених у Загальній декларації, домовилися про таке:

Стаття 1

Зобов'язання поважати права людини

Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції.

Розділ I

Права і свободи

Стаття 2

Право на життя

1. Право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання.

2. Позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

- a) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства;
- b) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою;
- c) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання.

Стаття 3

Заборона катування

Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню.

Стаття 4

Заборона рабства і примусової праці

1. Нікого не можна тримати в рабстві або в підневільному стані.

2. Ніхто не може бути присилуваний виконувати примусову чи обов'язкову працю.

[...]

Стаття 5

Право на свободу та особисту недоторканність

1. Кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом:

- а) законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом;
- б) законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом.

[...]

Стаття 6

Право на справедливий суд

1. Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, [...].

2. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

3. Кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:

- а) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього;
- б) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту;
- в) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;
- г) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення.

[...]

Стаття 7

Ніякого покарання без закону

1. Нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання ніж те, що підлягало застосуванню на час вчинення кримінального правопорушення.

2. Ця стаття не є перешкодою для судового розгляду, а також для покарання будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями.

[...]

ДОДАТОК В

**Міжнародний пакт
про громадянські і політичні права (995_043)³
від 16 грудня 1966 року**

(Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73)

(Витяг)
[...]

Стаття 15

1. Ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні будь-якого кримінального злочину внаслідок якоїсь дії чи упушення, що, згідно з чинним на момент його вчинення внутрішньодержавним законодавством або міжнародним правом, не були кримінальним злочином. Так само не може призначатися більш тяжке покарання, ніж те, яке підлягало застосуванню на момент вчинення кримінального злочину. Якщо після вчинення злочину законом встановлюється більш легке покарання, дія цього закону поширюється на злочинця.

2. Ніщо в цій статті не перешкоджає відданню під суд і покаранню будь-якої особи за будь-яку дію чи упушення, що на момент вчинення були кримінальним злочином згідно з загальними принципами права, визнаними міжнародним товариством.

[...]

³ URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043

ДОДАТОК Г

**Конвенція
про незастосування строку давності
до воєнних злочинів і злочинів проти людства (995_168)⁴
від 26 листопада 1968 року**

{Українська РСР ратифікувала Конвенцію 19 червня 1969 р.}

Переклад

(Витяг)
[...]

Стаття 1

Ніякі терміни давності не застосовуються до наступних злочинів, незалежно від часу їх скоєння: а) військові злочини, як вони визначаються в Статуті Нюрнберзького міжнародного військового трибуналу від 8 серпня 1945 р. і підтверджуються резолюціями 3 (I) від 13 лютого 1946 р. і 95 (I) від 11 грудня 1946 р. Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, а також, зокрема, «серйозні порушення», перераховані в Женевських конвенціях про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р. (995_151) (995_152) (995_153) (995_154); б) злочини проти людства, незалежно від того були вони вчинені під час війни чи в мирний час, як вони визначаються в Статуті Нюрнберзького міжнародного військового трибуналу від 8 серпня 1945 р. і підтверджуються в резолюціях 3 (I) від 13 лютого 1946 р. і 95 (I) від 11 грудня 1946 р. Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, вигнання в результаті збройного нападу або окупації і нелюдські дії, що є наслідком політики апартеїду, а також злочин геноциду, який визначається в Конвенції 1948 р. про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (995_155), навіть, якщо ці дії не являють собою порушення внутрішнього законодавства тієї країни, в якій вони були здійснені. [...]

⁴ URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_168#Text

ДОДАТОК Д

**Європейська конвенція
про незастосування строків давності до злочинів
проти людяності та воєнних злочинів (994_125)⁵
(укр/рос)
від 25 січня 1974 року**

{Конвенцію ратифіковано Законом
N 130-VI (130-17) від 06.03.2008, ВВР, 2008, N 15, ст. 119}

(Витяг)

[...]

Держави – члени Ради Європи, що підписали цю Конвенцію, уважаючи необхідним захищати людську гідність під час війни та в мирний час;

ураховуючи те, що злочини проти людяності і найсерйозніші порушення законів і звичаїв війни є серйозним замахом на людську гідність;

будучи внаслідок цього заінтересованими в забезпеченні відсутності перешкод з боку строків давності стосовно як притягнення до відповідальності, так і виконання покарання за ці злочини;

ураховуючи суттєву заінтересованість у сприянні застосуванню спільної політики в кримінальному праві з цього питання й те, що метою Ради Європи є досягнення більшої єдності між її членами,

домовилися про таке:

Стаття 1

Кожна Договірна Держава зобов'язується вживати будь-яких необхідних заходів з метою забезпечення незастосування строків давності притягнення до кримінальної відповідальності або

⁵ URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_125#Text

виконання вироків у зв'язку з такими правопорушеннями настільки, наскільки вони підлягають покаранню відповідно до її внутрішнього права:

1. Злочинами проти людяності, визначеними в Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (995_155), прийнятій Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 9 грудня 1948 р.;

[...]

Стаття 2

1. Ця Конвенція застосовується до правопорушень, учинених після набрання нею чинності для відповідної Договірної Держави.

2. Вона також застосовується до правопорушень, учинених до такого набрання чинності, у випадках, коли в той час строк давності ще не минув.

[...]

На посвідчення чого ті, що підписалися нижче, належним чином на це вповноважені, підписали цю Конвенцію.

Учинено в Страсбурзі 25 січня 1974 р. англійською та французькою мовами, причому обидва тексти мають однакову силу, в одному примірнику, що залишається на зберігання в архіві Ради Європи. Генеральний секретар Ради Європи надсилає за-свідчені копії Конвенції кожній Державі, яка підписала її або приєдналася до неї.

ДОДАТОК Е

КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ (2341-III)⁶

від 5 квітня 2001 року

(Витяг)

[...]

Стаття 442. Геноцид

1. Геноцид, тобто діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу, –

карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі.

2. Публічні заклики до геноциду, а також виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів –

караються арештом на строк до шести місяців або позбавленням волі на строк до п'яти років.

[...]

⁶ *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

ДОДАТОК Ж

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про Голодомор 1932–1933 років в Україні (376-V)⁷
від 28 листопада 2006 року

Верховна Рада України **постановляє:**

вшановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами Голодомору 1932–1933 років в Україні та його наслідків; шануючи всіх громадян, які пережили цю страшну трагедію в історії Українського народу;

усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства;

відзначаючи, що трагедія Голодомору 1932–1933 років в Україні офіційно заперечувалася владою СРСР протягом багатьох десятиріч;

засуджуючи злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору, наслідком яких стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ Українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності;

співчуючи іншим народам колишнього СРСР, які зазнали жертв внаслідок Голодомору;

високо цінуючи солідарність та підтримку міжнародної спільноти у засудженні Голодомору 1932–1933 років в Україні, що відображено в актах парламентів Австралії, Аргентинської Республіки, Республіки Грузія, Естонської Республіки, Італійської Республіки, Канади, Литовської Республіки, Республіки Польща, Сполучених Штатів Америки, Угорської Республіки, а

⁷ *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2006. № 50. Ст. 504. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>

також у розповсюдженій як офіційний документ 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Спільній заяві з нагоди 70-х роковин Голодомору – Великого голоду 1932–1933 років в Україні, яку підписали Аргентинська Республіка, Азербайджанська Республіка, Народна Республіка Бангладеш, Республіка Білорусь, Республіка Бенін, Республіка Боснія і Герцеговина, Республіка Гватемала, Республіка Грузія, Арабська Республіка Єгипет, Ісламська Республіка Іран, Республіка Казахстан, Канада, Держава Катар, Киргизька Республіка, Держава Кувейт, Республіка Македонія, Монголія, Республіка Науру, Королівство Непал, Об'єднані Арабські Емірати, Ісламська Республіка Пакистан, Республіка Перу, Південно-Африканська Республіка, Республіка Корея, Республіка Молдова, Російська Федерація, Королівство Саудівська Аравія, Сирійська Арабська Республіка, Сполучені Штати Америки, Республіка Судан, Республіка Таджикистан, Туркменістан, Демократична Республіка Тимор-Лешті, Республіка Узбекистан, Україна та Ямайка, а також підтримали Австралія, Держава Ізраїль, Республіка Сербія і Чорногорія та 25 держав – членів Європейського Союзу;

виходячи з Рекомендацій парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років, схвалених Постановою Верховної Ради України від 6 березня 2003 року № 607-IV, та Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років, схваленого Постановою Верховної Ради України від 15 травня 2003 року № 789-IV, в якому Голодомор визнається актом геноциду Українського народу як наслідок зумисних дій тоталітарного репресивного сталінського режиму, спрямованих на масове знищення частини українського та інших народів колишнього СРСР;

визнаючи Голодомор 1932–1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей, приймає цей Закон.

Стаття 1. Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу.

Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним.

Стаття 3. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень зобов'язані:

брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;

сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості та культури, поширенню інформації про Голодомор 1932–1933 років в Україні серед громадян України та світової громадськості, забезпечувати вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України;

вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932–1933 років в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору;

забезпечувати в установленому порядку доступ наукових та громадських установ і організацій, вчених, окремих громадян, які досліджують проблеми Голодомору 1932–1933 років в Україні та його наслідки, до архівних та інших матеріалів з питань, що стосуються Голодомору.

Стаття 4. Держава забезпечує умови для проведення досліджень та здійснення заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні на основі відповідної загальнодержавної програми, кошти на виконання якої щорічно передбачаються в Державному бюджеті України.

Стаття 5. Прикінцеві положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

2. Кабінету Міністрів України:

1) визначити статус і функції Українського інституту національної пам'яті та забезпечити його утримання за рахунок коштів

державного бюджету як спеціального уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;

2) у тримісячний термін з дня набрання чинності цим Законом: подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо приведення законодавчих актів України у відповідність із цим Законом;

привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

забезпечити перегляд і скасування органами виконавчої влади прийнятих ними нормативно-правових актів, що не відповідають цьому Закону;

3) вирішити в установленому порядку за участю Київської міської державної адміністрації питання щодо спорудження у м. Києві до 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні.

Президент України

В. ЮЩЕНКО

м. Київ
28 листопада 2006 року
№ 376-V

ДОДАТОК И

ЗАКОН УКРАЇНИ

**Про реабілітацію жертв репресій комуністичного
тоталітарного режиму 1917–1991 років (962-ХІІ)⁸**
від 17 квітня 1991 року

Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей,

висловлюючи глибоке співчуття жертвам репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років, членам їхніх сімей та родичам,

керуючись положеннями Загальної декларації прав людини 1948 року, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та беручи до уваги резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1096 (1996) щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних режимів, № 1481 (2006) від 26 січня 2006 р. щодо необхідності міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів,

враховуючи, що у 1917–1991 роках комуністичним тоталітарним режимом та його репресивними органами здійснювалася політика державного терору, унаслідок чого мільйони людей зазнали репресій з політичних, соціальних, класових, національних, релігійних та інших мотивів, були позбавлені життя, волі, майна, депортовані, заслані, вислані на спецпоселення за межі України та СРСР, примусово переселені, виселені, залучені до примусової праці в умовах обмеження свободи, примусово репатрійовані та інтерновані, позбавлені громадянства, примусово поміщені до психіатричних закладів, позбавлені чи іншим чином обмежені у своїх громадянських правах і свободах, зазнали катувань, переслідувань щодо себе та членів своєї сім'ї, інших фізичних чи моральних страждань,

⁸ *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*. 1991. № 22. Ст. 262. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text>

беручи до уваги засудження Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» комуністичного тоталітарного режиму та визнання його злочинним,

засуджуючи репресії, що здійснювалися комуністичним тоталітарним режимом та його репресивними органами протягом 1917–1991 років на території України, та відмежовуючись від методу державного терору в управлінні державою, приймає цей Закон.

{Пreamбула в редакції Закону № 2325-VIII від 13.03.2018}

Стаття 1. Метою цього Закону є відновлення історичної справедливості, встановлення порядку реабілітації репресованих осіб та осіб, які потерпіли від репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років, відновлення їхніх політичних, соціальних, економічних та інших прав, визначення порядку відшкодування шкоди, завданої таким особам унаслідок репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років, недопущення повторення злочинів тоталітарних режимів.

[...]

ДОДАТОК К

**Резолюція Європейського Парламенту
щодо відзначення Голодомору – штучного голоду
в Україні 1932–1933 років (994_882)⁹
від 23 жовтня 2008 року**

Європейський Парламент,

– беручи до уваги Угоду про створення Європейського Союзу;
– беручи до уваги Європейську Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (995_004);

– беручи до уваги Конвенцію ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (995_155);

– беручи до уваги Спільну Заяву, оприлюднену в ході 58-ї Пленарної Сесії Генеральної Асамблеї ООН щодо 70-х роковин Голодомору в Україні, підтриману 63-ма державами, включаючи (на той час) 25 країн – членів Європейського Союзу;

– беручи до уваги Закон України «Про Голодомор в Україні 1932–33 років» (376-16), прийнятий 28-го листопада 2006 року;

– беручи до уваги заяву Президента Європейського Парламенту від 21 листопада 2006 року, який започаткував відзначення 75-х роковин Голодомору в Україні;

– беручи до уваги Заключне Рішення та Рекомендації десятого засідання Комітету з парламентської співпраці Україна – ЄС, ухвалені 27 лютого 2008 р.;

– беручи до уваги Правило 103(4) Правил процедури,

А. враховуючи те, що дотримання прав людини та основоположних свобод є основним принципом ЄС,

Б. враховуючи те, що Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (995_155) вважає злочином дії, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову чи релігійну групу; фізичне знищення членів групи; завдання серйозних фізичних чи ментальних

⁹ URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_882#Text

ушкоджень членам такої групи; навмисне створення групі умов життя, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення; вживання заходів, спрямованих на перешкоджання народжуваності в межах групи; а також насильне переміщення дітей з однієї групи до іншої,

В. враховуючи те, що Голодомор 1932–1933 рр., який спричинив загибель мільйонів українців, був цинічно та жорстоко спланований сталінським режимом з метою насильницького запровадження Радянським Союзом політики колективізації сільського господарства проти волі сільського населення України,

Г. враховуючи те, що нагадування про злочини проти людства у європейській історії повинно запобігати вчиненню подібних злочинів у майбутньому,

Д. підкреслюючи, що європейська інтеграція ґрунтується на готовності визнати трагічну історію 20-го століття, а також що примирення з непростотою історією не означає в будь-якому сенсі колективної провини, а навпаки, створює стабільний фундамент для розбудови спільного європейського майбутнього, ґрунтованого на загальних цінностях та спільному і незалежному майбутньому,

1. Робить таку заяву на адресу українського народу та зокрема тих, хто вижив під час Голодомору, сімей та родичів жертв:

а) визнає Голодомор (штучний голод 1932–33 років) жахливим злочином проти народу України та усього людства;

б) рішуче засуджує ці дії, спрямовані проти українського селянства, які характеризувалися масовим знищенням і порушенням прав та свобод людини;

в) висловлює співчуття українському народові, який постраждав від цієї трагедії, та вшановує тих, хто загинув внаслідок штучного голоду 1932–1933 років;

г) закликає країни, які виникли після розпаду Радянського Союзу, відкрити свої архіви для всебічного вивчення, з тим щоб повноцінно розкрити та дослідити причини та наслідки трагедії;

2. Доручає Президентові направити згадану резолюцію Раді, Комісії, Уряду та Парламенту України, Генеральному Секретареві ОБСЄ та Генеральному Секретареві Ради Європи.

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки (317-VIII)¹⁰
від 9 квітня 2015 року

{Закон визнано таким, що відповідає Конституції України (є конституційним), згідно з Рішенням Конституційного Суду № 9-р/2019 від 16.07.2019}

{Із змінами, внесеними згідно із Законами № 595-VIII від 14.07.2015, ВВР, 2015, № 37-38, ст.366 № 2325-VIII від 13.03.2018, ВВР, 2018, № 20, ст.189

Кодексом

№ 396-IX від 19.12.2019, ВВР, 2020, № 7, № 8, № 9, ст.48}

Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, керуючись положеннями Загальної декларації прав людини, беручи до уваги резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1096 (1996) від 27 червня 1996 року щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних режимів, № 1481 (2006) від 26 січня 2006 року щодо необхідності міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів, № 1495 (2006) від 12 квітня 2006 року щодо боротьби з відродженням нацистської ідеології, № 1652 (2009) від 29 січня 2009 року щодо відношення до пам'ятників, що мають суперечливу історичну інтерпретацію у державах – членах Ради Європи, резолюцію Парламентської Асамблеї ОБСЄ SC (09) 3 R від 29 червня – 3 липня 2009 року щодо неприпустимості звеличення тоталітарних режимів,

¹⁰ Відомості Верховної Ради (ВВР). 2015. № 26. Ст. 219. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>

відкриття історичних та політичних архівів, вивчення тоталітарної спадщини та підвищення поінформованості громадськості, декларацію Європейського Парламенту від 23 вересня 2008 року щодо проголошення 23 серпня днем пам'яті жертв сталінізму і нацизму, резолюцію Європейського Парламенту від 23 жовтня 2008 року в пам'ять про Голодомор – штучний голод в Україні 1932–1933 років, резолюцію Європейського Парламенту від 2 квітня 2009 року щодо європейської свідомості та тоталітаризму, Спільну заяву з нагоди 70-х роковин Голодомору – Великого голоду 1932–1933 років в Україні, прийняту на 58-й сесії Генеральної Асамблеї ООН,

враховуючи засудження Законом України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» політичних репресій, що здійснювалися протягом 1917–1991 років комуністичним тоталітарним режимом на території України, відмежування від методу державного терору в управлінні державою, притаманного комуністичному тоталітарному режиму, і проголошення намірів неухильно сприяти відновленню справедливості та усуненню наслідків свавілля і порушення громадянських прав,

{Абзац другий преамбули із змінами, внесеними згідно із Законом № 2325-VIII від 13.03.2018}

враховуючи визнання Законом України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» Голодомору 1932–1933 років геноцидом Українського народу, засудження злочинних дій тоталітарного режиму СРСР, спрямованих на організацію Голодомору, наслідком якого стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ Українського народу та його вікових традицій, духовної культури та етнічної самобутності, а також встановлення постановою Апеляційного суду міста Києва 13 січня 2010 року факту причетності вищого керівництва СРСР, УРСР та комуністичної партії до організації Голодомору 1932–1933 років в Україні,

дбаючи про забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина,

прагнучи розвивати і зміцнювати незалежну, демократичну, правову державу,

керуючись статтею 11 Конституції України, яка зобов'язує державу сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості,

з метою недопущення повторення злочинів комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, будь-якої дискримінації за національною, соціальною, класовою, етнічною, расовою або іншими ознаками у майбутньому, відновлення історичної та соціальної справедливості, усунення загрози незалежності, суверенітету, територіальній цілісності та національній безпеці України

приймає цей Закон, яким засуджує комуністичний та націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими в Україні, визначає правові основи заборони пропаганди їх символіки та встановлює порядок ліквідації символів комуністичного тоталітарного режиму.

Стаття 1. Визначення термінів

1. У цьому Законі нижченаведені терміни вживаються в такому значенні:

1) комуністична партія – Російська соціал-демократична робітничая партія (більшовиків) (РСДРП(б)), Російська комуністична партія (більшовиків) (РКП(б)), Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) (ВКП(б)), Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС), Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У), Комуністична партія України (КПУ), комуністичні партії союзних республік, що входили до складу СРСР, а також їхні осередки в автономних радянських соціалістичних республіках, краях, областях, автономних областях, автономних округах, містах республіканського підпорядкування та місцеві осередки;

2) пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів – публічне заперечення, зокрема через засоби масової інформації, злочинного характеру комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років в Україні, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного

режиму, поширення інформації, спрямованої на виправдання злочинного характеру комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, діяльності радянських органів державної безпеки, встановлення радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті, виготовлення та/або поширення, а також публічне використання продукції, що містить символіку комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів;

3) радянські органи державної безпеки – Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем, Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами, Державне політичне управління, Об'єднане державне політичне управління, Народний комісаріат внутрішніх справ, Народний комісаріат державної безпеки, Міністерство державної безпеки, Комітет державної безпеки, їхні територіальні, функціональні, структурні підрозділи, а також безпосередньо підпорядковані цим органам бойові загони, охорона (варта), війська або спеціальні частини;

4) символіка комуністичного тоталітарного режиму – символіка, що включає:

а) будь-яке зображення державних прапорів, гербів та інших символів СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік у складі СРСР, держав так званої «народної демократії»: Народної Республіки Албанії (Соціалістичної Народної Республіки Албанії), Народної Республіки Болгарії, Німецької Демократичної Республіки, Народної Республіки Румунії (Соціалістичної Республіки Румунії), Угорської Народної Республіки, Чехословацької Соціалістичної Республіки, Федеративної Народної Республіки Югославії (Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії) та соціалістичних республік, що входили до її складу, крім тих, що є чинними (діючими) прапорами або гербами країн світу;

б) гімни СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік чи їх фрагменти;

в) прапори, символи, зображення або інша атрибутика, в яких відтворюється поєднання серпа та молота, серпа, молота та п'ятикутної зірки, плуга (рала), молота та п'ятикутної зірки;

г) символіку комуністичної партії або її елементи;

г) зображення, пам'ятники, пам'ятні знаки, написи, присвячені особам, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), особам, які обіймали керівні посади у вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, органах влади та управління областей, міст республіканського підпорядкування, працівникам радянських органів державної безпеки всіх рівнів;

д) зображення, пам'ятники, пам'ятні знаки, написи, присвячені подіям, пов'язаним з діяльністю комуністичної партії, із встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті (крім пам'ятників та пам'ятних знаків, пов'язаних з опором і вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури);

е) зображення гасел комуністичної партії, цитат осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), осіб, які обіймали керівні посади у вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, органах влади та управління областей, міст республіканського підпорядкування (крім цитат, пов'язаних з розвитком української науки та культури), працівників радянських органів державної безпеки всіх рівнів;

є) назви областей, районів, населених пунктів, районів у містах, скверів, бульварів, вулиць, провулків, узвозів, проїздів, проспектів, площ, майданів, набережних, мостів, інших об'єктів топоніміки населених пунктів, підприємств, установ, організацій, у

яких використані імена або псевдоніми осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, працювали в радянських органах державної безпеки, а також назви СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік та похідні від них, назви, пов'язані з діяльністю комуністичної партії (включаючи партійні з'їзди), річницями Жовтневого перевороту 25 жовтня (7 листопада) 1917 року, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у XX столітті (крім назв, пов'язаних з опором та вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури);

ж) найменування комуністичної партії;

5) символіка націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму – символіка, що включає:

а) символіку Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП);

б) державний прапор нацистської Німеччини 1939–1945 років;

в) державний герб нацистської Німеччини 1939–1945 років;

г) найменування Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП);

г) зображення, написи, присвячені подіям, пов'язаним з діяльністю Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП);

д) зображення гасел Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП), цитат осіб, які обіймали керівні посади в Націонал-соціалістичній робітничій партії Німеччини (НСДАП), вищих органах влади та управління нацистської Німеччини та на окупованих нею територіях у 1935–1945 роках.

Стаття 2. Засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів

1. Комуністичний тоталітарний режим 1917–1991 років в Україні визнається злочинним і таким, що здійснював політику

державного терору, яка характеризувалася численними порушеннями прав людини у формі індивідуальних та масових вбивств, страт, смертей, депортацій, катувань, використання примусової праці та інших форм масового фізичного терору, переслідувань з етнічних, національних, релігійних, політичних, класових, соціальних та інших мотивів, заподіянням моральних і фізичних страждань під час застосування психіатричних заходів у політичних цілях, порушенням свободи совісті, думки, вираження поглядів, свободи преси та відсутністю політичного плюралізму, та у зв'язку з цим засуджується як несумісний з основоположними правами і свободами людини і громадянина.

2. Націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарний режим визнається в Україні злочинним і таким, що здійснював політику державного терору, яка характеризувалася численними порушеннями прав людини у формі індивідуальних та масових вбивств, страт, смертей, катувань, використання примусової праці та інших форм масового фізичного терору, переслідувань з расових, етнічних мотивів, порушенням свободи совісті, думки, вираження поглядів, свободи преси та відсутністю політичного плюралізму, та у зв'язку з цим, спираючись на встановлені Нюрнберзьким міжнародним військовим трибуналом 1945–1946 років факти, засуджується як несумісний з основоположними правами і свободами людини і громадянина.

Стаття 3. Заборона пропаганди комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки

1. Пропаганда комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв комуністичного тоталітарного режиму, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму та заборонена законом.

2. Пропаганда комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки юридичною особою, політичною партією, іншим об'єднанням громадян, друкованим засобом масової інформації та/або використання

у назві символіки комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів є підставою для відмови в реєстрації та/або припинення діяльності юридичної особи, політичної партії, іншого об'єднання громадян, підставою для відмови в реєстрації та/або припинення випуску друкованого засобу масової інформації.

3. У разі невиконання юридичними особами, політичними партіями, іншими об'єднаннями громадян, друкованими засобами масової інформації вимог цього Закону їх діяльність/випуск підлягає припиненню в судовому порядку за позовом центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державної реєстрації юридичних осіб, реєстрації (легалізації) об'єднань громадян, громадських спілок, інших громадських формувань, або іншого уповноваженого органу державної влади.

4. Рішення про невідповідність діяльності, найменування та/або символіки юридичної особи, політичної партії, іншого об'єднання громадян вимогам цього Закону приймає центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державної реєстрації юридичних осіб, реєстрації (легалізації) об'єднань громадян, громадських спілок, інших громадських формувань, у визначеному Кабінетом Міністрів України порядку.

5. Політичні партії, обласні, міські, районні організації або інші структурні утворення, передбачені статутом політичної партії, щодо яких центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державної реєстрації юридичних осіб, реєстрації (легалізації) об'єднань громадян, громадських спілок, інших громадських формувань, прийнято у визначеному Кабінетом Міністрів України порядку рішення про невідповідність їх діяльності, найменування та/або символіки вимогам цього Закону, не можуть бути суб'єктом виборчого процесу.

Стаття 4. Заборона використання та пропаганди символіки комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів

1. Виготовлення, поширення, а також публічне використання символіки комуністичного тоталітарного режиму, символіки націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, у тому числі у вигляді сувенірної продукції, публічне виконання гімнів СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік або їх фрагментів на всій території України заборонено.

2. Заборона виготовлення символіки комуністичного тоталітарного режиму, символіки націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму не поширюється на випадки виготовлення такої символіки для її подальшого використання з метою, зазначеною у частині третій цієї статті.

3. Заборона не поширюється на випадки використання символіки комуністичного тоталітарного режиму, символіки націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму:

1) на документах державних органів та органів місцевого самоврядування (місцевих органів державної влади і управління), прийнятих чи виданих до 1991 року;

2) на документах, виданих закладами освіти та науки, підприємствами, установами, організаціями до 1991 року;

3) в експозиціях музеїв, тематичних виставках, Музейному фонді України, а також бібліотечних фондах на різних носіях інформації;

4) у творах мистецтва, створених до набрання чинності цим Законом;

5) у процесі наукової діяльності, в тому числі під час наукових досліджень та поширення їх результатів у не заборонений законодавством України спосіб;

6) на оригіналах бойових знамен;

7) на державних нагородах, ювілейних медалях та інших відзнаках, якими нагороджувались особи до 1991 року та протягом 1991–2015 років у зв'язку з річницями подій періоду Другої світової війни, а також на документах, що посвідчують нагородження ними;

8) на намогильних спорудах, розташованих на території місць поховань, місць почесних поховань;

9) під час викладення або реконструкції (зокрема історичної) історичних подій;

10) у приватних колекціях та приватних архівних зібраннях;

11) як об'єктів антикварної торгівлі.

Заборона не поширюється на випадки використання символіки комуністичного тоталітарного режиму, символіки націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму (за умови, що це не призводить до пропаганди злочинного характеру комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років, злочинного характеру націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму):

1) у посібниках, підручниках та інших матеріалах наукового, освітнього і навчального характеру, які використовуються у навчальному, навчально-виховному і освітньому процесах;

2) у творах мистецтва, створених після набрання чинності цим Законом.

Стаття 5. Розслідування та оприлюднення інформації про злочини, вчинені представниками комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів

1. Держава здійснює розслідування злочинів геноциду, злочинів проти людства та людяності, військових злочинів, вчинених в Україні представниками комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, та вживає заходів, спрямованих на ліквідацію наслідків таких злочинів та відновлення історичної справедливості, зокрема шляхом дослідження та встановлення кількості жертв комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років в Україні, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, визначення та упорядження місць масових поховань таких жертв, збору, узагальнення та оприлюднення інформації про розкуркулення, репресії, масові та індивідуальні страти, смерті, депортації, катування, використання примусової праці та інших форм масового фізичного терору, переслідування з етнічних, національних, релігійних, політичних, класових, соціальних та інших мотивів, заподіяння моральних і фізичних

страждань під час застосування психіатричних заходів у політичних цілях.

2. Держава вживає заходів, спрямованих на підвищення поінформованості громадськості про злочини, вчинені представниками комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, розробляє та вдосконалює навчальні посібники, програми та заходи з питань історії комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, сприяє утвердженню в суспільстві поваги до людської гідності, прав і основоположних свобод людини, розвитку плюралізму та демократії.

3. Держава заохочує та підтримує діяльність неурядових установ та організацій, які проводять дослідницьку та просвітницьку роботу стосовно злочинів, вчинених представниками комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів.

4. Архівні документи, зокрема документи колишніх радянських органів державної безпеки, пов'язані з політичними репресіями, Голодомором 1932–1933 років в Україні, іншими злочинами, вчиненими представниками комуністичного або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, а також будь-яка інформація, що міститься в них, не належать до інформації з обмеженим доступом. Держава здійснює оприлюднення, забезпечує можливість вивчення та доступ до зазначених архівних документів та інформації, що міститься в них.

Стаття 6. Відповідальність за порушення законодавства про заборону пропаганди комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та використання їхньої символіки

1. Особи, винні у порушенні вимог цього Закону, несуть відповідальність згідно із законом.

Стаття 7. Прикінцеві та перехідні положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування.

2. Внести зміни до таких законодавчих актів України:

1) у Кримінальному кодексі України (Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 25-26, ст. 131):

частину першу статті 96⁹ після цифр «436» доповнити цифрами «436¹»;

статтю 436¹ викласти в такій редакції:

«Стаття 436¹. Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів

1. Виготовлення, поширення, а також публічне використання символіки комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, у тому числі у вигляді сувенірної продукції, публічне виконання гімнів СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік або їх фрагментів на всій території України, крім випадків, передбачених частинами другою і третьою статті 4 Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки», – карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, з конфіскацією майна або без такої.

2. Ті самі дії, вчинені особою, яка є представником влади, або вчинені повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації, – караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією майна або без такої»;

2) у Законі України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (Відомості Верховної Ради України, 1993 р., № 1, ст. 1; 2004 р., № 11, ст. 141; 2014 р., № 5, ст. 62, № 22, ст. 816):

частину першу статті 3 доповнити абзацом сьомим такого змісту:

«пропаганди комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки»;

статтю 11 доповнити частиною четвертою такого змісту:

«Забороняється державна реєстрація друкованого засобу масової інформації, назва якого містить символіку комуністичного

та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів»;

3) у Законі України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» (Відомості Верховної Ради України, 1994 р., № 7, ст. 36; 2003 р., № 35, ст. 271):

у статті 5:

частину першу після слова «моралі» доповнити словами «вимогам Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»;

частину другу доповнити реченням такого змісту: «Об'єктом знака не можуть бути імена або псевдоніми осіб, які обіймали керівні посади у комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік (крім випадків, пов'язаних з розвитком української науки та культури), працювали у радянських органах державної безпеки, назви СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних радянських республік та похідні від них, назви, пов'язані з діяльністю комуністичної партії, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті»;

статтю 6 доповнити частиною п'ятою такого змісту:

«5. Не можуть одержати правову охорону та не можуть бути зареєстровані як знаки позначення, що суперечать вимогам частини другої статті 5 цього Закону та вимогам Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»;

4) статтю 2 Закону України «Про інформаційні агентства» (Відомості Верховної Ради України, 1995 р., № 13, ст. 83; 2014 р., № 12, ст. 178, № 22, ст. 816) доповнити частиною четвертою такого змісту:

«Інформаційні агентства не мають права у своїх матеріалах пропагувати комуністичний та/або націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими та їхню символіку»;

{Підпункт 5 пункту 2 статті 7 втратив чинність на підставі Кодексу № 396-IX від 19.12.2019}

б) розділ VII «Заключні положення» Закону України «Про місцеві державні адміністрації» (Відомості Верховної Ради України, 1999 р., № 20-21, ст. 190) доповнити двома абзацами такого змісту:

«У разі якщо протягом строку, визначеного абзацами першим і другим пункту 6 статті 7 «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», сільські, селищні, міські ради або сільські, селищні, міські голови населених пунктів на території відповідної області в установленому Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» порядку не здійснять перейменування районів у містах, скверів, бульварів, вулиць, провулків, проїздів, проспектів, площ, майданів, набережних, мостів чи інших об'єктів топоніміки населених пунктів, назви яких містять у собі символіку комуністичного тоталітарного режиму, таке перейменування здійснюється розпорядженням голови відповідної обласної державної адміністрації (або особи, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження). Голова обласної державної адміністрації (або особа, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження) зобов'язаний прийняти таке розпорядження у тримісячний строк, який обчислюється з моменту закінчення строку, визначеного абзацом другим пункту 6 статті 7 «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Таке розпорядження приймається з урахуванням

вимог, установлених Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», статтею 3 Закону України «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій», пропозицій громадськості, науковців та рекомендацій Українського інституту національної пам'яті.

У разі якщо протягом строку, визначеного пунктом 6 статті 7 «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», сільські, селищні, міські ради або сільські, селищні, міські голови населених пунктів на території відповідної області в установленому зазначеним законом порядку не здійснять демонтаж пам'ятників, пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932–1933 років в Україні, політичних репресій, особам, які обіймали керівні посади у комуністичній партії, вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік (крім осіб, діяльність яких була значною мірою пов'язана з розвитком української науки та культури), працівникам радянських органів державної безпеки, подіям, пов'язаним з діяльністю комуністичної партії, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у XX столітті, такий демонтаж здійснюється за розпорядженням голови відповідної обласної державної адміністрації (або особи, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження). Голова обласної державної адміністрації (або особа, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження) зобов'язаний прийняти розпорядження про демонтаж у тримісячний строк, який обчислюється з моменту закінчення строку, визначеного абзацом четвертим пункту 6 статті 7 «Прикінцеві та перехідні

положення» Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»;

7) у Законі України «Про політичні партії в Україні» (Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 23, ст. 118; 2014 р., № 5, ст. 62):

частину першу статті 5 доповнити пунктом 9 такого змісту:

«9) пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їх символіки»;

статтю 9 після частини другої доповнити новою частиною такого змісту:

«У символіці політичної партії не може використовуватися символіка комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів».

У зв'язку з цим частини третю і четверту вважати відповідно частинами четвертою і п'ятою;

8) у Законі України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» (Відомості Верховної Ради України, 2003 р., № 31-32, ст. 263 із наступними змінами):

частину сьому статті 8 доповнити другим реченням такого змісту: «Забороняється використовувати в назві юридичної особи символіку комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів»;

частину другу статті 10 викласти в такій редакції:

«2. Адміністративний збір не справляється за проведення державної реєстрації змін, що вносяться до установчих документів: благодійних організацій;

юридичних осіб, пов'язаних із прийняттям Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки», а також зміни місцезнаходження юридичної особи, місця проживання фізичної особи у зв'язку із зміною назви (перейменуванням) скверів, бульварів, вулиць, провулків, узвозів, проїздів, проспектів, площ, майданів, набережних, мостів, інших об'єктів топоніміки населених пунктів»;

частину першу статті 27 після абзацу третього доповнити новим абзацом такого змісту:

«наявність в установчих документах юридичної особи пропаганди комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки».

У зв'язку з цим абзаци четвертий – дванадцятий вважати відповідно абзацами п'ятим – тринадцятим;

9) у Законі України «Про географічні назви» (Відомості Верховної Ради України, 2005 р., № 27, ст. 360; 2014 р., № 6-7, ст. 80):
у статті 5:

після частини дев'ятої доповнити новою частиною такого змісту:

«Забороняється присвоювати географічним об'єктам назви, які є іменами або псевдонімами осіб, які обіймали керівні посади у комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік (крім випадків, пов'язаних з розвитком української науки та культури), працювали у радянських органах державної безпеки, назви СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних радянських республік та похідні від них, а також назви, пов'язані з діяльністю комуністичної партії, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті (крім пам'ятників та пам'ятних знаків, пов'язаних з опором та вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури)».

У зв'язку з цим частини десяту та одинадцятую вважати відповідно частинами одинадцятую та дванадцятую;

частину одинадцятую викласти в такій редакції:

«Перейменування географічних об'єктів здійснюється у випадку:

повторення назв однорідних географічних об'єктів у межах однієї адміністративно-територіальної одиниці;

необхідності повернення окремим географічним об'єктам їхніх історичних назв;

істотної зміни функції або призначення географічного об'єкта; необхідності приведення назви географічного об'єкта у відповідність із вимогами Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»;

частину дванадцяті доповнити реченням такого змісту: «Перейменування географічних об'єктів, пов'язане з необхідністю приведення назв таких географічних об'єктів у відповідність із вимогами Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», здійснюється у порядку, встановленому Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»;

статтю 8 після частини четвертої доповнити новою частиною такого змісту:

«Перейменування географічних об'єктів, пов'язане з необхідністю приведення назв таких об'єктів у відповідність із вимогами Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», здійснюється з урахуванням особливостей, установлених Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

У зв'язку з цим частини п'яту та шосту вважати відповідно частинами шостою та сьомою;

10) статтю 9 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» (Відомості Верховної Ради України, 2006 р., № 18, ст. 155) після частини першої доповнити новою частиною такого змісту:

«2. Мовник не має права розповсюджувати аудіовізуальні твори, у яких заперечується або виправдовується злочинний характер комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років в

Україні, злочинний характер націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, створюється позитивний образ осіб, які обіймали керівні посади у комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік (крім випадків, пов'язаних з розвитком української науки та культури), працівників радянських органів державної безпеки, виправдовується діяльність радянських органів державної безпеки, встановлення радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті».

У зв'язку з цим частину другу вважати частиною третьою;

{Підпункт II пункту 2 статті 7 втратив чинність на підставі Закону № 595-VIII від 14.07.2015}

12) пункт 4 частини четвертої статті 21 Закону України «Про інформацію» (Відомості Верховної Ради України, 2011 р., № 32, ст. 313) викласти в такій редакції:

«4) про факти порушення прав і свобод людини, включаючи інформацію, що міститься в архівних документах колишніх радянських органів державної безпеки, пов'язаних з політичними репресіями, Голодомором 1932–1933 років в Україні та іншими злочинами, вчиненими представниками комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів»;

{Підпункт 13 пункту 2 статті 7 втратив чинність на підставі Кодексу № 396-IX від 19.12.2019}

14) у Законі України «Про громадські об'єднання» (Відомості Верховної Ради України, 2013 р., № 1, ст. 1; 2014 р., № 17, ст. 593, № 22, ст. 801, ст. 811):

частину першу статті 4 після слів «здоров'я населення» доповнити словами «пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки»;

частину другу статті 18 після пункту 5 доповнити новим пунктом такого змісту:

«6) символіку комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів».

У зв'язку з цим пункт 6 вважати пунктом 7;

15) у Законі України «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій» (Відомості Верховної Ради України, 2013 р., № 17, ст. 150):

статтю 1 доповнити частиною четвертою такого змісту:

«4. Питання, пов'язані з приведенням раніше присвоєних об'єктам права власності імен фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій у відповідність з вимогами Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», регулюються цим Законом з урахуванням особливостей, встановлених Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»;

статтю 3 доповнити частиною шостою такого змісту:

«6. Забороняється присвоювати юридичним особам та об'єктам права власності імена або псевдоніми осіб, які обіймали керівні посади у комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік (крім випадків, пов'язаних з розвитком української науки та культури), працювали у радянських органах державної безпеки, назви СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних радянських республік та похідні від них, а також назви, пов'язані з діяльністю комуністичної партії, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті (крім пам'ятників та пам'ятних знаків, пов'язаних з опором та вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури)».

3. Юридичні особи, політичні партії, інші об'єднання громадян, зареєстровані на день набрання чинності цим Законом, у разі порушення його вимог зобов'язані протягом одного місяця з дня набрання чинності цим Законом привести свої установчі документи, найменування та/або символіку у відповідність із вимогами цього Закону. При цьому такі юридичні особи звільняються від сплати адміністративного збору під час державної реєстрації змін до установчих документів, пов'язаних з приведенням їх у відповідність із цим Законом.

Власники знаків для товарів і послуг, які на день набрання чинності цим Законом містять символіку комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, протягом шести місяців з дня набрання чинності цим Законом зобов'язані привести такі знаки для товарів і послуг у відповідність із цим Законом.

4. У разі недотримання вимог цього Закону юридичними особами, політичними партіями, іншими об'єднаннями громадян, зазначеними у пункті 3 цієї статті Закону, їхня діяльність підлягає припиненню в установленому законом порядку, крім випадків, коли юридичними особами, політичними партіями, іншими об'єднаннями громадян вжито заходів щодо дотримання вимог цього Закону, а неможливість державної реєстрації змін до установчих документів, пов'язаних з приведенням їх у відповідність із цим Законом, зумовлена об'єктивними причинами.

5. Засновники друкованих засобів масової інформації, які на момент набрання чинності цим Законом здійснювали пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та/або використовували у назві символіку комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, зобов'язані припинити здійснення такої пропаганди та/або здійснити перереєстрацію друкованого засобу масової інформації. Засновники таких друкованих засобів масової інформації звільняються від сплати реєстраційного збору за перереєстрацію.

У разі недотримання вимог цього Закону засновниками друкованих засобів масової інформації після спливу трьох місяців з дня набрання чинності цим Законом їх випуск підлягає припиненню в установленому законом порядку, крім випадків, коли засновником друкованого засобу масової інформації вжито заходів щодо дотримання вимог цього Закону, а неможливість перереєстрації такого друкованого засобу масової інформації зумовлена об'єктивними причинами.

6. Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським, районним державним адміністраціям, Верховній Раді Автономної Республіки Крим, органам місцевого самоврядування у шестимісячний строк з дня набрання чинності цим Законом в установленому порядку здійснити демонтаж пам'ятників, пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932–1933 років в Україні, політичних репресій, особам, які обіймали керівні посади у комуністичній партії, вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік (крім осіб, діяльність яких була значною мірою пов'язана з розвитком української науки та культури), працівникам радянських органів державної безпеки, подіям, пов'язаним з діяльністю комуністичної партії, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті, а також в установленому порядку перейменувати райони у містах, сквери, бульвари, вулиці, провулки, узвози, проїзди, проспекти, площі, майдани, набережні, мости, інші об'єкти топоніміки населених пунктів, а також інші географічні об'єкти, назви яких містять символіку комуністичного тоталітарного режиму.

У разі якщо протягом зазначеного в абзаці першому цього пункту строку сільською, селищною, міською радою в установленому цим Законом порядку не прийнято рішення про перейменування районів у містах, скверів, бульварів, вулиць,

провулків, проїздів, проспектів, площ, майданів, набережних, мостів чи інших об'єктів топоніміки населених пунктів, назви яких містять символіку комуністичного тоталітарного режиму, таке рішення у формі розпорядження приймається відповідним сільським, селищним, міським головою (або особою, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження) у тримісячний строк, що обчислюється з моменту закінчення строку, встановленого абзацом першим цього пункту. Таке розпорядження приймається з урахуванням вимог, встановлених цим Законом, статтею 3 Закону України «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій», пропозицій громадськості, науковців та рекомендацій Українського інституту національної пам'яті.

У разі якщо протягом зазначеного в абзаці першому цього пункту строку Верховною Радою Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування (обласними, районними, сільськими, селищними, міськими радами) в установленому цим Законом порядку не прийнято рішення про перейменування назв географічних об'єктів, що містять символіку комуністичного тоталітарного режиму, таке рішення у формі постанови приймається Кабінетом Міністрів України у тримісячний строк, що обчислюється з моменту закінчення строку, встановленого абзацом першим цього пункту. Таке розпорядження приймається з урахуванням вимог, встановлених цим Законом, статтею 5 Закону України «Про географічні назви», пропозицій громадськості, науковців та рекомендацій Українського інституту національної пам'яті.

У разі якщо протягом строку, зазначеного в абзаці другому цього пункту, сільським, селищним, міським головою (або особою, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження) в установленому цим Законом порядку не прийнято рішення у формі розпорядження про перейменування районів у містах, скверів, бульварів, вулиць, провулків, проїздів, проспектів, площ, майданів, набережних, мостів чи інших об'єктів

топоніміки населених пунктів, назви яких містять символіку комуністичного тоталітарного режиму, таке перейменування здійснюється розпорядженням голови відповідної обласної державної адміністрації (або особи, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження). Голова обласної державної адміністрації (або особа, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження) зобов'язаний прийняти таке розпорядження у тримісячний строк, який обчислюється з моменту закінчення строку, визначеного абзацом другим цього пункту. Таке розпорядження приймається з урахуванням вимог, встановлених цим Законом, статтю 3 Закону України «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій», пропозицій громадськості, науковців та рекомендацій Українського інституту національної пам'яті.

У разі якщо протягом зазначеного в абзаці першому цього пункту строку сільською, селищною, міською радою в установленому цим Законом порядку не прийнято рішення про демонтаж пам'ятників, пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932–1933 років в Україні, політичних репресій, особам, які обіймали керівні посади у комуністичній партії, вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік (крім осіб, діяльність яких була значною мірою пов'язана з розвитком української науки та культури), працівникам радянських органів державної безпеки, подіям, пов'язаним з діяльністю комуністичної партії, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті, таке рішення у формі розпорядження приймається відповідним сільським, селищним, міським головою (або особою, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження) у тримісячний строк, що обчислюється з моменту закінчення строку, встановленого абзацом першим цього пункту.

У разі якщо протягом зазначеного в абзаці п'ятому цього пункту строку не здійснено демонтаж пам'ятників, пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932–1933 років в Україні, політичних репресій, особам, які обіймали керівні посади у комуністичній партії, вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік (крім осіб, діяльність яких була значною мірою пов'язана з розвитком української науки та культури), працівникам радянських органів державної безпеки, подіям, пов'язаним з діяльністю комуністичної партії, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті, такий демонтаж здійснюється за розпорядженням голови відповідної обласної державної адміністрації (або особи, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження). Голова обласної державної адміністрації (або особа, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження) зобов'язаний прийняти таке розпорядження про демонтаж у тримісячний строк, який обчислюється з моменту закінчення строку, визначеного абзацом п'ятим цього пункту.

7. Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським, районним державним адміністраціям, органам місцевого самоврядування у шести-місячний строк з дня набрання чинності цим Законом в установленому порядку провести громадські слухання та подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо перейменування населених пунктів, районів та областей, назви яких містять символіку комуністичного тоталітарного режиму.

8. Верховна Рада України у тримісячний строк, який обчислюється з дня закінчення строку, визначеного пунктом 7 цієї статті Закону, приймає рішення про перейменування населених пунктів та районів, назви яких містять символіку комуністичного тоталітарного режиму, з урахуванням пропозицій, поданих Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними,

Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування, та рекомендацій Українського інституту національної пам'яті. У разі якщо протягом строку, встановленого пунктом 7 цієї статті Закону, пропозиції щодо перейменування населених пунктів та районів, назви яких містять символіку комуністичного тоталітарного режиму, не були подані до Верховної Ради України, відповідне рішення про перейменування таких населених пунктів та районів приймається Верховною Радою України на підставі рекомендацій Українського інституту національної пам'яті.

9. Кабінету Міністрів України з метою створення належних умов для реалізації цього Закону:

1) у тримісячний строк з дня опублікування цього Закону привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

2) вжити інших заходів до реалізації цього Закону.

10. Рекомендувати Президенту України з метою збереження пам'яті про жертви комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні встановити День пам'яті жертв комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів.

11. Рекомендувати Президенту України привести укази Президента України у відповідність із цим Законом.

Президент України

П. ПОРОШЕНКО

**м. Київ
9 квітня 2015 року
№ 317-VIII**

ДОДАТОК М

ПОСТАНОВА

Верховної Ради України

**Про Звернення Верховної Ради України до держав –
партнерів України щодо визнання Голодомору
1932–1933 років в Україні злочином геноциду
Українського народу (1777-VIII)¹¹**

Верховна Рада України постановляє:

1. Затвердити Звернення Верховної Ради України до держав – партнерів України щодо визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні злочином геноциду Українського народу (додається).
2. Доручити Голові Верховної Ради України невідкладно направити текст Звернення до парламентів держав – партнерів України.
3. Ця Постанова набирає чинності з дня її прийняття.

Голова Верховної Ради України

А. ПАРУБІЙ

м. Київ

7 грудня 2016 року

№ 1777-VIII

ЗВЕРНЕННЯ

Верховної Ради України

**до держав – партнерів України щодо визнання Голодомору
1932–1933 років в Україні злочином геноциду
Українського народу**

Україна у 1932–1933 роках пережила страшну трагедію – Голодомор, який забрав мільйони людських життів. Злочинний

¹¹ Відомості Верховної Ради (ВВР). 2017. № 1. Ст. 16. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-19#Text>

комуністичний тоталітарний режим шляхом насильницького вилучення продовольства, блокади сіл та цілих районів, заборони виїзду за межі охопленої голодом України, згортання сільської торгівлі, репресій щодо незгодних зумисне створив для українців такі життєві умови, що були розраховані на їх фізичне знищення. Така політика режиму – злочин проти людяності відповідно до Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього.

Верховна Рада України Законом України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», ухваленим 28 листопада 2006 року, визнала Голодомор геноцидом проти Українського народу, а Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», ухваленим 9 квітня 2015 року, засудила комуністичний тоталітарний режим як злочинний.

У 1932–1933 роках тоталітарний режим ховав свій злочин за стіною пропаганди і брехні. Впродовж усіх наступних десятиліть режим намагався не тільки приховати правду про Голодомор в Україні, а й назавжди знищити пам'ять про нього. Небезпечним було не тільки писати про це в пресі, у листах до партійних «вождів» або до родичів за кордон, а навіть згадувати у приватних щоденниках. Будь-який необережний запис міг зруйнувати життя, вилитися в десятиліття таборів ГУЛАГу. Однак, попри всі небезпеки, у найважчі часи знаходилися люди, які, усвідомлюючи відповідальність перед наступними поколіннями, не могли мовчати.

Керівництво СРСР блокувало будь-яку інформацію про реальну ситуацію в Україні, свідомо дезорієнтувало світову громадськість. Однак деякі іноземці, які побували в оточеній «залізною завісою» та охопленій голодом Україні, своїми публікаціями доносили світові правду про злочин убивства мільйонів. Ми їх сьогодні називаємо Людьми правди. Це журналісти, громадські діячі, митці, політики демократичного світу. Одні публікували статті у вільній пресі, інші описували побачене і

пережите у щоденниках чи просто фотографували той жах, що відбувався навколо. Вони вірили – зафіксована ними правда важлива для протистояння злу, що вбиває мільйони людей. Завдяки їхнім зусиллям вдалося зберегти інформацію про один із найстрашніших злочинів в історії людства – Голодомор. Через багато років ця інформація стала однією з причин краху комуністичного режиму, на руїнах якого постала незалежна Україна.

Сьогодні Україна знову стала жертвою сталінських послідовників із Кремля. Україна протистоїть не лише агресії зі сходу, але й масштабній інформаційній навалі, опертій на брехню. Агресор знову вибудовує стіну пропаганди, щоб приховати свої злочини. І сьогодні, як і вісім десятиків років тому, Україна потребує слова правди, щоб світ знав.

«Щоб світ знав» – ці слова були актуальними для тих, хто говорив і писав 1933-го, і такими вони залишаються досі. Нам надзвичайно важливо, аби за межами України знали, що саме відбувається у нас.

Верховна Рада України, вшановуючи пам'ять убитих голодом, висловлює глибоку подяку усім тим, хто проривав вибудовану комуністичним тоталітарним режимом «залізну завісу» пропаганди і брехні, усім тим, хто зберігав пам'ять про трагедію, яку пережив Український народ, усім тим, хто відновлював правду про Голодомор.

Верховна Рада України також висловлює подяку іноземним державам, які сьогодні підтримують нашу державу у протистоянні з агресором, всім, хто доносить правду про події в Україні до світової громадськості.

Верховна Рада України звертається до держав – партнерів України визнати Голодомор 1932–1933 років в Україні злочинним геноцидом Українського народу.

Наша спільна пам'ять про злочини минулого є запорукою їх неповторення у майбутньому!

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білий Дмитро Дмитрович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історичних досліджень Голодомору-геноциду філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду.

Сфера наукових інтересів: історія українського населення Північного Кавказу; історія Кубані; процеси українізації на Кубані в 20-х рр. ХХ ст.; Голодомор на Кубані в 1932–1933 рр.; політика русифікації українців Північного Кавказу.

Основні наукові праці: Українці Кубані в 1792–1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей. Львів–Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. 543 с.; Малиновий клин. Нариси історії українців Кубані. Київ: Товариство «Україна», 1994. 183 с.; Голодомор та політика деукраїнізації на Кубані в 1929–1933 роках. *Геноцид України в ХХ столітті: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції.* Львів, 2010. С. 364–376; *Ukrainization in Kuban in the 1920s and 1930s: legitimation and delegitimation through the prism of historical memory.* *Skhid.* № 4 (168). 2020. Р. 5–9.

Василенко Володимир Андрійович – доктор юридичних наук, заслужений юрист України, Надзвичайний і Повноважний Посол України, представник України в Раді ООН із прав людини (2006–2010), провідний науковий співробітник відділу дослідження соціо-демографічних та правових аспектів Голодомору-геноциду філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду.

Сфера наукових інтересів: правознавство; міжнародне право; геополітика; історія України.

Основні наукові праці: Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. Київ: Вид-во О. Теліги, 2009. 48 с.; *Методологія правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочину геноциду. Голодомор 1932–1933 рр. як злочин геноциду згідно з міжнародним правом.* Київ, 2012.

С. 13–67; Кваліфікація Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочину геноциду і постанова Апеляційного суду м. Києва від 13 січня 2010 р. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: Міжнародна наукова конференція 20–21 листопада 2013 р. Київ, 2013. С. 193–199.

Козицький Андрій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу дослідження соціо-демографічних та правових аспектів Голодомору-геноциду філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду.

Сфера наукових інтересів: історія геноцидів та політичного насилля у XX ст.; всесвітня історія.

Основні наукові праці: Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки): навчальний посібник. Львів: Літопис, 2012. 608 с.; Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу. Масштаби та наслідки Голодомору. *Історія України. 1914–2014*. Матеріали до підручника для учнів загальноосвітніх шкіл / за ред. А. Козицького. Львів: Астролябія, 2014. С. 82–108.

Лапчинська Ніна Василівна – заслужена працівниця культури України, старша наукова співробітниця відділу історичних досліджень Голодомору-геноциду філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду, членкиня регіональної комісії з реабілітації в м. Києві, нагороджена золотою медаллю Ради охорони пам'яті боротьби й мучеництва як опікунка місць народної пам'яті (Республіка Польща, 2010).

Сфера наукових інтересів: обставини та наслідки Голодомору-геноциду й політичних репресій в Україні. Дослідила місця масового поховання жертв Голодомору і політичних репресій у 27 районах Харківської області і в м. Харкові.

Основні наукові праці: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Харківська область. Харків:

Фоліо, 2008. 1023 с. (ред., у співавт.); Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1. Ч. 2. Київ; Харків: Оригінал, 2008. 672 с.: іл. (упорядн., ред., у співавт.); Голодомор 1932–1933 років у м. Харкові, столиці УСРР / Український інститут національної пам'яті; Державний архів Харківської області. Харків: Оригінал, 2009. 319 с. (упорядн., ред.); 33 запитання і відповіді про Голодомор-геноцид / Мін-во культури України, Національний музей «Меморіал жертв Голодомору». Дрогобич: Коло, 2018. 86 с.

Лук'янець Катерина Юріївна – кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу історичних досліджень Голодомору-геноциду філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду.

Сфера наукових інтересів: упровадження, функціонування та наслідки режиму «чорних дощок» у 1932–1933 рр.; районна та обласна радянська преса.

Основні наукові праці: Радянська районна преса Чернігівщини у 1932–1933 роках: джерелознавчий аспект. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4 (154). С. 131–141; Голодомор-геноцид: термінологія / Національний музей Голодомору-геноциду, Інститут дослідження Голодомору. Київ: Майстер книг, 2019. 64 с. (у співавт.).

Маркова Світлана Василівна – докторка історичних наук, доцентка, почесна професорка Міжнародної кадрової академії, директорка філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду, відмінниця освіти України, членкиня Національної спілки краєзнавців України, голова громадської організації «Асоціація вчителів суспільних і гуманітарних дисциплін Хмельниччини», лавреатка премії «За подвижництво у державотворенні» імені Якова Гальчевського, нагороджена державним знаком «За наукові досягнення» та відзнакою Ради національної безпеки і оборони України.

Сфера наукових інтересів: історія України, соціологія, політологія, культурологія; пролонговані наслідки Голодомору-геноциду.

Основні наукові праці: Голодомор 1932–1933 років на Поділлі: монографія. Київ: МАУП, 2003. 114 с.; Історія України: навчально-методичний посібник. Київ, 2007. 266 с.; Голодомор 1932–1933 рр. на Хмельниччині: як результат класової боротьби та соціального експериментаторства більшовиків у 20–30-х роках ХХ ст. / С. В. Маркова, М. П. Вавринчук. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Хмельницька область.* Хмельницький: Поліграфіст-2, 2008. С. 57–65; Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г. 2015. 544 с.; Компетентнісний підхід та сучасна методологія викладання історії України в старшій школі: історико-педагогічний дискурс. *Післядипломна педагогічна освіта в умовах децентралізації та модернізації: регіональний аспект:* монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2017. С. 435–448.

Марочко Василь Іванович – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник відділу історичних досліджень Голодомору-геноциду філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду, голова Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Брав безпосередню участь у розробці доказової бази президентського проекту Закону Верховної Ради України про визнання Голодомору-геноциду (2006), надав науково-історичні й документальні матеріали для розгляду питання в Апеляційному суді м. Києва 13 січня 2010 р. щодо обвинувачення Й. Сталіна, В. Молотова, Л. Кагановича, П. Постишева, С. Косіора, М. Хатаєвича у злочині геноциду в Україні 1932–1933 рр.

Сфера наукових інтересів: дослідження соціально-економічних, археографічних, морально-психологічних аспектів Голодомору-геноциду.

Основні наукові праці: Голодомор 1932–1933 рр. Київ, 2007. 64 с.; Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / НАН

України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 294 с. (у співавт.); Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / НАН України. Інститут історії України. Дрогобич: Відродження, 2008. 273 с. (у співавт.); Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. м. Київ. Київ: Фенікс, 2008. 584 с. (відп. ред.; у співавт.); Творці Голодомору 1932–1933рр. Київ : Вид. ПП Наталія Брехуненко, 2008. 64 с.; Територія Голодомору 1932–1933 рр. Київ : Вид. ПП Наталія Брехуненко, 2014. 64 с.; Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / Мін-во культури України; Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»; Асоціація дослідників голодоморів в Україні. Дрогобич: Коло, 2018. 576 с.; Йосип Сталін – фельдмаршал Голодомору. Київ: Видавець Мельник М.Ю., 2020. 104 с.

Мовчан Ольга Миколаївна – докторка історичних наук, старша наукова співробітниця, заслужена діячка науки і техніки України, відмінниця освіти України, членкиня ради Асоціації дослідників голодоморів в Україні, провідна наукова співробітниця відділу історичних досліджень Голодомору-геноциду філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду.

Сфера наукових інтересів: масовий штучний голод 1921–1923 рр. та Голодомор 1932–1933 рр.; повсякденне життя робітників і відносини суспільства та влади в 1920–1930-х рр.

Основні наукові праці: Голод 1932–1933 р. в Україні: причини і наслідки. Київ, 2003. 888 с. (у співавт.); Голодомори в Україні. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Київ, 2000. 174 с. (у співавт.); Голод 1921–1923 рр. в Україні: зб. док. і мат. Київ, 1993 (у співавт.); Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 294 с. (у співавт.); Перший голод в радянській Україні. 1921–1923 рр. *Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу.* Дрогобич: Фенікс, 2008. С. 9–68; Епідемія

тифу – наслідок голодомору. *Національна книга пам'яті жертв голодомору в Україні*. м. Київ. Київ, 2008. С. 37–48 (у співавт.).

Подкур Роман Юрійович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історичних досліджень Голодомору-геноциду філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду, голова Національної комісії з реабілітації.

Сфера наукових інтересів: дослідження ролі виконавців у вчиненні злочину Голодомору-геноциду в Україні; історія політичних репресій комуністичного режиму в Україні; історія радянських спецслужб; політична історія ХХ ст.

Основні наукові праці: Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. ХХ ст.). Вінниця: Логос, 1999. 247 с. (у співавт.); Операція «Френтік»: збірник документів та матеріалів / Ін-т історії України та ін. Київ: Рідний край, 1998. 484 с. (у співавт.); Голод 1932–1933, 1946–1947. Вінницька область: док. і мат. Вінниця, 1998. 224 с. (у співавт.). Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. Київ: Видавець В. Захаренко, 2017. 240 с. (у співавт.); Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.: збірник документів та матеріалів. Вінниця : ДП «ДКФ», 2007. 704 с.

Романець Наталя Радомирівна – докторка історичних наук, доцентка, провідна наукова співробітниця відділу історичних досліджень Голодомору-геноциду філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду, учасниця загальнодержавних програм із підготовки «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».

Сфера наукових інтересів: репресивна політика радянської влади в українському селі 1920–1930-х рр.; спротив селянства суцільній колективізації та Голодомору 1932–1933 рр.; Голодомор 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині.

Основні наукові праці: Більшовицький терор проти селянства Придніпров'я (1920–1930-ті рр.). Дніпропетровськ: Вид-во «Моноліт», 2015. 228 с.; Трагічне минуле: документи свідчать: збірник документів: у 5 т. Т. 1: Селянство Придніпров'я в умовах сталінського тоталітарного режиму (1928–1933 рр.). Дніпро: Вид-во «Моноліт», 2018. 240 с.; Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. у Дніпропетровській області: масштаби, наслідки: збірник документів. Київ, 2020. 608 с. (ав. вступ. ст., упорядн.).

Старовойт Світлана Володимирівна – кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця відділу історичних досліджень Голодомору-геноциду філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду.

Сфера наукових інтересів: ідеологічний вплив комуністичного режиму на українське суспільство; проблеми використання «чорних дощок» як репресивного заходу.

Основні наукові праці: Голодомор-геноцид: термінологія / Національний музей Голодомору-геноциду, Інститут дослідження Голодомору. Київ: Майстер книг, 2019. 64 с. (у співавт.); Голодомор 1932–1933 років як пролонгований результат поразки українських визвольних змагань. *Актуальні дослідження правової та історичної науки:* матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції: збірник тез доповідей (м. Тернопіль, 6 лютого 2020 р.). Тернопіль, 2020. Вип. 19 С. 79–82.

Стасюк Олеся Олександрівна – кандидатка історичних наук, генеральна директорка Національного музею Голодомору-геноциду, заслужена працівниця культури, кураторка міжнародних виставок: «Страчені голодом: невідомий геноцид українців», «Зламани долі: комуністичний терор в Україні 1920–1950-х років», «Репресована духовність»; членкиня Громадського Комітету із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні.

З 2018 р. – заступниця голови ГО «Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса». Під керівництвом

О. Стасюк у Національному музеї Голодомору-геноциду спільно з МОН проводили семінари-практикуми для вчителів історії. Також розроблено концепцію діяльності літніх шкіл, інтерактивних занять та майстер-класів для учнів початкової, середньої та старшої школи з тематики Голодомору.

Сфера наукових інтересів: етнологія, музеєзнавство, дослідження деформації традиційної культури українців, Голодомор-геноцид 1932–1933 рр., дослідження ролі уповноважених та виконавців злочину геноциду.

Основні наукові праці: Геноцид українців: деформація народної культури. Київ: ВД «Стилос», 2008. 224 с.; Рафаель Лемкін: Радянський геноцид в Україні. Київ: Видавець Мельник М. Ю., 2020. 256 с. (упорядн.); Рафаель Лемкін: Радянський геноцид в Україні. Київ: Майстерня книги, 2009. 208 с. (упорядн.); Сприйняття Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в незалежній Україні: політичні кроки та освітні уроки. *Література та культура Полісся*. Вип. 92. Серія «Історичні науки». Ніжин: НДУ ім. Гоголя, 2018. С. 214–231; Український Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. як новий наратив і колективна травма Європи. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2019. Вип. 142 (№ 3). Ч. 1: Історичні науки. С. 78–81; Нариси про Голодомор. Київ: Видавець Мельник М. Ю., 2019. 216 с.

Сергійчук Володимир Іванович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу дослідження соціо-демографічних та правових аспектів Голодомору-геноциду філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду, голова Міжнародної асоціації дослідників Голодомору-геноциду.

У 2010–2012 рр. – голова Міжнародної громадської організації Платформа «Діалог Євразії», нині – голова правління Міжнародного культурного центру «Сяйво» в Києві. Академік Академії наук вищої школи України. Перший лавреат Міжнародної премії «Медаль Гарета Джонса».

Сфера наукових інтересів: історія України, історія українського козацтва; розселення українців у світі, етнічні громади в Україні; діяльність ОУН–УПА; внесок українців у розвиток світової науки і культури.

Основні наукові праці: Як нас морили голодом. Київ: ПП Сергійчук М., 2006. 392 с.; Український хліб на експорт: 1932–1933. Київ: ПП Сергійчук М., 2006. 432 с.; Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Київ: ПП Сергійчук М., 2016. 320 с.; Оцінка людських втрат УСРР від Голодомору 1932–1933 років за документами українських архівів. *Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації:* матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ: Вид-во Філюк О., 2017. С. 15–25.

Шугальова Інна Михайлівна – кандидатка історичних наук, доцентка, завідувачка відділу історичних досліджень Голодомору-геноциду філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду.

Сфера наукових інтересів: дослідження ювенальної політики в роки Голодомору-геноциду.

Основні наукові праці: Голодомор 1932–1933 років на території Запорізької області: свідчення очевидців. Запоріжжя: Дике Поле, 2010. 352 с. (у співавт.); Заклади державного піклування над дітьми напередодні та в роки Голодомору 1932–1933. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 252 с.; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Запорізька область / Український інститут національної пам'яті; Запорізька обласна державна адміністрація. Запоріжжя: Дике Поле, 2008. 1080 с. (ред.).

ДЛЯ НОТАТОК

ЗМІСТ

Вступ	3
Тема 1. Боротьба за незалежність України (1917–1921 рр.)	5
Тема 2. Масовий штучний голод 1921–1923 рр.	27
Тема 3. Україна й українці напередодні Голодомору	37
Тема 4. Хлібозаготівлі – репресивна система вилучення хліба в українців	49
Тема 5. Колективізація і «розкуркулення»: суспільно- політичні та соціально-економічні наслідки	71
Тема 6. Режим «чорних дощок» – репресивний елемент механізму геноциду українців	83
Тема 7. Організатори, виконавці, співучасники злочину геноциду	94
Тема 8. Опір українців комуністичному тоталітарному режиму на початку 1930-х рр.	117
Тема 9. Комуністична пропаганда: цілі та методи	135
Тема 10. Творення «нової людини», індоктринація свідомості молоді та дітей у 1920-ті – 1930-ті рр.	146
Тема 11. Територія Голодомору: місце скоєння злочину геноциду українців	157
Тема 12. Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. як чинник руйнації традиційної культури українців	167
Тема 13. Голодомор і русифікація українців Кубані в 1932–1933 рр.	177
Тема 14. Технології приховування комуністичним режимом злочину геноциду	191
Тема 15. Визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом на національному та міжнародному рівнях	206
Тема 16. Голодомор 1932–1933 рр.: правова оцінка	220
Тема 17. Голодомор 1932–1933 рр. на тлі світових геноцидів	228
Тема 18. Масовий штучний голод 1946–1947 рр.	243
Тема 19. Дискурс про громадянське суспільство	255
Перелік аббревіатур і скорочень.....	271
Додатки	275
Відомості про авторів	325

Навчальне видання

Авторський колектив: Д. Білий, В. Василенко, А. Козицький,
Н. Лапчинська, К. Лук'янець, С. Маркова, В. Марочко,
О. Мовчан, Н. Романець, Р. Подкур, В. Сергійчук,
С. Старовойт, О. Стасюк, І. Шугальова

Навчальний посібник для вчителів
«Голодомор 1932–1933 років –
геноцид української нації»

За загальною редакцією: О. Стасюк
Відповідальна за випуск: С. Маркова
Наукова редакція: І. Батирева, А. Іванець, І. Петренко
Літературна редакція: Т. Сопронюк, Л. Шеремета
Технічна редакція і комп'ютерна верстка: Л. Шеремета